This PDF you are browsing now is a digitized copy of rare books and manuscripts from the Jnanayogi Dr. Shrikant Jichkar Knowledge Resource Center Library located in Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University Ramtek, Maharashtra.

KKSU University (1997- Present) in Ramtek, Maharashtra is an institution dedicated to the advanced learning of Sanskrit.
The University Collection is offered freely to the Community of Scholars with the intent to promote Sanskrit Learning.

Website
https://kksu.co.in/

Digitization was executed by NMM

https://www.namami.gov.in/

Sincerely,

Prof. Shrinivasa Varkhedi
Hon'ble Vice-Chancellor

Dr. Deepak Kapade
Librarian

Digital Uploaded by eGangotri Digital Preservation Trust, New Delhi
https://egangotri.wordpress.com/

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ लीलावती उदाहरणस्येदं पुस्तकं हरीपटवर्धनस्य ॥

Acc. No. ~~2365~~ M-1674
Title - लीलावती (उदाहरण)
Author - भास्कराचार्य
Date - शके 1728
Sub - ज्योतिष.
folio - 89.
Xerox - 175

K K S U LIBRARY RAMTEK 441 106 M-1674 Dist. Nagpur

Checked 2012

1

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰ श्रीढुंढिराजमीडे भूयः श्रीरामसंयुतं ब्रह्म पाटीयुक्त्वेन विनाधिगंतुं बीजं समर्थो विबुधोपि कश्चित् उदाहृतिं नास्ति
१ विज्ञानहस्मात्संक्षेपतस्तां कथयामि तावत् १ शिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तं मंगलमाचरन् विकीर्षितं प्रतिजानी
ते प्रीतिमिति अहं भास्कराचार्यः निर्दुष्टगणितस्य पाटीपरिपाटीव्यक्तगणितमिति यावत् कैर्विबुधाढीमार्गः सद्वि
विधः प्रकीर्णकव्यक्तप्रस्फुटामित्यनेन व्यक्तमार्गेऽव्यक्तरस्याङ्गः तत्र पाटीसद्भावोपमबीजमित्यनेन विरोधात् संक्षिप्ता
निश्चसदारिषु ता निश्चमल्लानि निर्दुष्टानि चतानि पदानि वर्णैः वक्ष्ये सुंदरानुप्रासिनस्तु सतो गणितेसरूपि
ततस्य॰ तत्सद्भुलिनि कृतेः सतः आऊहलो उकटा हविग्रहवतो भगवतो गणनाप्रतिपादकं गणितं गोलगणि
ते मिक्षां तत्स्य पाटी व्यवहारोपयुक्तं व्यक्तगणितापरपर्यायं वचीत्यर्थः स्याङ्गः संक्षिप्ताक्षरकोमलामलपदै
र्लालित्यलीलावतीमित्यन्वयेन लालित्यं पदलालित्यं तद्वल्लीला॰ सा विद्यते यस्यां तादृशीं अत एव श्री
तिप... अत्र नैकवर्णपदसौष्ठवं किं त्वर्थगांभीर्यमपीति विशेषो वा चतुरप्रीतिप्रदामित्यनेन सूचितः विशेषं
द्योतय... प्रस्फुटामिति ननु प्राचीनैः कृतपाटीगणितेसद्भावेऽपि किमिति रचितमित्याशंक्य प्रस्फुटत्वं तदुद्दिश्यर्थः किं कृत्वा न ल॰म॰
म... नत्वा कार्यकारणोपचारः गणपतिं गजाननमित्यादिनानेन प्रस्तुतं कंपःस्फुटतः सनम्रभक्तजन १

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्य प्रीतिमुत्पादयति अनेन नतेः मुख्यप्रयोजनं प्रीतिरिति सूचितं प्रीतो हास्मा हविर्घ्नं विनिघ्नन्निति कीदृशं तं देवस
मृहं वंध्यपदाब्जमिति प्रकृतोपयुक्तां संज्ञामाह वराटकानामिति यथा काकिणी वराटकाः २० ताम्रपणः ८० पणाः
ते षोडश १२८० द्रम्मः ते षोडश २०४८० निष्कः ननु द्वादशभिर्जैर्द्रम्मः पद्धुर्गोऽन्यत्रैर्निष्क इत्युक्तं तेन नतत्कथं नोक्तमित्य
तस्माह देहेति देशो वा देहगतिर्ते तथा च देशभेदेन व्यवहारभेदात् गणितस्य सर्वसाधारणत्वेन कर्तुमशक्यत्वात् कचिद्देशम
श्रित्य व्यवहारः कार्यः सर्वदेशः प्रोक्त इति भावः पाटीरत्ने मगधानुसारेणोक्तं रूपस्य भागा विषयानुसाराः प्रकल्पनीया
गणकैः स्वबुद्ध्या तथापि वस्ये मगधानुसारं लीलाप्रबोधाय यथोपयुक्तं माषद्वादशकस्तोल्लो माषोत्र गुञ्जाष्टमाननतः
ख्यातिका मता त्रिंशत्या पट्टाप्येव छथा भवेश्वतेदो शोभरणस्योक्तः सेरप्यकैः द्विसप्तभिः करस्याप्तिः द्वभागस्याद्गुल्लतद्य
ताहृकं यवस्य षोडशांशेन ज्ञविकाचेत्स्यु दाहृतेति मिश्रालक द्रम्मादिसंज्ञाः स्वदेशप्रसिद्धा इति सूचयन् मिहेत्युक्तं
देशभेदेन परिभाषाभेदात् यथा श्रीधराचार्यैर्द्रम्मस्य पुराण इति संज्ञा प्रोक्ता जीवदत्तेन बोडी इति संज्ञा कृतेत्यादि
तुल्येति यवद्वयेन तुल्या गुञ्जा त्रिगुञ्जा तुल्यो वल्लः अष्टौ वल्लाः यवाः ४८ धरणं तद्द्वयं ९६ गद्याणकः चतु
र्दशवल्लैः यवाः ८४ घटकः दशेति पञ्चगुञ्जामितो माषः षोडशमाषैः ८० कर्षः चतुर्भिः कर्षैः ३२० पलं शतं कर्षाः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰
२

२०० तुलाशतिवोदुक्ये तुल्याताः सुवर्णस्य कर्षसुवर्णसंज्ञमिति वदंतिनान्यस्परञ्जताः तथाचहेमकर्षशतेनोपल
ध्यते सुवर्णशतेनापि एतेनप्रसंगात्तौल्याकथने सुवर्णरघादिस्तत्रकर्षरघादिरित्यर्थ इति विशेषः प्रोक्तः पदेति ति
र्यक् यवैर्वितुषैरष्टभिरंगुलं अंगुष्ठमध्यरेखामध्यांगुलिमध्यपर्वमितं यदाह ब्रह्मगुप्तः वितुषैर्यवोदरैरंगुलं षड्भिरि
ति तदंगुलं करसिद्धांतशरस्याहितिवियर्यध्येप अंगुलैश्चतुर्विंशतिभिर्यवाः १९२ हस्तः चतुर्भिः करैर्दंडः अंगुलानि ९६ य
वाः ७६८ तत्सहस्रद्वयेन १५३६००० क्रोशः तच्चतुष्टयेन योजनं यवाः ६१४४००० करदशकेन यवाः १९२० वंशः
तस्यैवान्यत्र दंडइति संज्ञा विंशतिवंशसंख्येभुजे ३८४०० अंगुलैर्निबद्धे क्षेत्रे निवर्तनं स्यात् माश्यानिवर्त्तनं विद्या त
दुक्तं पाटीरत्ने भूमानरूपं चविद्याभिधानं निवर्त्तनं केचिदिह ब्रुवंति गजैः करैर्वा वसनादिमाने रूपं जलादेः पुरुषप्रमा
णमिति तदुक्तं समचतुरस्रविंशतिदंडभुजं तुल्यकर्णकं क्षेत्रं एतन्निवर्त्तनं स्यात् समदंडचतुःशतीकोष्टमिति मिश्रा
स्तु निवर्तनं विंशतिवंशसंख्ये क्षेत्रे चतुर्भिर्भुजैर्निबद्धमिति पाठः अतएव पाटीरत्ने क्षेत्रे निवर्त्तनं क्षितेरुक्तं कार्श
नहूपमित्यादिः तन्न क्षेत्रपरानुसरणापत्तेः निवर्त्तनोपजीव्यत्वेन क्षेत्रकथने भुजस्वरूपकथनापत्तेश्चेति हस्तपरि पत्र
मितेर्विस्तारैर्दैर्घ्यगर्भं यत्तद्द्वादशधारं तत्र घनहस्तसंज्ञं सर्वत्र गर्भहस्तोन्मितमिति सूचयितुं द्वादशास्रमित्युक्तं घनग २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

एकदशशतसहस्रायुतलक्षप्रयुतकोटयः क्रमशः अर्बुदमब्जं खर्वं निखर्वं महापद्म
कं२वसास्मात् जलधिश्चान्त्यं मध्यं परार्धमिति दशगुणोत्तराः संज्ञाः संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं कृताः पूर्वैः

शितात्मकः घनहस्तः स एव द्वादशास्रिः यथा घनहस्ते भुज२४ कोटि२४ वेधाः २४ क्षेत्रफलं समसे वेधगुणं घनफलं
स्य८मित्कोकि नोगुलात्मकं घनफलं १३८२४ हस्तः १ यवाः ५१२ तथा चार्यभटः सदृशत्रयसंवर्गो घनस्तथा द्वादश
स्रास्तं स्यादिति धान्यादिके इति द्रोणा इति स्पष्टं कालादीति स्वादिशब्देन क्षेत्रपरिभाषा कालक्षेत्रपरिभाषास
हैरोच्यते खषसिमृते: पलैर्विकलाभिरेका घटिका कला च षष्टिकला घटीभिरेकः दिनं त्रिंशन्मितैस्तैर्मासः राशि
स्म द्वादशमितैर्वर्षं भगणाद्य तदुक्तं सिद्धान्ते क्षेत्रे समाधेन समा विभागाः स्युर्भक्त राश्यंशकला विलिप्ता इति १
वमन्याः शाणादिसंज्ञा लोकतो बोध्याः यथा चोक्तं शाणो माषचतुष्टयमित्यादि जीवदत्तोपि तोलो वल्लु माषैः स्या
तल्लोके माषो ष्विंगुंजकैर्द्वाभिरिति इति श्रीपाटीव्याख्याने परिभाषाविवेकः लीलेति लीलया विनोदेन कंठलुंलत
स्खलंतीलोलाम्बुचलाः सर्पन्ती विलसितं शीलमस्याः लीलेति तस्यै नीलकमलामलकान्तये इत्यनेन तदुक्तिः सूचि
ता परिकर्ममूलभूतां स्थानसंज्ञामाह एकदशेति प्रयोजनमाह संख्याया इति स्थानानां सन्निवेशानां संख्यारू
कहिव्याहिलस्याः संज्ञा एकदशशतादयः पूर्वैराचार्यैः कृताः कस्मै व्यवहारार्थं व्यवहारो गणितं तदुक्तं गणि
// तेनाविना नास्ति व्यवहारो गणितशास्त्रविहितेति यथात्र १३५ एकस्थाने ५ दशस्थाने ३ शतस्थाने १ स्थाने योक्तं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कार्यः क्रमादुत्क्रमतोथवांकयोगो यथास्थानकमंतरं वा।

संख्याद्दशकादीनां नवानां स्थानानां पूर्वस्माद्दशैवेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र स्मृतिरेव तथाहि इमा मे अग्न इष्टका धेनवः
ली॰उ॰ ३ सन्त्वेका च दश च दश च शतं च शतं च सहस्रं च सहस्रं चायुतं चायुतं च नियुतं च नियुतं च प्रयुतं चार्बुदं च न्यर्बुदं च समुद्रश्च म
ध्यं चान्तश्च परार्धश्चैता मे अग्न इष्टका धेनवः सन्त्वमुत्रामुष्मिंल्लोक इति प्रसंगात् यथा तत्रैकादिस्थानानां संख्यायाः संज्ञा
लिख्यन्ते नामधेयानि संख्यायाः एकं दश शतं तथा सहस्रमयुतं चैव लक्षं तु दशलक्षकं कोटिश्च दशकोटिश्च श
तकोटिस्तथार्बुदं न्यर्बुदं खर्वसंज्ञं च महाखर्वं चतुर्दश पद्मं चान्यन्महापद्मं सोऽल्पाशा महताधिकं शंखं तथा महाश
ङ्खं क्षितिश्चैव महाक्षितिः क्षोभं चैव महाक्षोभं निधिश्चैव महानिधिः समुद्रश्चक्ष रं तस्मादचिंत्यममितं तथा अनंत
चपरार्द्धं च द्वात्रिंशत्समुद्रान्हतं एकादिसंख्याः क्रमशो गणयेत्तां विलोमत इति संकोख्यातिः पाटीरत्ने श्रीकारेण कामंड
लीवतीमतं त्रिस्थानानां काव्यस्वरूपायतः स्वार्चैर्गुणयाम ध्रुवः स्वात्रिमेर्गतस्मादेतेनांकसंख्यानेनैव त्रिगुणं त्रिरन्ते
शस्माद्व्यस्तस्तेसनातनं नवशक्तिर्यतस्मादेकाजातास्सहात्मकाइति कार्यइति यथास्थानकं एकस्थानएकस्थो
नेदशस्थाने दशमित्यादि शतस्थानयोर्योगस्तत्र दशांकस्थानयोस्तत्र एकस्थानयोः संख्याक्रमः तद्विपरीतमुत्क्र राम॰ २
मः क्रमादुत्क्रमादिति तु स्वरूपकथनमात्रं स्थानयोर्योगेन संभवादिति श्रृंगारतिलकस्तु क्रमेणोद्देशालापानुसारं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

उत्क्रमेणर्णानां तद्योगो वा कार्यः यत्र उद्दिष्टं कानां योगे न वियोगेन वा भाव्यं तत्र क्रमोत्क्रमो वा भवतु तथापि फलाव्यभिचा
रस्तिष्ठ्याव स्थो तत्र स्वपमपि स्वकानां योगे क्रियमाणे तत्र स्वत्राप्ति प्रसंगात् तस्मात् पाठगतक्रम एवैनां कल्प्य इति
क्रमत्वाभावात् व्यत्यय वशे योगः कर्तव्यः सवर्णास्थानकं सजातीययोश्चितिनोक्तं विजातीययोगस्याप्राप्तत्वात् एते
षणीधरा वर्णोक्ते स्थानकपरहवेधारैः संकलितस्य जातस्य तरत्वं सूचितं अत्रोद्देशकः षट्कस्य पञ्चि बुद्धिमति द्विपंचेप
द्वात्रिंश ३२ त्रिनवतिशतं १९३ अष्टादश १८ दश १० एतान् शतेन साई सहितान्वद अयुतशोधितान् वापिवद पश्चिम
लीपाटीगणिते योगान्तरमार्गे कुशलोसि युक्तिव्यवकलनमार्गेऽसि कुशलेति न युक्तः पाठः १ कस्थानानां २।५।३।
२।८।०।० योगे जातं २० दशकस्थानानां ०।०।३।८।१।२।१।० योगे जातं २४ शतस्थानानां १।१। योगः २ योगानां योगे जा
तं ३६० उदाहरणं कस्मावतारेस निरंतरे गेहे कोटि विंशे गोप कुल प्रविष्टे देवर्षि गंधर्व गणान् छलसे पवाधिके छहि कि
पृच्छमाणं १ द्वारावती नगरे तोऽगमत् हृद्वस्य संगेन षोडशशतप्रमितां गनाम्यः इत्युक्तं विवाहकृतं के शतसंगनानां
तां शेषपली वटमितिवदु योषितामे २ अयुते १०००० अस्य ३६० शोधने कृत्वस्य शोधने कृत्व षष्ठि तान सुघातीस्यथि
मस्थाने दशकोऽगृहीतः शेषेद्रस्य स्थ्या ते नव दूगताः शेषं ९६४२ तत्र स्थाप्य स्थापिते जातं १००४० अत्रापि वनाः नम्र

7

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली०उ० ऽतीत्यग्रिमस्थानेदशकोगृहीतः शेषेईस्वस्थानेस्थापितेजातं १०६४० अत्रापिरूपंनशुध्यतीतिअग्रिमस्थानेदशगृ
४ हीतः शेषे९स्वस्थानेस्थापितेजातं ९९६४० अत्ररूपंशुध्यतीतिशोधितेजातं ९९६४० दशकग्रहणवासनोपरितनराश्या
दिग्रहणावसुगमा गुणपृति गुण्यस्यान्त्यमंकंगुणयेत् अन्त्यमित्युपलक्षणं आद्यांकतोपिइष्टव्यं उत्सारितेनगुण्य
केनउपांतिमादीन् उपांतिमप्रभृतिन् आदिमित्रोन्यइति तथैवोक्तंपाटीरत्ने संहन्याश्चिजगुणकेनगुण्यराशेरंत्य
वालितगुणकेनवाप्युधांत्य आधादीस्त्वथगुणितानिपोजनीयाः स्वस्थानेदशकशतादिकेनराशिरिति ननुउपांतिम
आदिर्येषामिति श्रेकानांवामतोगत्यो पांत्यस्याद्विलाभावान् ०उपांत्यस्यादयइत्यपिन उपांत्यस्यगुणनाद्यानेरिति
यथागुण्यस्यान्त्यः १गुणकेनगुणितः १२३५ उत्सारितोगुणकः गुणकस्योपांत्यतुल्यासुन्निसंख्योपांत्यगुणनेन
स्थितकृतेजातं १५२६५ पुनर्गुणकउ गुण१२के सारितेतेनशेषांकेगुणितेजातं १६२० सत्वे घानाद्यनुर्घाङ्गुणगुणपेश
१२
पवर्गेणयुक्तौ स्थानमनयुक्तं शेषेणपुनःइलितंद्विधैवंगुणाभ्यगुण्योभवतिक्रमेण रूपविभागगुणनमाह
गुणपदति भक्तइति नचैतस्यरूपविभागत्वंकथंलघिहरयोपोगेगुणस्वरूपाभावादितिवाच्यं लब्धकतुल्यहरतुल्य रा०
विगुणनमत्वेनांततलदिदात् एतेनगुणानंत्रतुहो राश्यमोमिथोगुणनंरूपगुणनं गुणकस्येकस्थानेदशकस्थाना ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्र शोधपत्रस्य कृटरपंगतीचतुर्थ्य ४

ली॰ उ॰ ८

कलितेसमछेदस्यादेवासत्वात्समछेदहारातद्दर्शयति अन्योन्येति मिश्रास्क समानोवर्णो येषांते सवर्णाः सव
र्णत्वेके नेनेति सवर्णनंसछेदराशीनांसजातीयीकरणमित्यर्थः तुल्ये भागप्रभागसवर्णनात्प्राप्तेः राश्योर्हरांशा
वन्योन्यहाराभिहतावित्यन्वयः सछेदोराशिरतोराशिरवछेदस्यांशत्वेनसंभावितइतिमिश्राः स्वे वर्गेपो र्घन
योर्घातोयपोराश्योर्भवेत्तुयः तयोर्घातप्रमाणास्य एकेवर्गोघनस्तथा ये स्य राशेर्घनः स्वघ्नः सभवेद्राशिवर्ग
जः राशिवर्गघनोष्टघ्नः सद्विघ्न कृतिजो घनः राश्य ई गुणितो राशी राश्य ई नयुतो युतिः तद्वर्गः स्यात्तेर कांते
घनोतरयुतिमितादृति मिथइति परस्परंभाजितयोरिस्मनेनापवर्तिततहरौहराधः स्थापनीयो तामधाहारा
ंशोगुणेपो सुधीस्त्वनेन सतिसंभवेदितिरूचितं श्रृंगारतिलकेनक्षेषेलोर्कं हरंभजन्तुयः कोपिभजनेनि १तो
मनाक् तल्लघवकलसंघानातुल्यत्वात्सत्वितुल्यतामितिं यथा १ १ अस्य १ अंशः १ हरौ ५ परहरेण ३ गुणि
तौ ३ तथास्य १ हरांशो परहरेण ५ गुणितौ ५ ५ तथास्य ३ रूपं १ ५ ३ हरः क ५ स्थितः ३ अस्य हरांशो परहरेण
स्या १५ गुणितौ ३ ४५ जाताः समछेदाः ३ ५ ४५ अत्र किलल घ्वेर्लब्धिर्यो ज्यानत्रस्व १ हरगुणितालब्धिर्भा
ज्यः परहरेणगु १५ णनेहरघातगुणि १५ १५ १५ तेलब्धिद्वयंभवति गुणगुणितयोर्योगोपागोवागुणा

[illegible]

राम॰ ८

9

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

याव १६२० अस्यांत्यः १६ अत्र द्वादशपरिवर्तैरेकवारं भवतीति फलं १ शेषं ४२० पुनरंत्याज्ञाज्जात ४२ हारस्य परिवर्ताः
३ अतः फलं पंक्त्यां न्यस्तं १३ पुनरंत्याज्ञाज्जा ६० द्वयपरिवर्ताः ५ फलं ५ पंक्त्यां १३ न्यस्तं १३५ स्तं भाज्यस्य खंडे गुह गेहे तेषु
शेषैकत्वोल्लिखितं फलं केवं १ उदाहरणं अस्यार्कभूपरिमिताः सुरसहाराणां पुष्पसहस्रेऽरदद्द पार्श्वगुहामुकुंदः भामारिपी
३ द्वावरप्रियकामिनीभ्यस्तन्मे विभागकरणेन वदस्वगणविमिति समद्विघात इति समो द्वौ चतस्रोर्घातो वर्गः स्यात् यथा
गुण्यः २९७ गुणकेन २९७ गुणनप्रकारैर्गुणिते वर्गः ८८२०९ एवमन्यत्रापि प्रकारांतरमाह स्थाप्योंऽत्यस्य वर्गः
स्थाप्यः द्विगुणांत्यनिघ्नाश्च परेंकाः स्वस्वोपरिस्थाप्याः त्यक्त्वांत्यमुत्सार्य पुनरंत्यस्य वर्गः स्थाप्य इत्यादि यथा
त्र २९७ अंत्यस्य २ वर्गः ४ स्वोपरिस्थापितः ४ २९७ द्विगुणांत्य ४ गुणाश्च परे ९।७ गुणिते जाते ३६।२८ स्वोपरिस्थापि
ते जाते ३२ अंत्यस्य कारणाशावुत्सारिते जाते ३२ अंत्यस्य ९ वर्गः ८१ स्थाप्यः द्विगुणांत्येन १८ परांकः ७ गुणितः १२६
अस्य ४९६ २९७ कोत्सारिते जातम् ततोंत्य ४९६ ७ स्य ७ वर्गः ४९ स्थापिते स्वेव स्वस्थाने जातं ३८१४ योगे कृते जाते ८८२०९
४२२९९
एवमन्यत्रापि अथाधा ३ २१६ कंतो वेत्यनेनास्य १४ आद्यः ४ वर्गः १६ स्वोपरिस्थापिते जाते १६ द्विगुणादि निघ्नप
१२ के ८ स्वोपरिस्था ४६८ १२ पिते जाते ९६ ततआदिस्य कारणाशिरुत्सार्यः तस्य वर्गः स्था पिते जाते १९६ वर्गघन

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हतंत्यजेद्धा=७

ली॰ उ॰ ६ मूलादिमुद्धृत्य तानापसूत्रं राशेरिष्टांकशेषोस्य कृतिरथ हृते येन शेषेण तुल्यं वर्गस्य स्यात् शेषं त्वथ कृतिपदयोः शेषतो
वर्गमूले वर्गमूलेन बहुदिर्घेन पद घनयो रेवमेवाथ चिंत्यं वर्गे मूलेन भक्ते घनपदविहृति र्वा घनेन तुल्यतायां १ वर्गवर्गेन
घनेसत्त्वे स्तुखंडवर्गाभिहतिः खंडघातः स्वखंडांतरवर्गनिघ्नः तोभूप २६ नागा ८ भिहतौ स्वनिघ्न विश्लेषवर्गः कृ
तिवर्गरूपं १ अन्नवासनो आपांत्यात्मको राशिस्तस्य वर्गः साध्यते उपलक्षणार्थमाद्या सराशि अंत्य स्था अन्नस
मद्विघाते क्रियमाणे जाते अंत्य व १ अंत्य आद्य घा २ आव १ अत्रा वार्थे लापं कृत तुल्य आद्यः कल्पितः तथा सति आद्य वर्गे क्रि
यमाणे पुनः पूर्ववत् अपरां कुर्यात् त्वं तु प्रसारणायां स्वराशिस्य रूपे कृत्स्नकं लाघव प्रमुक्त मेतत् स्वखंडापरिष्टाद्दिभिर्सो
कर्यार्थे गुणं गुणा त्वेन निहत्य तत्त्यजेत् स्थकफलं स्यात् गुणघातेपि सत्त्वे द्विनिघ्न कृती खंडयोः संयुतेः सा कृ
तिः स्वघ्नखंडांतरेण नाभवेद्वा सरूपे कृती द्विघ्न पूर्वापराभ्यां युतो वे निजेते मिथः सत्सयोर्वा योगांतराभ्यां युतो निता
कृतिर्भवेत् स्तावधिमपर्वयोश्च निःशेष भक्तोपि वधेनतत् कृतिस्तल्ल बकृत्या निहता द्विहत्कृतिरिति खंडद्वयेति २६ युक्त
द्विधापि खंड द्वयस्याभिहतिर्भवति तेन ष्ट खंडे रपि वर्गसिद्धिः राशिरहल्लघुखंडात्मकः २१ न २ गुणपक्षवधो धरस्मादिना राम॰
समद्विघाते कृतेजा तं लव १ लहघा २ व १ अत उक्तं द्विनिघ्नीति २ ष्टो नेति २ अवर्गो नो राशि वर्गः स्वकर्णांतरं तत्राप पो ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गीतश्घातः अतउक्तमिष्टोनेति इष्टवर्गयुतोराशिवर्गः स्यात् त्यक्तांत्येति तथा चाद्यांकतउक्तेति यक्तं रेवेकार्ये गते
र्धरेखाविषमः तिर्यग्रेखासमः एवं प्रत्येकं तदाद्यविषमात्स्याद्यरूपविषमादित्यर्थः मुहुर्मुहुर्भवतिपंक्तिस्तयासमेत् द्व
तेस्यादितिइति न्यासेदिभ्यलेनस्थानांतरत्वंस्वविंति उदाहरणं ८८२०९ अत्रविषमसमत्वेकृतेत्याद्य ८ द्वयोःकृतिं ४
त्यक्तामूले २ द्विगुणाभ ४ इयंपंक्तिः अनेनसमेहृते ४८ लब्धं ९ लब्धकृतिः ८१ विषमात् १२२ त्यक्ताशेषं ४०९ लब्धद्वि
गुणं २८ पंक्तौन्यस्तं ५८ अनेनतस्मेहृते ४१० लब्धं ७ कृतिः ४९ तां त्यक्त्वा लब्धं द्विगुणं १४ पंक्तौ ५८ न्यस्तं ५९४ अर्द्धं
२९७ मूलमिदं एवमन्यत्रापि सर्वं आद्यंताभ्यां वर्गमुद्दीपयोस्तत्ताव आद्यंतेचिंतनीयोत्रमूले शेषवाद्यंताहतिर्द्विघ्नी
नेयद्धामूलं जायतेनिर्विकल्पं वर्गादिभ्योमूलयहार्थं सत्वं विषमाद्यथमात्त्यक्तानिसजेघदिगुणमाहतमूलं शोधनं
विषयपदिलक्षमाद्यतःक्रियमाणं पूर्वंवदत्रतत्परं अत्रलब्धोप्येतोत्पन्नोविलोमविधिर्द्विज्ञातना समेति समानत्वप्रमाण
घातोघनःस्यात् यथागुणपः २७ गुणाः २७ गुणाः २७ गुणकाध्यागुणेपगुणितेजातं १९६८३ एवमन्यत्रापि घ
कारांतरमाहस्थाप्येति यथात्र २७ अंत्यस्य २ घनः ८ अंत्यस्यवर्गः ४ आदिघ्नः २८ त्रिघ्नः ८४ आदिवर्गः ४९ अंत्यत्रिभि
श्च गुणितः २९४ आदिघनः ३४३ स्थानांतरेणयोगार्थंन्यासः योगेजातं १९६८३ एवं १२५ अत्रद्विस्थमितयोरा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰ घोत्यसंकलना एवं वत् घनः २२२८ अतः खंडद्वयमेत्यं द्विस्मृमि

७ दि ५ त्रिघ्नः २२६० आदिवर्गः २५ अंत्यत्रिगुणः ९०० आदिघनः

जाते १२५ ३३२५ आदिपदस्थाने त्यपदस्यांत्यपदस्थाने

द्वात्रेव पंक्तौ विशेषः क्रमेण योजने यः ज्यतेन स्यपश्चा

मेण योजने तु पस्येण ज्यते तस्य स्थानं त्याज्यं आद्याक

	३	४	३
२	९	४	
२	४		
८			

तेषु कल्प्यते तत्क्रियते अंत्यस्य वर्गः १४४ आ

१२५ योज्यार्थं न्यासः

				१	२	५
			९	०	०	
	२	१	६	०		
१	७	२	८			

योजे

आदिपदस्य कहेन

पिति

रैकैकस्थानं त्याज्यं

उक्त

विधौ तु क्रमस्थमुत्क्रमेकमेउत्क्रमस्थे का

र्ये अत्रापि तत्खंडद्वयमादिं कल्प्येति बोध्यं तथा सति स्थानद्वयं तत्रेणपुनाघनः स्यात् खंडद्वयमित्यपलक्षणं तेन

न्नो ११ त्रिः आद्यां त्यात्मको राशिस्तस्य घनः साध्यते तथा अं१ अ१ अस्य समत्रिघातेक्रियमाणे जाते अंघ१ अंव आदिघा१

अंव आद्या१ आवअं घा१ आव अंघा१ आव अंघा१ अंवआघा१ आघ१ तत्र समजातीययोगे क्रियमाणे त्रिघ्नत्व ११ तत्र खंड

प्यामिति लघुरहस्वडात्मकराशेर्वर्गः ल्वव१ लघा१ लव१ अथ पंराशिगुणो घनः स्यात् तत्र गुण खंडद्वयागुण्ये गुणिते १

घा १ थे यो जिते जाते ल१ घा३ लघा३ ल्व घ१ अत उक्तं त्रिघ्नेति एवं लघुं तराध्या सगुरोरस्याकौ विप्रोव लघ्वाभिहतो गज

घ्नः घनो ल्पखंडस्य घनो ना स्यखंडैकराशेर्घनरूपमेवं १ परां तमाघाद्विचयं १२ घ्न १२ घनः स्यात् स्थवे वर्गः ३ स्थानपुग्यासि राम ७

13

हतिर्विशिष्टनिघ्नो घनः स्यात्प्रकृतिरिष्टराशेः २ उदाहरणं प्रत्येकं नवराष्टकं व्रतिवरसोधाष्टकं सुहृद्रेकत्वायन्महिषीवरा
ष्टकमितायेवंदहोशीतितः नीलंमोहरचिर्जगत्यतिरिति प्रत्यर्थासवंके षाश्रीशम्बे हि हतद्दहाश्रुगणितमो भ्रप्रमाणस्य मे १
लत्रे वर्गयोर्द्वनयोर्घातोयपोराश्योर्भवेत्तु यः तयोर्घातप्रमाणस्य राशेर्वर्गो घनश्च सः प्रस्थसेशोघनः स्वघ्नः समवेशशिवर्गज
राशिवर्गघनोष्टघ्नः सद्विप्रकृतिजो घनः राश्यर्द्वगुणितो राशी राश्यर्द्वेनयुतो युतिः तद्वर्गः स्यात्तदेकाद्येनोत्तरसुनिर्मिता आद्य
घनस्थानमिति आद्यांकतः ऊर्ध्वरेखा घनस्थानं तिर्यग्रेखे अघनस्थानं अन्त्यात्घनतः घनं विशोध्य पदं पृथक्स्थं पुनः
परप्रकृतिस्त्यारभ्य अन्त्योदाहरणं यथा घनः १९६८३ अत्र घनाघनसंज्ञा कृता अन्त्यात्घनतः १९ घनं ८ विशोध्य पदं २
अस्य कृत्या ४ त्रिघ्न्या १२ तदाद्ये ११ भक्ते लब्धं ७ फलं पंक्त्यां न्यस्तं २७ तत्कृतिं ४९ अंत्यसंनिघ्नी ९८ त्रिघ्नी २९४ तदाघात्
३२८ त्यजेत् तदाघात् ३४३ फलस्य घनं ३४३ त्यजेत् पंक्तिः २७ घनमूलं एवमन्यत्रापि आद्यांकतो घनमूलानयन
र्घस्त्वे घनपदमघने द्वे च हिमाद्यं पृथग्यात् घनमिह परिज्ञस्याद्वमा यात घनांकान् परप्रकृतिगुणघातेनेतरस्य विभा
ज्य निखिलमपि विशुध्येत्तदधःयासंपदाद्यं ध्रुतमिति पदपंक्तिर्लब्धवर्गाद्यघातं त्रिगुणितमथ जलाद्याह्वाज्ज्यतोऽयात्तद्
नांत्रे फलघनमपि पंक्त्यां त्रिनिघ्न्यां द्वितीयात् घनपदमपभाज्यं लब्धपंक्तिं त्रिघातं परिहृतसकलांत्यात्यात्पेस्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अत्रशोधपत्रमेकं ४

वेरीत्याप्तुरुरितिघनस्तलंस्यादिहाघोकत्तेवा सत्रं आघाश्चतुर्थात घनयोर्विश्रुद्धिंकृत्वापरंतत्स्वरत्लाहतिघ्न
ली॰उ ८ विघ्नंत्यजेछेघकत्तोघवास्यान्मूलंघनस्यादिमतोद्विखंउादिति अत्रत्स्वाप्योघनोस्यतोविलोमविधिरेववा
सना इतिश्रीपादौव्याख्यानेष्टमभिन्नपरिकर्माष्टकम् सवर्णनेनामहाभाज्ययोःसमेनांकेनगुणनेतदि
ष्टांकेनसंभवस्यपिसंकलितेव्यवंगुणः स्यात् हरघातश्चहरइति समच्छेदकरणंमुक्तं लवेति यथा इस्मादिस
लकः१लवैः १ २ ३ १ १ १ गुणितः६हरः१हरैः २ ३ ४ ५ १६ ४ गुणितः
२ ७६८० षड्भिरपवर्तितेजातो इस्मलवः १/१२८० वर्णरत्नाः १२८०हारहतेलब्धोवराटकः१ वक्ष्यमाणभिन्नगुणन
मेवात्रवासना नन्वेवंकथमस्यभाग जातित्वमितिवेत्स छेदराशिद्वयेभिन्नगुणनेराशिभागानांभागभा
गेगुणनेचभागजातिरितिभिन्नगुणनस्यपृथक्कल्पनारित्याऊः इस्मादीति संप्रार्थितेनकदर्थेणायावकाप
इस्मादेंत्याहिवराटोदत्तस्तेनकतिवराटकाहृतास्तद्वदेत्यर्थः अथभागसवर्णनेकिंचिद्विशेषेणजातिभेदमाह छे
रघ्नेति एकस्यान्यभागापुनाविपुतास्तद्वदेत्यर्थः अथभागसवर्णनेकिंचिद्विशेषेणजातिभेदमाह छेदघ्नेति एक एम॰ ८
स्यान्यभागापुताविपुतास्तद्वदेत्यर्थः यथात्रछेदेन४गुणितानिरूपाणि२जाते८ संग्रिताऽनेनलवेः१जातेंऽछेद

15

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

घ्नस्वेषु रूजातं १२ व्यंघ्रितालव २ ३ रूपं ११ अभागसवर्णनेविशेषमाह स्वांशाधिकोनइति भागानुबंधः संयोज
नं अपवाहोंतरं यद्यपि भागानु ४ ४ बंधभागापवाहाविति वक्तु मुचितं तथापि प्राचीनैस्तथोक्तत्वात्तदनुसारेणोक्तं
स्वस्मिन्स्वांशेनाधिको येन तस्य तदा तल्लच्छहारेणाहतं निहन्यादिति छेदघ्नेत्यादिना रूपभागापवाहउक्तः तल्लच्छहारेणोत्य
नेन राशिभागानुबंधापवाह उक्त इति सुदरानुपायिनोयावत्त्युक्तं न रूपराशिभेदेन भागभागजातस्योपदिष्टेवि ध्यापत्तेः भा
गानुबंधोदाहरणमाह अंघ्रिरिति केवलभागापवाहोदाहरणमाह अंशाविति उभयोर्मिश्रितमुदाहरणमाह अर्द्धमि
ति यथात्र १ २ १ ३ १ ४ तल्लच्छहारेण २ हीं ४ गुणिते जातं ८ स्वांशेनाधिके नहरेण ३ भागः २ हतः ३ पुनस्तल
च्छहरेण ३ हरः ८ हतः २४ स्वांशाधिके नहरेण ४ अंशो ३ हतः ९ एवं जातं ९/२४ भाज्येनापवर्तिते जातं ३/८ एवमन्यत्रापि
अत्रोपपत्तिः त्रिचतुर्थांशस्य स्वाष्टांशः तस्य विश्लेषमच्छेदे कृते जातं

पह	पल
ल	ल
स्वपह	स्वपह

तत्रोपरितनयोर्वियोगे स्वांशे
नेत्थमुपपत्तं एवं योगेपि यत्र द्वयोर्भिन्नयोः छेदौ तत्र तयोर्योगे वियोगे वा अन्योन्यहाराभिहतेत्यादि
यत्रैको विच्छेद एकः सच्छेदस्तयोर्योगे वियोगे छेदघ्नेति यत्र स्वांशस्तत्र स्वांशो वा स्वस्मिन्न धिकोनस्तत्र तल्लच्छेति
एवं सामान्यतः स्वस्य पंचमांशस्तस्य षष्ठांशस्तस्य चतुर्थांश इत्यत्र तल्लवान्वय धारेति तात्पर्यार्थः इति श्रीपा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰ दीव्याख्यानेज्ञातिचतुष्टयम् तुल्यहरांशकानामिति अन्योन्यहाराभिहतेत्यादिनासमच्छेदानांयोगोऽन्तरंकार्यं ननुयत्र
८ नच्छेदस्तत्रकथमित्यतआह कल्प्यइति यथात्र १/५ १/४ १/३ १/२ १/६ अस्य १/५ हरेण ६ अपरेहरांशागुणिताजाताः ६/३० ६/२४ ६/१८ ६/१२ १/२
अस्यहरेणाऽपरेगुणिताजाताः १२/६० १२/४८ १२/३६ २/१२ अस्य १/३ हरेणापरेगुणिताजाताः ३६/१८० ३६/१४४ १८/३६ ६/३६ अस्य १/४
हरेणापरेगुणिताजाताः अस्य हरेणापरेगुणिताःसमाः १८० १४४ ३६ ३६ नच्छेदाः
१४४ १८० २४० ३६० ३६० । २४४ ४८ ७२ २४ १ योगेजाते १०७४ षट्त्रिंशद्द्वयवर्तितो २९/२० अस्य ३/२० रूपंहरःकल्पितः अ ७/२० स्यहर २९ रेण २० गुणिताव्दयः ६० अत्रास्मिन्
७२० ७२० ७२० ७२० ७२० । ७२० १४४ १४४ १४४ ५
२९ शोधितेसतिजाते ३१ अंशाहतिरिति यथागुणकः २ छेदद्वयरूपेत्यादिनाजातोगुणगुण्यो ७ १५ अंशयोः
७ १५ आहतिः १०५ २० छेदयोः ३/१७ वधेन २१ भक्ता ३ लब्धं अर्द्धत्रिभागेनहते १ शेषम् ३ ७ रायाःषष्टि
१०८ भुक्ताः कल्पितास्तथाचगुणकः ३/० गुण्यः २/० तत्रगोमुत्रिकान्यायेनगुणनेकृ ६ तेषष्टिभक्तेतदेवभवतीति
मंदानांप्रतीतिहत्याघा अत्रापिलब्धाल्पधियांगुणनीयातत्रभाज्येनल्लब्धिगुणितहररूपेणभाज्योगुण्येतेनहाहर ए॰
घातस्यगुणत्वंभवस्यनउक्तंछेदवधेनेति छेदेलब्धेचेति हरस्यछेदत्वंवपरिवर्त्यअंशाहतिःछेदवधेनभक्तेतिकार्यं तथात्र ९

17

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योगे खं क्षेपसमं वर्गादौ

छेदघ्नांशो हारो हरोंऽश इति यथात्र त्रिच्छेदघ्नेत्यादिना जातो हरः ३/१ भाज्यः ५ हरस्य हरांशत्वात्सेकृते जातं ३/१ अनेन पंच
५ गुणिताः जातं २५ यथा हरः (३/१)(१/३) भाज्यः १ अत्राविशिष्टस्तु कान्तु [illegible] प्रकल्प्य हरः ० भाज्यः ० हरभाज्यौ
षड्भिः सवर्ण्य हरः ७ भक्ते जातं ३/६ उक्तप्रकारेणापि तदेवेति प्रतीतिः लब्धाल्लब्धिर्भाज्यात्तत्र हरेण भाज्यः केन विद्गुणि-
तोऽपि न लब्धा वैवरमत्तीतिपरल्लब्धिः खहरेण गुणितेति किंचित्र वेगोति वर्गे क्रियमाणे हरांशयोर्वर्गौ कार्यौ १२ तानायहरां-
शवर्गाभ्यां परेकार्ये रसार्थः योगेति शून्येन्यराशो योजनीये सति [illegible] राशिरेव भवति शेषविधौ क्रियमाणे खगुणश्चिंत्यः
ननु शेषविधिर्विकल्पवः कथं ज्ञातव्य इत्यत आह शून्येति तथैवेति यथा शून्यगुणके हरे च जाते पश्चाद्विकृतं तथैव स्या-
र्थः पूर्वं केनाप्यंकेन शून्ये गुणितेऽविकृतत्वमुक्तं इदानीं मिश्राके शून्यगुणकेऽविकृतत्वमुक्तमतो न पौनरुक्त्यमितिसु-
दरानुपाधिनः शृंगारतिल्केतु खेनोनितो गुतश्चेति दृष्टांतमपर्याख्येयं यथा खगुणेऽविगुणो विकृतस्तथा खहतभक्तो-
ऽप्यविकृतोऽन्यथानरनर्थकं स्यादिति फक्के मिश्रांत्क शून्यस्य वकलितमाह खगुणश्चिंत्यः खशेषविधाविति खेस्पृस्य
शेषमयोद्वियोगेन तस्य खशेषस्य यो विधिर्वियोजनं तस्मिन् व्यवकलिते खगुणश्चिंत्यः यथा खगुणेन शून्यमेव
शिष्यते तथा शून्याद्वियोजनेन शून्यमेवावतिष्ठतीति शून्येति ननु खगुणत्वाद्राशिः शून्यात्मकः खहरः इति मज्जनगतो

18

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली·उ· विशेषइतितन्नगुणनपपरत्वैयर्थ्योपपत्तेः खहरःस्यादितियथा यथाहरोल्पस्तंतथा तथाल्पत्वाधिकं खहरस्यात्संतमल्प
१० त्वाहनंतफलंभाज्यादृशः सुष्ठतीत्याहिना नचभाज्यस्वरूपमनेनानंतंफलमपिकथंतर्हि हरगुणनेऽन्यता
पिकथंस्यादनन्तत्वाघातात् अत्रोदाहरणं ७ क्षेप ३ गु ३ हृ ० दृष्टंफ ३ राशेः स्वांशाधिकत्वादृश्यस्वांशाधिके
नेतुल्यत्वाद्योनद्दतिस्तत्रोदाहरः ३ल्लविने १ ग्राह्यः ३ अतोव्यस्तंहृ क्षेपः [illegible] हृ ३ गु ० इदं दृश्यस्यकार्यंतद्यथा दृश्यं ६३
खगुणं ६३ त्रिभक्तं २१ स्वतृतीयांशेन ७ हीनं १४ खहृतंगुणहरयोस्तुल्यत्वेनाशेजातं १४ अथवेष्टप्रकारेणोक्त
२ खगुणं ० निजार्द्धं ० युक्तं ० त्रिघ्नं ० खहृतं ९ तथा चानुपातः अनेनदृश्येन ९ चेदयंराशिः २ तदानेन ६३ कर
तिलस्त्रो २ राशिः १४ नचगुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशः कथंस्यादिस्यापितगुणकेत्वेन गुणगुणितयोर्योगे
योगोवागुणगुणितइतियोगस्यखगुणत्वात् नगुणगुणितयोर्वियोगेतुल्यत्वंस्यादितिचेदुच्यतेयद्योर्घातस्तद
न्यूनत्वभक्तेस्तदन्यतरस्यात्तथाचखपंचघातः खभक्तः पंचेतिसुप्रसिद्धं तत्रखेनराशेर्गुणितेखेस्यात् तथासतिक
योर्घातस्ततिज्ञातुंनशक्यं तत्रनियतत्वायखपंचघातइतिवाच्यं खेनभक्तेपंचैवावशिष्यतइतियुक्तमुक्तं खेनखेभक्तेर एम·
हांकाः फलंव्यक्तौ केभक्तेत्वानंत्यफलस्येतिरिक्तं अस्यग्रहगणितस्येति उद्धृतकरणः समस्तकरणइत्यादौ क्षितिज्या १०

19

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नष्टत्वादेर्गुणकस्य हत्वादेहरस्य चाभावे उद्दिष्टकर्णासमवृत्तकर्णोरयमेव दिनार्द्धकर्णोहयोर्भवति शून्यगुणने
नरभावप्रसंगादिति ननु त्रिभज्यकोनमंडलशंकुघातादित्यत्र त्रिज्यातुल्यायष्टिर्विषुवद्दिने नोपपद्यते यष्टेर्लंब
ज्यातुल्यत्वादिति इति श्रीपार्थव्याख्याने: [illegible] शून्यपरिकर्माष्टको [illegible] समाप्तः ।। ।। छेदमिति
अत्र वर्गमित्यपलक्षणं घनं पदं पदं घनमित्यपि बोध्यं विलोमविधौ विशेषमाह अथेति ननु हरवैलक्षण्यभा
ज्ञवैलक्षण्यमावश्यकमित्यत आह अंशस्त्विति शेषमुक्तवदित्यत्र [illegible] राश्यर्द्धं युक्तराशे
श्येतराश्यर्द्धसमानं राश्यर्द्धेन राशिः [illegible] युक्तः [illegible] अस्य त्र्यंशः [illegible] गः [illegible] राश्यर्द्धमिति [illegible]
ति [illegible] सक्षेपः [illegible] विहीनक्षेपः ३ स्वांशेऽधिकत्वाद्धरः ६ स्वांशे ऊनेऽधिकः ७ एवं क्षेपः
३ एवं [illegible] ० स्वांशोनत्वाद्धरेन १ हरः ३ ऊनः २ एवं [illegible] ० ४ अतोऽस्त हरः ३ [illegible] ० गुणः १ क्षेपः १ मूलक्षे
पः ५ [illegible] ० गुणः २० [illegible] गुणं २० अष्टौ २ नं १२ वर्गः १४४ द्विपंच [illegible] युक्तः १९६ मूलं १४ [illegible]
[illegible] २१ [illegible] ८ गुणं १४७ स्वसप्तमांशेन २१ त्रिगुणेन ६३ हीनं ८४ त्रिभक्तं २८ राशिः [illegible] एकमेवा [illegible]
ति [illegible] कर्मणो [illegible] मूलकत्वेन वर्गादौ [illegible] संभवात् नतु [illegible] वर्गवर्ग [illegible] घनं घनपदं [illegible]

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰ शिक मेवेति उद्देशकेति एककालापवर्तितराशिः कार्यः आलापेनियममाह कस्मइति अनेनोद्देशकालापव
११ र्त्तिते राशिना पंचघ्नेति २५ राशिः ३ पंचघ्नः २५ स्वतृतीयांशेनोनः १० दृशाप्तः १ राशिः स्वांशेन १ युक्तः २ पुनः
राशिः स्वदलेन ३ समच्छेदेनयुक्तः ७/२ राशिः स्वचतुर्थांशेन ३ समच्छेदेनयुक्तः ३४ द्वाभ्यामपवर्तितेजाते १७ दृश्यं ६८
२१ गुणः २ २०४ अनेन १७/२ छेदलवेपरिवर्ते ४ त्रिभक्तेजातो रा ८ शिः ४८ यत्रस्वांशाधि ४ कोनस्त
त्रे विलोमविधिः अत्रराशिरयं ४ शाईपादैःस्वादिस्य कृत्वात्र विलोमविधिः श्रीधरीयमुदाहरणमाह अमले
ति तुर्येण चतुर्थांशेनार्क द्वेदोयेनराजितातस्य कमलसंख्यांशीघ्रवद अत्रे दृश्यं १ स्वतृतीयांशेनं २ दृष्टपंच
मांशेन १ सूने ७ दृष्टषडंशेनोनं २/७ दृष्टचतुर्थांशेने १ नं समच्छेदेन १८ भाज्येनापवर्तितं १ दृष्ट २ हतेदृश्यं
अनेन ५ १ छे १५ हृतलवं चैत्याहि ८० नाभके १२० रा ४ शिः उदाहरणं ३६० रा अंशोभागा २० कृत्तिरलीपवर्मा
शोलेमेप २० ह्रोजांवुवल्के न्याकाशः वेदांशोन्यापघ्नरा गामु जनेचेत्रिघ्नं ३०००० शिष्टं काभवेदलसंख्या १ राम
क्रीडाभ्रमभरम पाकवनुमध्याशकोणाडोपी वृन्दादुपवनलसच्चंपकानांनिकुंजे अंशाःस्वाचुरहासियमुनातीरमंड लम॰
सस्पांशे षट् योषा शातनमनुरतंकेशवेताः कियत्यः २ स्वाईमिति यथिशेषांघिप्रत्वके हेतोः मार्गंतं राशिकार्ये देप ११

21

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

निभिन्नशेषस्यरूं उदाहरणं रूपे १ स्वाष्टहीनं १ अस्य १ नवलवयहरणार्थन्यासः १२ अंशाहतिरितिकृते जाते
२ ३ समच्छेदेना ३ वहीनेजाते ७ अस्याधिः २ ७ ते २ नहीनामिदं ७ जाते २१ २८ अस्य षड्दशभक्तलवयह
१८ रणार्थन्यासः २१ ६ अंशा २८ निहत्याफलं ७२ रीत्याजाते १२६ १८ हृतसम ७२ छेदेनात्र ३ हीनेजाते ८४
द्वादशभिरपवर्त्ति ७२ १० तेजाते ६० रूपाहतहरस्यं ६२ अनेन ७२० छेदंलवंचेत्यनेनभक्तं ७२ गतोराशि ७२०
५४० अथतल्लस्थहारेणोस्मादिना तद्यथा ६० हरः १ तल्लस्थहारेण १० गुणि
तः १० स्वांशोनेन ४ अंशो २ हतः ४ तल्लस्थहारेण ४ हरः १० हतः ४० स्वांशोनेन २ अंशो ४ हतः १२ तल्लस्थहारेण
९ हरः ४० हतः ३६० स्वांशोनेन ७ अंशो १२ हतः २४ तल्लस्थहरेण २ हरो ३६० हतः ७२० स्वांशोनेन १ अंशोहतः
८४ एवंजाते ८४ द्वादशभिरपवर्त्तिते जाते ७ ततरूपाहतेमित्यादि विलोमविधिनागततद्यथा स्वांशोनेना
स्वांशोनेन ६ हरः ७२० १० ऊनः ४ तथा चहरस्य ६० ६२ एतस्य षड्द्वेदलवाः तदर्थन्यासः ६२ ६ अंशाहतिरित्या
हिकृते जाते ३७८ ४ अत्रलवादिहरूपे ६२ योज्ये योजिते जाते ६३० ४ एवंस्वांशोनलवा देते १ ४ अस्य ६३० तृतीया
शयहरणार्थन्यासः ६३० ४ ३ १ छेदंलवंच्यादिकृतेजाते ६३० ४ १ ३ अंशाहतिरितिकृते जाते ६३० २ ४ अत्र

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ ३॰ त्रयोंशनितेद्व२० जातं २५२० हरहृते जातं २२० स्वांशोन त्वात २२० अस्य समहृते जातो राशिः मांशद्वयं । तद्यथा समांशं ३० द्विगुणं ६० संयोज दाहरण
१२ जातं २७० ४ एवं सुखं ११ शोनत्वा २७० स्वरूपांशः २७० अत्रेपोजितो जातो राशिः ५४० सूत्रं । हरघातहृतं तद्दृष्टं लवोन हरघात
हृत । लवं च मानं विना नीपछेदजा तौ स्फुटवत् वा । पंचांशोनितवस्तु तत्स्तुदृश्यजाता वातभवति । शिलीमुखः कवोरसदृशोरह
ऊरु जोगिरिमल्लिका । एकोमृगः दोलापमानोस्ति षष्ठोवृक्षतस्तु दृश्यज्ञानत्र हेतुमाह । केतके ति । केतक मालत्योः परि
मलोल्लासमवक्रः कालो पाम्पुता वेव केतकी मालपरिमलावेवोपया हृतो नाम्नामा हत ३ । ति । अत्रोदाहरणम् । इ ६० ३
पंचमांशः २ २ षष्ठे हीनः १२ दृष्ट अंशः २ अत्र १२ हीनः ७ अथ च पंचमांशः ३ अंशः ३ अनयोरन्तरं २ त्रिगुणा ६ इ समं
७ हीनं २२ ५ षष्ठांश हृते ५ शेषं ३ अनेन भक्तो जो ५ नोराशिः । तस्मिः सक्र मरोः मतिष्ठु ३ व्रं । जोगेति । ल ५ घुहृद्धापशेषाः पो
पगतत्वपतरपुक्तोलघुलं घुपु क्रः ५ तत्रांतरयो गतरद्विगुणांस्यात् । अन्तरही नेलघुहिं उता स्यादिति स्वगमं वर्गीत
रमिति । द्विक्षुवरेव पोगांतरगोन पुनो हितस्तो राशी मादिवत्स्व हृद्वर्गः लव १ च व १ अस्मिन् लघुवर्गशोधितेय था ४८०
पष्ठपोजिते पोगोतर २२ गुणाः स्मादितिवर्गांतरस्वरूपं । सूत्रोपेना हतं ति नृत्तो पवेतापोगांतरवर्गशोधितेपथा नाम॰
जमतत्क्रतिः वृधेहिधीम पुरतोपि राशी वेत्ला हराः संक्रमणोपरश्चत ॥ भाज्याम गांता कल्प्य हारो गिवुर्ण १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

संतकः। फलयोगमलेनोराशी संक्रमात्कुतुकावधि। उदाहरणं। स्तूपोर्ध्वरमेलेहतास्त्वविहृतापागंगतरेखोपपोर्वर्गयो
वर्गमंतरंकथयपंतोराशी विजानिसिचेत्। आस्मराशिभागतुल्यंतरेतोतेयोगेचत्तोतेमस्तूत्रं द्विघ्नीभागोधिति:। सैकांतपाद्द्विष्ठवि
नपेत्। आंतरंतस्येवहारेणेन:संक्रमोक्तिवत्। घनांतरात्नपेनेमस्तूत्रं। घनांतरंराशिवियोगमक्तंतद्वर्गहीनंत्रिहतंवसम
ते। तदूर्ध्वकमापरमस्पयुक्तहीनंत्रनदूंनहलपुःस्यात्। उदाहरणम्। गोपिकावर्गविश्लेषेलसंपंसम्यक्त्वपं। मुरलीध
रपामामहारिमक्षवनेमुदा। तत्राह्नवर्गोनोवामरक्षितांतोरिं। मिलितौ तर्हितौ ब्रूहिमइललेमेरत २ हे १६ वर्गोस्थावर्गान्तरं ८
न्वतः कल्पितेमसासा ८ वा २१ हृदं ज्ञातमंतरंनतोराशी ४।५। इति विषमकर्म। इष्टकलिदिरिति। राशेकरिति। पपोराशेर्वर्ग
पोगोवर्गान्तरेवाविरेकंमूलप्रदंतोराशीवरा। नत्तुबीजगणितेनतत्कानेनंसमभवतीमत्तन्चाहपत्रोति। बीजगणितेचतुरा
विभूटाभवेति। विमृत्नेहेतुमाहबोटस्पाहि। इष्टकर्मराशिसक्रमणवर्गसंक्रमणवर्गकेस्मेगुराकर्मविलोमगणि
तमितिषड्विधंकारंबीजगणितेपेमस्येनेमूटाभवेति। बीजगणितस्पानेकधात्वादिति। क्रंगारतिलके। क्रहंकवर्णसम
करणानेकवर्णसमीकरणमध्यमाहरणभावितकेतभेदरभिन्नेषोढृविधंगणितंपपांलोचपेनोपिवर्गकर्मणा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली. नातिवोसवितेप्रभवंतीसर्थ्यइत्को।इष्टं १ वर्गः १ अस्य गुणाः २ हृतलब्धं २ शेषं क्षेपकं २ इतिलब्धं १ इष्टे १ भक्तं जातो राशिः १ कृतिः १ हृत्ति
१२ तो १ सैका २ पदो राशिः। तपोर्वर्गो १ ४ योगः ५ निरेकः ४ मूलं २ एवं वर्गांतरे पि इष्टं वा। रूपमिति १ रूपं १ इष्टं १ द्विगुणं २
अनेन हृतं १ इष्टं १ सहितं जातो राशि १ रूपं १ तौ राशी स्तः। एषां वर्गयोगो वर्गांतरे कियमाणे निरेके सती मूलदे भ
वतः। इष्टं स्पनि १ वर्गः १ नस्य वर्गः १६ अष्टगुणाः ३ सैको जातो राशिः १ इष्टं १ घनः १ अष्टघ्नः १ एण राशिः। अत्रो
पपत्तिः। स्पष्टतैवा। निहतलिखितानु रूह्वानां। स्यं। हेरगुणान्ने एवं वर्गो मूलान्ने एवं वर्गोऽन्यून्ने द्विगुणेष्टभक्तरु
पेणा। आद्योनिरन्नाद्ये निहतो रूपं पुनो सामदेरम अभिप्रेपि। अष्टगुणाकापि कृतिश्च तुल्यानाधिकाकापि। मूले
नयो गहलमेकं कृतिमूलतहृ राशीति। कृतिपुतो मूलरूपे मूलदे भवतस्तत्र सद्दें। इदं प्रथमो राशिर्निजहलनिह
तः स एवान्यः। अनयोः कृतिपुति विपुतीस्प पुनेमूलदे स्यातां। श्रेष्ठ व्यवहारे पयोगितणकि वेदव्यते। रूपो
न पुकृ द्विहतमूल विहीनपुकद्वि हतमूल विहीनपुकृवर्गस्तदा हिमपूतापि वर्गराशी। कश्चिद्विरेक कृतिकोरामः
द्विहतः पृथक्स्थः स्यातेतयोः कृतिपुतिः किलमूलराशी। पद्मासरूपकृतिकोद्विहतः पृथक स्थोवर्गांतरम १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वतिमूलहमेनयोम्त्रा। रूपोनितावितकृतिर्द्विविधानपोर्वा वर्गोत्तरं भवतिमूलहमत्र्पमिच्च।। गेकृतं वतरं द्विनिहता मिहतिः पदेन्छ
सारेनयोः कृतिपुतिः कृतिता सुखेना।। कृतिता मुपेता। कृतो ः कृपोर पिपुति विपुति मूवका पिवर्गातरं मूलहमेतयोर्वा कृत्योर्यु
तिः पद्हति द्वि हतातपोर्वा वर्गातरं तरंकृतिमुपनियत मह व। वर्गकर्मशिानयमविधापकान्युपिसूत्राणि। पलृत्योरंतरं वर्गान्तत
कृतो वार्वर्गातरं युतिः। एतत्कृतोः सयुतोनतरंतरनाकृतिः। पूर्वोक्तति द्विघ्नमरूपयुक्त्या चेस्यान्तं हातुर्गकृतिः कृतिस्त्र। विवेद्व
गदूपपोगमंत्राणेवनरूपयानरतवर्गाद्वयपोगमेनराश्वेवंनरूपांतर्वर्गाजाकृतिः। द्विघ्नवर्गापुतेः शोषा गवर्गाः कृतेः। विरंपोग
गवर्गाद्यं द्विहन्नवर्गपोयुतिः। द्विघ्नारूपोनयुग्वर्गास्तत्कृत्या वियुता कृतिः।। पूर्वजावायजाशे पंकृतिरेवभवेद्दिहा।। यु
तोनि।। गुणाघ्रमूलोनयुतराशिरूपपदहृश्यराशेः। तस्मगुणार्द्धकृत्यायुक्तस्यमूलंयुगणार्द्धेनयुतंपद्यात्ला पुगुण
गुणितनमूलोनोराशिः स्यात्करा विद्धिहीनं। पद्यात्तापयुतितनमूलयुतः स्यात्। सूत्रे गुणाघ्रमूलोनयुतस्यरा
शेदृश्यस्यान्तुक्तस्यगुणार्द्धकृत्या मेकस्य मूलंशशि पुक्तहीनं गुणार्द्धेन निघ्नं कृतिरस्यराशिः।। दृश्य विलोमक्रिय
पापमाध्यं रूपेणाभागोनयुतेन भक्त्वा।। गुणान्नतः सोक्तवदेवराशिरिमादिकं हैव विरायिपोत्यम्। पश्येति। समगुणाक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० द्विमूलोनयुतोराशिर्लब्धे हत्ययुतमस्तकमेणाह्रूपेभागऊनोयुतः कार्यः।तेनभक्तंदृश्यंदृश्यं।भक्तोगुणोगुणः।स्यान्नताम्नास्वपु
१५ सपुक्तस्यगुणार्धकृतिसमाराशिःस्यात्।मूलगुणार्धसंज्ञौतौकृत्वेत्युपपरस्याः वर्गात्मूलगुणार्धसंख्याकाम्लिताघसंख्यस्तं मूलगुणोनतद्दूल
ता तिर्ध्यक्रंपमाणं भवेत्।अत्रोद्देशःहंसयूथस्यमूलगुणार्धकेशोभा घाहारोद्वेतहारंध्रिगुणाद्दशप्रकेपदितया:साध्यापद्यो क्रामितिः
ःअत्रोदाहरणं।गोपालमूलनवकेपसुनोपकंठकंहावगुंठितफरेकरुणाविलेऽस्मै।यातावजेरशचेतेकतिपत्रकालेकालथा
थ्यन्दहरिःस्महसाविरासीत्।राशिः१००।राधाकुञ्जेविहरौरस्यंदलावनोतेमदं मधुरमुरलीनादमाकर्ण्य हर्षात्।।वीसापातब्रजगो
पृदृशांमूलपक्षचरुडशांशांस्वरकतिमितपत्ररित्युन्मुगेहं। अत्रदृश्याभावे।मासः।मूलगुणः६ पंचदशांशाः१५ अत्र
चांशोनः ४ अत्रगुणः६ मूलेहारेणागुणितः६६।। अंशोनहारेणहृतः६६ षोडश छेदितःसन्मूलगुणोजातः२२ वर्गः१२१
व्यक्ताभावस्तथासमपदमेवदृहीतं।। अत्रमूलगुणोनः३३ व्यस्त१ ससंकृते२१ दृश्य २१ वर्गः १२१ लब्धं मृगदृशाङ्कुले।बालेति
।मरालाहंसाःतत्कुलं तन्मूलदलानिनिसमं।मूलेसमाद्वृगुणामित्यर्थः।विलासभरेणामथरंमंदंगच्छंतीसेवंशि राम०
लानिकेलिःक्रीडा।पक्षागुणाः२ अस्यादृश्यहायमासः ७ २ छेदेऽल्पेसातिरिगाजातं २१ अंशाहतिरिति २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

कृतेजातं ९ वर्गः ८१ अनेनयुक्तं दृश्यं १ जातं ८२ अस्माद्यत्प्राप्तमूलं ९ मूलोनं त्वा रगुणार्द्धेन ९ युतं हरभक्तं ४ वर्गो १६ राशिः । अस्यपरे
रिति । गुणाः ९ अर्द्धं ९/२ वर्गः ८१/४ अनेनयुक्तं दृश्यं १४० जातं ५०४ स्यपदं २२ गुणार्धघ्नमूलयुतं त्वा गुणार्धेन ९ हीनं ८१ हरहृतं ते २१
वर्गो राशिः ४४१ । याहमिति । हंसयुग्मत्रयं । अत्रोदाहरणालवोनत्वादंशः ३ अनेनहीनं रूपं ४ अनेन दृश्यं १० गुणाः ५० अ
र्द्धं ४० वर्गः १६०० अनेन युक्तं दृश्यं ३३६ जातं १९३६ मूलं ४४ मूलोनं त्वा हरगुणार्धेन ४० युतं ८४ हरहृतं १२ वर्गो राशिः १४४
पार्थः कर्णवधाय मार्गणगणं क्रुद्धो रणे संदधे । एकेन २ छन्नं ॥ ४८ ॥ द्वितीयेन धनुश्छिन्नं तृतीयेन २ धनुः । एकेन १ चैव शीर्षं छेदयामास जु
नः एवं दृश्यं १० अत्रापि लवोनत्वात् २ हीनं रूपं ३ अनेन दृश्यं ९० गुणाः ४ भक्तं दृश्यं २० गुणाः ८ अर्द्धं ४ कृतिः १६
युक्तं दृश्यं १० जातं ३६ मूलं ६ मूलोनं त्वा गुणार्द्धयुतं १० वर्गः १०० ॥ अलीति । पुष्पितरसाविष्टतिशाखे करोतीति निरुद्धे
हेतुमाह । परिमलेति । अलिकुलेनामराधिपर्द्धिगुणाः ॥ तथा च दृश्यस्वरूपे राशिगुणः ९ एवं स्वकस्य विषयार्थमन्यदित्येते
न १ गुणार्द्धमूलघातः । रूपानूमाद्या गुणार्द्धेन रूपगुणाई कृतिपोन्या । तद्यथा सुमूलकुलं लोहितः । अलि
कुलं ततः पांशे च तु यो शेषाः शोड्लश गुणा च त्रिभिर्दृशो भक्तं दृश्यं गुणादतः पिबोध्य । लवस्यापि हत्वेक

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० तेन रूतमितस्तन्म्राहराश्पदृ्दतिराश्यदृ्दस्यालिकुलस्यांशोराश्यंशादृ्दस्यात। तत्तुदृश्यदलक्तिपमाणे जातमितिभावः। पथाव
१५ बोनत्वालवः ३ चेनेन हीनैरूपं १ जातं ६ अनेन दृश्यं १ गुणः ३ भक्तः दृश्यं ८ गुणः ६ गुणार्धं ३ वर्गः ९ अनेन युक्तं दृश्यं २२५
मूलं १५ मूलेन गुणार्धेन युतं १८ हस्तहतं वर्गः ३६ द्विगुणो जातमलिकुलं। ७२। पोणराशिरिति। लवाधिकत्वाल्लवेन ३ रू
पयुतं ४ तेन भक्ताः १८ दृश्यं १२०० भक्तं जातो गुणः ४ दृश्यं ३६० गुणार्धं वर्गः ४ रूपा १ २९ युक्तं दृश्यं ३६०० जातं १५१५
मूलं १२३ गुणार्धमूलयुतत्वा गुणार्धेन। २ हीनं जातं २४ वर्गः ५७६॥ अत्रावामनो गुणास्मूलयुते दृश्यं गु० मू० १६ अ
त्र गुणार्धं ८ मितं राशिः। गुणार्धं युक्तमूलं। दृष्टानोपमू० दृष्टयुक्तः। गुणः पुक्तः गु० मू० अनयोर्घातो दृश्यमितीष्टकोनिर्णो
जितः। मूलस्य समूलं गुणार्धेन तत्समवर्गो राशिः स्यात् मूलोने दृश्यं गु० मू० अत्रेष्टं गुणार्धं तुल्यं राशिः। गुणार्धं मू
शेषं पूर्ववत्। पदालवैरिति वासना। गुणार्धमूलयुतेनव माणयुते दृश्ये रा १२८ मूलं गुसमक्षेदेन जातं मूला १० अपन
पुक्तरूपगुणितरतिस्वस्त्रविषपार्थमाद्यवे भक्तं १ हितौ परवदस्य गुणो भक्तस्तद्वद्कृति पोज्येनिष्ठ यगुणो लम०
दृतः ९ हीनेपि। रवं गुणानेपि न भूतिः। अङ्कं गारतिलकला। कर्णशोपा वक्तुस्मत्त्वा वगुणानि मूलानि शोधितानि शि १५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मानि वा मगुणकः। दृश्यतु कत्तिपयगुणा मूलमेवेति। अत्र मूलगुणहानाधमुपायः। मूलस्य मानि हि गुणात
मूलमपि एकगुणमूलं लभ्यं त्वक्षि शेषां त्वतिशेत्तत्तोनुपातः। हृपेनगुणोप्येकगुणमूलं नहाभीष्टेनगुणेन किंज्ञा
तं गुणांहृतं हृश्यं हृश्यनाशि मुयुज्यते त्तत्क्षिशेषं। अतमत्त्कतिपोऽस्या। अतस्तत्क्षतितुममापन्नमिति तन्
हृदृपमामूलगुणकृत्वा। अवनात्र तस्सबधाभागात। तत्क्षतिक्षेपि पुक्ताभागाहा। फ्रगरतिलकैफ्लेखेणोक्त
फलमूलगुणापि तहीनहरपरमेवेता। दृश्यप्रथेवद्धकृतीकृतहरः परः। अपि मूलगुणोपृष्यपोणा दृश्यविभाष्य
तहीनहरपरं जपेता। अत्र मतुगुणापेन कृती भवति वा पुरः। मूलगुणानुदृशेपिवेर घ्न दृश्यकृति तामुपेमितो भपथा
तथावर्गमुतविधेपाः। त्व क्षेप मूलोनयुतहि मूलं विना गुणानुपहृतं कृतिः स्यातः।। लक्ष्मीदासमिश्रास्तु। वास्तवगु
णस्या हि ह्वो शुणो दृश्या। वास्तव दृश्यस्यापि दृश्यं दृश्यं तथावरूपराशिंप्रकस्मोई शाल्लापवत्क्मौनि। इदमेवोक्तं श्री
गाराति क्लृत्वे। उद्देशकालापवद्दृश्यकृत्वा ततोनुपातः संपारितेन दृश्येन वेद्रूपमिष्टं तद्दानेन किमिति। भा
गीन युतदृश्यमभागः परमघ्नपराशिनं क्रिणाया अविशिष्टत्वात् पुनरनुपातः पूर्वदृश्येणापूर्वमूलयु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली.
१९

णास्तेरेहानीतेनेनकिमिति। अत्रेदंन्यासवंकृतंतएव्याभागोनरूपं ७ अनेनचेद्रूपंतदाहरेणहृतंकिंजातं ४८ अनेनो
नुपातः। अस्मिन्दृश्ये ६ पंमूलगुणः २० तदास्मिन्किं ४८ गुणाहरे ८ प्रोक्तस्यत्वान्नाशेतरेवेति। तत्र। ३/७ हारहरो
तुष्याल्लाभावात्। बालवद्दृश्यस्यलवाभावाच्चेति। कि। ७ विनुरोगं २० ददृश्यपत्ततराशिनाकि। अत्रगुणोनापव
त्रिनेनभक्तेषु ३ गुणोत्राङ्कः॥ इतिपाटीगणितेमूलजातिविवरणं॥ ३ माराणोति। सूत्रं। तत्क्र मौल्यप्रमाणस्याह
क्तमानेनफलंभवेत्। याहकद्रव्यमिच्छासा त्रैराशिकमिष्यते॥१॥ आदौप्रमाणमालिख्य फलमध्येतरेश्चि
तमाः इच्छाहतंफलंकृत्वाप्रमाणाप्तंस्वकंफलमाः॥ व्यस्तविधिरिति। विलोमेइच्छावृद्धौफलेह्रासस्ततोहिलेख
रोव्यस्तविधिः॥ तदुक्तंतत्रस्तत्रपाटीसले। व्यस्तेचाद्यगुणाकृत्वाभाजयेदिच्छयाफलं। स्तरेणोवरणसस्तोले
चवयोमौल्यमुत्तमा॥३॥ मानराशौहरेत्तो। व्यस्तेजाते व्यस्तत्रैराशिकंभवेत्। इच्छाविमेफलेह्रासोतेया
हदिक्तथाल्पके॥२॥ केविनुफलमात्रो प्रमाधनेययास्थितप्रमाणेच्छाजातिप्रसाधनेव्यस्तविधिः॥ अत्र रा४०
नरवसिद्धान्तेप्रोक्तं। पद्यानुसाच्छेदविपर्ययेणोति। फंगारविलके तु फलविषयप्रमाजनकत्वात्सथ १९

31

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥लीलावतीउदाहरणं ॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

श्रीगु

०॥ श्रीवरदमूर्तयेनमः॥ श्रीगुरुभ्योनमः॥ श्रीचक्रदंताचार्येनमः॥ श्रीसरस्वतीचायनमः॥श्री
श्रीसांबमौलिर्निलोचनमिंदुमौलिरखिलानुमास्तुतलोकासिमांकोदेवींनिजवामकायकलितांसदो
कैदयतु पुत्रकौ॥ गंगातूरे निपश्यदिक्षितकेरसंतोषचंद्रदिकृपतीन्दिव्या भूवरदानतः सचत्रि
वःस्तवन्वितोयरावरे॥१॥ भगवल्लिंगजलधेर्जातः श्रीबालसिंहविधुः॥ संप्राप्तश्रीविकस्तस्मा
त्कारयांश्रीरामहस्तोबुधः॥२॥ दुर्गमरीकातोभीतायाबोधायबालजनतायाः॥ लीलावतीविव
रणं समनोरंजनमिदं तनुते॥३॥ तत्रतावच्छ्रीमान्भास्कराचार्यः सिद्धांतसिरोमणिं निर्मित्सुस्त
दवकरणीभूतं व्यक्तगणितमुपजीव्य खान्निरूपयिषुः प्रारिप्सितस्यानिर्व्यूहव्यूहं परिसमाप्ति
कामोविशिष्टशिष्टाचारपरिप्राप्तेष्टदेवतानमस्कारलक्षणंमंगलं शिष्यशिक्षार्थं ग्रंथादावु
पनिबध्नन् ग्रंथिकीर्षितं च प्रतिजानीते॥ ॥प्रीतिं भक्तजनेति॥ ॥तत्राहं सद्गणितस्य पाटीं वच्मी
तिक्रियाकारकयोजना॥ सतो विराड्विग्रहवतः परमेश्वरस्य गणनाप्रतिपादकं सद्गणितं

श्री

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गोलगणितं सिद्धांतस्तस्य पाटीं व्यवहारोपयुक्तव्यक्तगणितापरपर्यायं वच्मी त्यर्थः॥ एतेन परमेश्वर
रूपासिगणितस्यांतरंगकारणतारूपपरमप्रयोजनं ध्वनितं॥ किंकृत्वा तं मतंगाननं गजास्यं नत्वा तं
आ२ कमित्यतो यः स्मृतः सन् विघ्नजातावेकवचनं॥ विनिघ्नन् भक्तजनस्य प्रीतिं जनयते यः स्मरणमा न२
त्रेणैव प्रारिप्सितकार्यसमाप्तिं प्रति बंधकविघ्नं विनाशयन्विघ्नपात्रेकप्रयोजनाय प्रवृत्तस्य भक्तजनस्य प्री
तिमुत्पादयति॥ एतेनेत्तन्नमस्कारे देवतांतरतोऽतिशयः सूचितो भवति॥ किंभूतं वृंदारकादेवास्तेषां वृं
दं समूहस्तेन वंदितं पदं यस्य स्वस्वकार्यारंभे विघ्नोपशांतये देवैरपि नमस्कृतमित्यर्थः एतेन विशिष्टशिष्टाचा
रोपि ध्वनितः॥ अथ पाटीं विशिनष्टि॥ किंभूतां चतुराणां गणितशास्त्रविचक्षणानामभिनवचमत्कारकारण
तया प्रीतिप्रदां॥ तर्हि दुर्गमा भविष्यतीत्यत आह॥ प्रस्फुटामिति॥ तर्हि विस्तृता सामान्यप्रयोगवत्यपि भविष्य
तीत्यत आह॥ संक्षिप्तेति॥ संक्षिप्ताक्षराणि कोमलानि मृदूच्चारणानि अमलानि काव्यदोषरहितानि यानि
पदानि तैर्लालित्यं सहृदयावर्जकं गुंफनं तस्य यालीलावती मित्यर्थः॥ ननु अनीप्रादुर्भावेऽस्य समाप्रयोजन
व्यापारे हेतुमिति विनिर्णि चिकृते दं तेनास्य रस्य लस्याले पाटीस्यणि चश्येत्यात्तनेपदस्यापवादस्य बुधस्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

यनन्वा जने ङि॰ नि परस्मैपदस्य जागरूकत्वात् कथं जनयत इति प्रयोग इति चेत्॥ सत्यं॥ बुधादिरन्त
चेइङ् साहचर्येणात्मनेपदिनो जनि प्रादुर्भावे इत्यस्यैव ग्रहणादिह तु जनजनने इति जोहोत्यादिकस्य
परस्मैपदिनो ग्रहणाददोषः॥ न च न शासाहचर्येणात्र परस्मैपदिग्रहणं स्यादिति वाच्यं॥ पूर्वसाह
चर्यापेक्षया परसाहचर्यस्य बलीयस्त्वादिति दिक्॥ ननु चायं धातुश्छान्दसः कुतोऽस्य लोके प्रयोग इति
चेत्॥ सत्यं॥ ईडजनोर्ध्वे चेति सूत्रस्य भाष्यप्रामाण्येनोदयस्य लोकेऽपि प्रचुरत्विस्वीकारात्॥ तथा हि॥
ते नस्स्वेणेङ्‌ जनोर्धात्वोः सार्वधातुकयोः सेध्वे इत्येतयोरिड् भवतीति सूते तत्र भाष्ये छन्देते वचनं कि
तं जनिप्रादुर्भावे इत्यस्य तु नयनाख्यवधानाज्जनजनने इत्यस्य तु परस्मैपदित्वाद्ग्रहणं प्राप्नोतीति॥
तस्मादुभयोरप्यत्र ग्रहणं प्रथमस्य छान्दसत्वाद्ध्यनो लुक्॥ उपधालोपश्च्यौ॥ द्वितीयस्य तु श्नुविकरण
स्याप्यत्र ग्रहणमिष्यते आत्मनेपदं तु व्यतिजज्ञिषे इत्यादौ कर्मव्यतिहारे भविष्यति॥ तत्र च यद्यपि छान्द
सत्वं स्यात्तथापि छन्दस्युभयसंभादर्शनाद्दृष्टसिद्धौ सूत्रेऽस्य ग्रहणमनर्थकं स्यात्॥ तस्मादेतज्ज्ञापकप्र
माण्यादस्य लोकेऽपि प्रचुरत्विस्वीकारात् सर्वमनवद्यं॥ अत्र प्रथमतः प्रीतिरार्द्धप्रयोगादेतदुक्थाध्ये २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीउ॰

त्रणाम व्यापकानां चानंदास्यतिन्नायोऽभ्युच्यते॥ अत्र च नरांगणविचारादिकंतु मत्सुतनकृतरत्नाकर
व्याख्यायां द्रष्टव्यं॥ अथ गणितोपयोगिनीं परिभाषामाह॥ वराटकानामिति॥ अथ तोल्यपरिभा
षामाह॥ तुल्यांति॥ अथ क्षेत्रमानोपयोगिनीं परिभाषां श्लोकद्वयेनाह॥ यवोदरैरिति॥ वितुषय
वोदरैरितिव्याख्यातस्तु ःदंडइति स एव धनुरितिसूच्यते॥ अथ धान्यमानोपयोगिनीं परिभाषामाह
॥ ... ॥ यत्काष्टादिरचितं आयामेन विस्तारेण गंभीर्येण च हस्तमात्रं द्वादशास्त्रं भांडं तद्घन ह
स्तसंज्ञं कुडव चतुर्थांशाः पलमिति लोकात् ज्ञेयं पलं च कुडवः प्रस्थ आढकोद्रोणएव च धान्यमा
ने समुद्दिष्टाः क्रमादेते चतुर्गुणाइति॥ अनुक्तपरिभाषासंग्रहमाह॥ शेषाइति षड्भिः प्राणैर्विना
डी स्यात्तत्षष्ट्या नाडिका स्मृता॥ नाडीषष्ट्यातु नक्षत्रमहोरात्रं तदुच्यत इत्यादि श्लोकव्यवहारादवगंतव्या
॥ ... ॥ लीलेति॥ गणेशायनमः॥ क्रीडयायलील यागलेतुलंतइतस्ततः प्रसरतोलाला यंचल
यतेकालाः श्यामलायेव्यालाः सर्पास्तैर्विलासशीला॥ ... यपुनः क्रीडयायनीलकमलामलकांतये
व्रजेवैवर्णादिगुणेनास्यकृष्णावतारत्वेन प्रसिद्धेः॥ ८॥ अथ पाटीगणितोपयुक्तामार्याद्युक्तां परिभा

×यथोक्तपरिभाषाणामार्यभट्टाद्यनुक्तत्वासाटीगणिताब्धात्वसत्त्वज्ञापनाय मंगलांतरमाचरति× त्रुटिः पंक्तिः ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२

नामाह ॥ एकेति ॥ पूर्वैराचार्यैर्दशगुणोत्तराः संज्ञाः कृताः ॥ कस्येत्यस्य संख्यायाः स्थानानां व्यवहारार्थं व्यव
हारज्ञानाय न्यासः ॥ १००००००००००००००००० कार्यइति ॥ अंकयोगः क्रमात् उत्क्रमतो वा यथा
स्थानकं कार्यः ॥ अथ अंतरमपि क्रमात् उत्क्रमतो वा कार्यं ॥ यथास्थानकमित्युभयत्र ॥ अथोदाहरणं
अयेति ॥ अयेइति अतिकोमलालापे बाले हे मतिमति हे मत्याबुद्धे लीलावति ॥ त्वंपदिवत्केप
टीगणिते युक्तियोगः संकलनमितिभावत् ॥ मु द्विश्च व्यवकलनं च तयोर्मार्गे कुशला असि तर्हि ए
तानंकान् शतेन १०० उपेतान् सहितान् संकलितान् अथ पुनः तान् शोधितान् शेषान् विमेव वद एषां चयः
एतान् अंकानि स्यात् ॥ द्विपंचेत्यादि ॥ २ ५ ३२ १९३ १८ १०० तथा च न्यासः ॥ एकस्थानानां ॥ २ ५ २
३ ८ ० ० योगे जातं ॥ २० दशकस्थानानां ० ० ३ ९ ५ ० योगे जातं ॥ १४ शतस्थानानां ॥ १ १ यो
गे जातं ॥ २ योगानां योगे जातं ३६० अथ पुनः शोधिते जातं ९६४० इति संकलितव्यवकलिते ॥
॥ अथ गुणनमाह ॥ सार्धद्वयेन गुण्यं स्यात् क्रमशः इति ॥ गुण्यानां मध्ये अंकसंख्यां गुणकेन हन्यात् गु
णयेत् ॥ उत्सारितेन अंकेन अंत्येभवोतिमः ॥ अथ आदिपश्चात् तुमचूं अंत्यात् अत्रैव इति तुमचूं उत्सार्य इति २

37

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० उ०

प: अंतिमस्य समीपे यत्तिष्ठति स उपांतिमः स आदिर्येषां तान् अंकान् एवं पूर्वप्रकारेण गुणयेत्
अयमेकः पक्षः॥ पुनः गुणखंडतुल्यः गुण्यः अथवा अधः स्थाप्यः यावंतो गुणकस्य खंडाः हृतास्ता
वे स्थले गुण्यः स्थाप्य इत्यर्थः पश्चात्तैः खंडकैः संगुणितः ततो युतः कार्यः॥ वा पक्षांतरद्योतकः फ
लं तदेव भवति॥ अयं द्वितीयः पक्षः॥ गुणकः येन भक्तः सन् शुध्यति तेन गुण्येन गुणितः च पुनः॥
ल अथापि गुणितश्चेत्फलं तदेव भवति॥ अयं तृतीयः पक्षः॥ एवं अनुना प्रकारेण रूपविभागः॥
द्विधा भवेत्॥ रूपविभागो यथायथे द्वया गुणखंडकैर्भवति एवं स्थानैरपि भवति॥ स्थानविभागेना
वि गुण्यो गुणितः समेतो युतश्चेत्तदेव फलं भवति॥ अयं चतुर्थः पक्षः॥ इष्टेनांकेन ऊनः युतो वा
यो गुणकस्तेन निघ्नो गुणितः पश्चादभीष्टेनांकेन तन्यते इत्यभीष्टघ्नः एवं द्वयोर्योगो गुण्यस्तेन गु
को वर्जितो वा कार्यः॥ अयं भावः यत्रेष्टांकन्यूनगुणकेन गुण्यो गुणितस्तत्रेष्टांकनिघ्नगुण्ययोगः
कार्यः यत्रेष्टांकयुतगुणेन गुण्यो गुणितस्तत्रेष्टांकनिघ्नगुण्येन हीनः कार्य इति॥ अथोदाहरणं:
बाल इति॥ हे बाले हे बालकुरंगलोलनयने हे लीलावति प्रोच्यतां कथ्यतां॥ किं पश्चव्ये कामित

३२

38

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४

दिवाकर १२ गुणकः अंकाः कतिस्युरिति हे कल्याणि निरूपस्थान विभागाभ्यां यत्खंडगुणनमिति सं
च । वस्तुनस्तु रूपस्थान विभागौ च खंडद्वयं तेषां गुणनं तत्र कल्याणि कुशलासि यदि तर्हि वद
किमिति पूर्ववत् । अयं द्वितीयः पक्षः ॥ अत्र चरणत्रयेण गुणनोदाहरणमुक्तं ॥ चतुर्थेन तु
वक्ष्यमाण भागहारस्योदाहरणमाह ॥ छिन्ना इति ॥ तेन पूर्वोक्तेन गुणेन गुणकेन गुणितास्ते
पंचाग्रपोका छिन्ना हृताश्च सन्तः कतिस्युरिति वद ॥ इति वाक्यार्थः ॥ क्रमन्यासः ॥ गुण्यः १३५
गुणकः १२ यथा गुणकस्यांत्यः १ गुणकेन १२ गुणितः १२३५ उत्सारितो गुणकः १३५ तेनोपां
त्ये गुणिते जातं १५६५ पुनरुत्सारितेन गुणकेन त्रोपांके गुणिते जातं १६२० अयमेकः पक्षः
गुणकस्य खंडे १२ द्वयं कृते ९ ३ तथा च गुणखंडसंलित गुण्यन्यासः १३५ ९ १३५ ३ खंडाभ्यां
गुण्ये गुणिते १२१५ ४०५ यथास्थानयुते जातं तदेव १६२० अयं द्वितीयः पक्षः
भक्तो गुण इति ॥ गुणः १२ चतुर्भिर्भक्तः लब्धं ३ चतुर्भिस्त्रिभिश्च गुणितेन्यासः १३५ ४ चतुर्गुणि
तं ५४० लब्धा ३ च गुणितं जातं तदेव ५४० १६२० तृतीयोयं पक्षः ॥ द्विघ्नेति ॥ स्वरूपविभा
गखंडो गुणकस्येकृतः १२ आभ्यां १० २ पृथक् गुण्ये गुणिते न्यासः ॥ १३५ ॥ १० अनयोर्य ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

थास्थानं योगे जातं तदेव १६२०॥ चतुर्थः पक्षः॥ स्थानविभागे खंडे कृते न्यासः॥ १०।२॥ आभ्यां प्र
थक् गुण्ये गुणिते जाते १३५०॥ २७० यथास्थानं योगे जातं तदेव १६२०॥ पंचमः पक्षः॥ इष्टोने ति
दृष्टः ५ एकत्र गुणके ऊनः एकत्र युक्तः न्यासः॥ गुणकः १२ इष्टेन ५ हीनः ७ एकत्र योगः १७ गु
ण्यः १३५ सप्तभिर्गुणितः ९४५ गुण्यः १३५ सप्तदशभिर्गुणितः २२९५ अभीष्ट ५ एतेन गुण्ये
१३५ गुणितः ६७५ अन्वितं वर्जितः प्रथमांके ९४५ अत्रास्य योगे जातं १६२० द्वितीयांके २२९५
अत्र ६७५ अस्मिन्नूने जातं १६२० तदेवेति दिक्॥ इति गुणनं॥ अथ भागहारमाह॥ भाज्या
॥ अंशात् भाज्याद्धरः शुद्ध्यति गुणः शुध्यति तत्र खलु निघ्नेयेन भागहारे फलं स्यात्॥ अथवा समेन केनाप्यं
न हारभाज्याववपवर्त्य भजेत् फलं तदेव भवति॥ परंतु अपवर्त्तसंभवे सति॥ पूर्वोदाहरणे गुणिता
नामंकानां छेदानां च भागहारार्थं न्यासः॥ १६२०॥ हरः १२ भाज्यांशः १६ अत्र द्वादशभिर्हृते फलं १ शेषं
४२० पुनरेसांशो ४२ अत्र हरेण १२ हृते फलं ३ पंक्त्यां न्यस्तं १३ पुनः शेषाद्भाज्यात् ६० हरेण १२ हृते लब्धं
ज्या २ ५ पंक्त्यां न्यस्तं १३५ जातं॥ एकोयं पक्षः॥ समेनेति॥ पूर्वगुणितांकः॥ १६२० छेदः १२ हारभाज्यौ च
तुर्भिरपवर्तितौ भाज्यः ४०५ हारः ३ भाज्ये हृते फलं तदेव॥ १३५॥ इति भागहारः॥ अथ वर्गे ...

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

समद्विघातइति॥ समयोर्द्वयोर्घातः कृतिरुच्यते सा गुणनमार्गेण प्रसिद्धा एकोयंपक्षः अंत्यस्य
स्थाप्योंत्यवर्ग इति अंत्यस्यवर्गः स्थाप्यः॥ द्विगुणमंत्यनिघ्नाः परेअंकाः स्वस्वोपरिष्टात्स्थाप्याः इति भवति॥ इष्टोनै
त्सारितां उत्सार्य पुनः स्थाप्योंत्यवर्ग इत्यादि यावदंकपूर्तिं कुर्यात् प्रकारांतरेण कृतिर्भवति॥ इष्टवर्गेण समन्वितः कृतिः
ति एकः इष्टः कल्प्यः तेनयूनः युक्तः राशिः राश्योर्वधः कृतिः स्यात्
स्यात् वाप्यक्षांतरघातकः अत्रोदाहरणं॥ सखेनवानां पुनश्चतुर्दशानां त्रिहीनस्य
शतत्रयस्य पंचोत्तरस्याप्ययुतस्य वर्गं वर्गविधानमार्गे चेज्जानासि चेत्तर्हि ब्रूहीत्यन्वयः॥ न्या
सः नवानां ९ वर्गः ८१ चतुर्दशानां १४ वर्गः १९६ त्रिहीनस्य शतत्रयस्य २९७ वर्गः ८८२०९ पंचो
त्तरस्याप्ययुतस्य १०००५ वर्गः १००१०००२५ समद्विघाते तिजाताः वर्गाः॥ अथ प्रकारांतरमाह
स्थाप्यमिति त्रिहीनस्य शतत्रयस्योदाहरणं न्यासः॥ स्थाप्योंत्यवर्गः २९७ अंत्यः २ वर्गः ४ स्थाप्यः
द्विगुणांत्यनिघ्नाः परेंकाः २६ ३८ स्वस्वोपरिष्टात्स्थाप्याः ८९ २९७ अंत्य २ शेषं राशिं ९७ मुत्सार्य
पुनः स्थाप्योंत्यः ९ वर्गः ८१ द्विगुणांत्यः १८ निघ्ना परेंकाः १२६ स्वस्वोपरिष्टात् स्थाप्याः
८८ २९७ २९ ... यथास्थानकयोगे ८८२०९ पुनरत्यं ९ मुत्सार्य उत्सार्य ७ अंत्यः ७ वर्गः ४९
सल्का३

41

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० उ०

थास्य ... नं योगे जातं ८८२०९ अथ प्रकारांतरेण त्रिहीनस्य तत्रास्य वर्गः २९७ अस्य खंडद्वयं २००
॥ ९७ परस्परसमभिहतिः १९४०० द्विनिघ्नी ३८८०० तयोः खंडयोः २०० ९७ वर्गौ ४०००० ॥ ९४०९
अनयोरैक्यं ४९४०९ एतेन खंडद्वयाभिहतिर्द्विघ्नी ३८८०० युक्ता जाता हतिः ८८२०९ ॥ इष्टोन
ता राशिः २९७ अयं त्रिभिरूनः २९४ एकत्रयुतः ३०० अनयोर्घातः ८८२०० त्रिवर्गेण ९ युतो जा
तो वर्ग एव ८८२०९ इति वर्गः ॥ अथ वर्गमूल ... स्यते ॥ ति ॥ अंत्याद्विषमात्हतिसत्का मूलं द्वि
गुणयेत् तेन समे समा केहते सति तत्तु हतावशिष्टं आद्यं यस्य एनाद्वनाद्विषमात् लब्धहतिं त्य
क्त्वा लब्धं द्विनिघ्नं पंक्त्यां न्यसेत् ॥ पंक्त्यंकेन समे हृते सति अन्यविषमादासं लब्धं तद्वर्गं त्यक्त्वा फले
४ द्विगुणं पंक्त्यां न्यसेत् पंक्त्यंकेन समे हृते सति अन्यविषमादासं लब्धं तद्वर्गं त्यक्त्वा फलं पंक्त्यां द्विगुणं न्यसे
त् इति मुहुर्मुहुः वारंवारं यावदंकसमाप्तिं कुर्यात् ॥ पंक्त्यर्दलं अर्धं पदं मूलं स्यात् ॥ अत्रोद्देशकः ॥ मू
लमिति हे सखे चतुर्णां मूलं ॥ तथा नवानां मूलं पूर्वहतानां हतानां च मूलं पृथक् पृथक् वर्गपरा
निपार विद्धि तर्हि विदेशं ध्याहारः ॥ तत्र कारणमाह ॥ पदिस्यादि ॥ न्यासः ॥ ४ ९ ॥ १९६ ॥ ८८२०९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६

१००१०००२५ चतुर्णां मूलं ॥ २ नवानां मूलं ॥ ३ ॥ चतुर्दशत्रावर्गस्य विषमसमस्थापनं १९६ अंत्य
विषमएकांकस्तस्य हृति १ गता शेषं ९६ द्विगुणमूलं २ समे ९६ त भक्ते लब्धं ४ शेषं १६ तदाद्यवि
षमात् १६ लब्धस्य हृति र्गता लब्धं ४ द्विनिघ्नं २८ पंक्त्यां न्यस्तं तद्दलं पदं भवति १४ ॥ चतुर्दशत्रावर्गस्याद्य
हरणं त्रिहीनस्यज्ञातत्रयस्य वर्गः ९८२०९ विषमसमस्थानं ९८२०९ अंत्यविषमात् ९ हृति ९ गता
शेषं ४८२०९ मूलं द्विगुणं ४ समे ४८२०९ हृते लब्धं ९ शेषं १२२०९ तेदाद्यविषमात् १२२०९ लब्ध
हृति ८१ गता १२२०९ शेषं ४१०९ लब्धं २ द्विनिघ्नं १८ पंक्त्यां ५८ न्यस्तं पंक्ति हृते समे ४१०९ ल
ब्धं ७ शेषं ९ ९८ अंत्यविषमादास ७ वर्गोगतः ॥ लब्धं द्विनिघ्नं १४ पंक्त्यां न्यसेत् ५९४ तद्द
लं २९७ पदं भवति ॥ अथ सावयवांक विषमांकपदग्रहणे विशेषो ग्रंथांतरे ॥ मूलावशेषके सैकं षष्ठि
घ्नं विकलान्वितं द्विनिघ्नेन द्विगुणेन मूलेनाप्तं स्फुटं भवेत् ॥ १ ॥ अस्योदाहरणं सावयवांकाः
११४ अस्य पदग्रहणार्थं न्यासः ११४ स्यत्काद्या द्विषमात् हृत्ति मिति अंत्यांकः १ तस्मात् एकस्ये
१५ वहृतिः १ गता शेषं १४ १५ मूलं १ द्विगुणं २ समे १४ त भक्ते फलं पंक्त्यां न्यसेत् ७ फलं
५ ६

ली॰उ॰

तं २

०अस्य द्युतिः तदाद्य विषमा सृजेत्॥ शेषं १४ इदं मूलावशेषकं १४ सेकं १५ षष्ठिघ्नं ९०० विकलान्वि
तं ९१५ द्विसंगुणं मूलं २० द्विगुणेन २२ एतेन विकलान्वितं ९१५ हृतं फलं ४१ शेषं १३ षष्ठिघ्नं ७८० अध
स्थितेनांकेन ५ युतं ७८५ हरेण २२ हृतं फलं ३५ एवं जातं २२ पदं सावयवस्य [१० / ४१ / ३५] एतदेव प्रकारांतरे
णाह तद्यथा सावयवांको विषमो वा वारद्वयं चतुर्वारं वा सप्तवारं वा यथास्यात्तथा षष्टि
गुणः कार्यः अधोधःस्थितांकेन युतः कार्यः पश्चात् हृत्वा यत्सकांत्याद्विपमास्फुतिमिति वि
षमसम इति पदं ग्राह्यं सूक्ष्ममायाति उदाहरणं [११४ / १५] षष्ठिगुणः ६८४० अधःस्थितांकेन १५ यु
क्तः ६८५५ पुनः षष्टिगुणः ४११३०० अधःस्थितांकेन ५ युतेः ४११३०५ विषमसमस्थानं ४११३०५
अंत्यविषमः ४१ अस्मात् परमं ६ हृतिः ३६ त्यक्त्वा शेषं ५ ०५ फलं ६ द्विगुणं १२ एतेन समे हृते
५११३०५ लब्धं ४ तदादि विषमात् लब्धेस्य क्रांत्ये शेषं ७०५ लब्धं द्विनिघ्नं ८ पंक्त्यां १२ न्यसेत् १२८
एतेन समे ७०५ हृते फलं १ तदादि विषमात् लब्धहतिं यत्क्रांत्ये शेषं ४२४ मूलावशेषक इति सूक्ष्मं
चेत् फलं १६१२८ परं तु तस्मिन् प्रकारे मूलावशेषकमित्यस्य कार्यं नास्ति। एतद्विनैव सूक्ष्मला

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७ नं ॥ अयं प्रकारेण गुरूपदिष्टः ॥ अत्र मूले विचिंत्यं ॥ इति वर्गमूलं ॥ अथ त्रिभिः घनमाह ॥ सम
त्रिघातश्च घन प्रदिष्टः स्थाप्योघनो स्यस्यततो स्ववर्गः ॥ आदि त्रिनिघ्न स्तत आदिवर्गस्त्र्यंत्या
हतो थादिघनश्च सर्वे ॥ २३ ॥ स्थानांतरत्वेन युता घनः स्यात् प्रकल्प्य तत्खंडयुगं ततोंत्यं एवं मुहु
र्वर्ग घनप्रसिद्धावाद्यंकतो वा विधिरेष कार्यः ॥ २४ ॥ खंडाभ्यां वा हतो राशिः त्रिघ्नः खंडघनैक्य
युक् ॥ वर्गमूलघनः स्वघ्नो वर्गराशेर्घनो भवेत् ॥ २५ ॥ समानां त्रयाणां घातः ॥ समत्रिघातः ॥ घन
प्रदिष्टः एकोयं पक्षः ॥ द्वितीयमाह ॥ अंत्यस्य घनस्थाप्यः ॥ अंत्यवर्गः स्थाप्यः कोष्ट्या आदि त्रिनि
घ्नः आदिघ्नः त्रिघ्नश्च ॥ ततः आदिवर्गः स्थाप्यः कोष्ट्या अंत्याहतः ॥ त्रिभिः अंतेन च हतः ॥ अथ
आदिघनः स्थाप्यः सर्वे स्थानांतरत्वेन युताः कार्याः ॥ एवं कृते सति घनः ॥ अंकद्वयस्य कर्तव्य
तेयं ॥ अंकत्रयादौ विशेषमाह ॥ प्रकल्प्येति ॥ एवं अमुना प्रकारेण वर्ग घनप्रसिद्धौ वा इति पक्षां
तरे एव विधिः मुहुः वारंवारं आद्यांकतः कार्यः ॥ पुनः प्रकारांतरेणाह ॥ खंडाभ्यामिति ॥ राशिः
खंडाभ्यां हतः ॥ त्रिघ्नः खंडघनैक्ययुक् ॥ वर्गवशेन घनानयनं कथयति ॥ वर्गमूले तिस्यघ्ने ॥ उदाह ७

45

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रणं नवघनं त्रिघनस्य घनं तथा कथय पंचघनस्य घनं च मे ॥ घनपदं च ततोपि घनात्सखे यदि घनेस्ति
घना भवतो मतिः २९ नवघनं कथय त्रिघनस्य सप्तविंशते घनं कथय पंचघनस्य पंचविंशत्य
त्तरशतस्य घनं कथय यदि घने भवतो मतिः घना अतिदृढा अस्ति तर्हि कथय इति संबंधः ॥ न्यासः
नवघनं ७२९ अतः परं त्रिघनस्य घनं क्रियते न्यासः २७ अंत्यस्य २ घनः ८ अंत्यस्य वर्गः ४ आ
दि ७ घ्नः ७ २८ त्रि ३ घ्नः ८४ अयं द्वितीयो राशिः पुनः आदि ७ वर्गः ४९ अंत्यघ्नः ९८ त्रिभि ३ र्थ
गुणितः २९४ अयं तृतीयो राशिः आदि ७ घनः ३४३ स्थानांतरेण योगार्थं न्यासः ८ योगजा
तं १९६८३ अथ पंचघनस्य घने उदाहरणं न्यासः १२५ स्थाप्यो घनो अंत्यस्य अंत्यः
१ अस्य घनः १ स्थाप्य १ अयमेको राशिः ततः अंत्यवर्गः १ आदिः २ घ्नः २ त्रि ३ घ्नः
६ अयमेको राशिः ततः आदि २ वर्गः ४ त्रि ३ हतः १२ अंत्य १ हतः १२ अयमेको राशिः अ
थ आदि २ घनः ८ अयमेको राशिः योगार्थं यथास्थानानां न्यासः १ योगः १७२८ अयं
अंत्यघनः ३ इति द्वादशानामयं घनः स्थापितस्ततः द्वादशैकं अंत्यः प्रकल्प्य स्थाप्यो घनो अंत्य
स्य इत्येवावजाता ततो अंत्य १२ अस्य वर्गः १४४ अयं त्रिभि ३ हतः ४३२ ततः आदि ५ हतः

८			
८	४		
२	९	४	
	३	४	३
१९	६	८	३

१			
	६		
	१	२	
१	७	२	८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८

२१६० अयमेकोराशिः ततः आदि ५ वर्गः २५ त्रिहतः ७५ अंत्य १२ घ्नः ९०० अयमेकोराशिः अ
थ आदि ५ घनः १२५ अयमेकोराशिः योगार्थं न्यासः योगः १९५३१२५ अय
मेकः प्रकारः अथवा न्यासः १२५ प्रथमतः खंड युगं १२ ५ पुनरंत्यं प्रक
ल्प्य हादक्षी १२ कल्प्यास तत्कल्पितं पंचांक ५ स्था ध्यत्वं कल्पितं तद्यथा ॥
१२ ५ अंत्यस्य १२ घनः १७२८ अयमेकोराशिः अं त्यस्य १२ वर्गः १४४ आ
दि ५ घ्नः ७२० त्रि ३ घ्नः २१६० अयं द्वितीयो राशिः ततः आदि ५ वर्गः २५ त्रि ३ घ्नः ७५ अंत्य १२
घ्नः ९०० अयं तृतीयो राशिः आदि ५ घनः १२५ योगार्थं न्यासः योगे जाते
यं पंच घनस्य घनः १९५३१२५ अथ द्वितीय प्रकारेण खंडयुगम कल्पन
न्यासः १ २५ एकमंत्यं प्रकल्प्य पंचविंशतिमाद्यांकं च क्रमार्गेण न्या सः
१ सो तोयं द्वितीय खंडकल्पनया पंच घनस्य घनः १९५३१२५
७ ५ अथोक्त तदुत्यस्योदाहरणं न्यासः १२५ पंचविंशतिराद्यां
२ ८ ७५
१ ५६ २५ कः तद्घ्नः स्थाप्यः अयमेकोराशिः ततआद्यवर्गः कोद्दशः अंत्यत्रिनिघ्नः

१	७	२	८	०	०	५
	२	१	६	०	२	
			९	१		
१	६	५	३	१	२	५

[illegible]	७	२	[illegible]			
[illegible]	२	१	२	०		
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	०	[illegible]	
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]	५
१	९	५	३	१	२	५

धां २

२

८

47

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

अंत्यघ्नः त्रिघ्नश्च अयं द्वितीयोराशिः॥ ततः अंत्यवर्गः आदिहतः त्रिहतः आद्यघनहतश्च अयं
तृतीयोराशिः पुनरंत्यघनः सर्वेस्थानांतरत्वेन युताः संतो घनो भवति चक्रमार्गेणन्यासः द्वि
तीयप्रकारांतरेण खंडं न्यासः॥१२५॥ जातोयं घन आद्यांकुन इति अनयादिशाद्यो १ ५ ६ २ ५ २९।४
४ एकस्तह कोष्टक १ २ ५ ...को सदा एकांतरे स्थाप्यः॥ आद्यांकोयदहितदाद्यस्यामंते १ ८ ७ ५
वेण ६ ० ० स्थाप्यः॥ एवं त्रिभ्यः आद्यांकतः विधोजातोयं पंच घनस्य २ ५
२१ ६ ० १ ९ ५ ३ १ २ ५
घनः १९५३१२५॥ खंडाभ्यां वा हतो राशिः त्रिघ्नः स्वयोगाहतः
१७२८
पंचविंशोत्तरशतस्यैव क्रियते॥ न्यासः १२५ खंडद्वयं १००॥२५ राशिः
१९५३१२५
१२५ शतेन १०० गुणितः १२५०० पुनः पंचविंशति २५ घ्नः ३१२५०० अयमेव त्रिघ्नः ९३७५०० खं
डघनौ १०००००० १५६२५ ऐक्यं १०१५६२५ अनेन पूर्वानीत त्रिघ्नराशिः ९३७५०० युक्तो जातः
पंचविंशोत्तरशतस्य घनः १९५३१२५ वर्गमूलवद्घनमूलस्योदाहरणं मूलमेव स्पष्टं॥ इति घनः॥ अथ घ
नमूलं सार्धवृत्तेनाह॥ आद्यं घनस्थानमथाघने द्वे पुनस्तथांत्याद्घनतो विशोध्य घनं पृथक्स्थं
पदमस्य कृत्या त्रिघ्न्या तदाद्यं विभजेत् फलं तु॥ ३७॥ पंक्त्यां न्यसेत्तत्कृतिमंत्यनिघ्नीं त्रिघ्नीं त्यजेत्तत्प

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

48

६

य मात्फलस्य ॥ घनं तथाघाद्यून मूलमेवं पंक्तिर्भवेदेवमतः पुनश्च ॥ २८ ॥ आद्यं घनस्थानं ॥ अथद्वि
अघने ॥ पुनरेव आद्याद्घनतो घनं विशोध्य पदं पृथक्स्थं अस्य कृतस्त्रिघ्नात् तदाद्यं विभजेत् फलं तु पं
क्त्यां न्यसेत् ॥ तत्फलनिर्भक्तानि घ्नी त्रिघ्नीं च कृत्वा फलस्य प्रथमात् त्यजेत् तदाद्याद्घनं विशोधयेत्
एवं पंक्तिर्भवेत् ॥ अतो अमुना प्रकारेण यावदंकसमाप्ति पुनः पुनः कुर्यात् ॥ एवं कृते सति घनमू
लं भवति ॥ उदाहरणं ॥ घनपदं चेति ॥ हे सखे घनपदे भवतो मतिर्घना तर्हि घनाद्घनपदं च कथय ॥ पू
र्वप्रश्ने कृतानां घनानां मूलार्थं न्यासः ॥ नवघनं ७२९ सप्तविंशतिघनं १९६८३ पंचघनस्य १२५ घनं
१९५३१२५ नवघनस्य मूलं ९ सप्तविंशतिघनस्योदाहरणं क्रियते ॥ घनस्थानं यथा १९६८३ अत्र घ
नाघनसंज्ञा कृता ॥ अंत्याद्घनतः १९ अवद्योर्कस्य घने ८ शोधिते शेषं ११६८३ पदं २ द्विस्थं २ अस्य
कृत्वा ४ त्रि ३ घ्ना १२ तदाद्ये ११६८३ भजेल्लब्धं ७ शेषं ३२८३ फलं पंक्त्यां २ न्यस्तं ७ तत्कृति ४९
अंत्यानि घ्नी ९ त्रि ३ घ्नीं २९४ [१२] प्रथमात्यजेत् ... शेषं ३४३ तदाद्यात् ३४३ फलस्य घ
नं ३४३ विशोध्य एवं जातं सप्तविंशति घनस्य मूलं पंचविंशो ... ॥ १२५ घनस्य ॥ १९५३१२५ मू ७

६

49

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली०उ०

ले यथा अत्र घनाघनस्थापनं १९५३१२५ अत्रांत्यघनमेकं १ एकांकस्यैकमेव घनं विशोध्य जातं
९५३१२५ लब्धं पदं १ द्विस्थं १ अस्य १ कृतिः १ त्रिघ्ना ३ तदाद्यं ९५३१२५ विभजेल्लब्धं २ शेषं ॥
३५३१२५ फलं २ पंक्त्यां १ न्यस्तं जातं १२ तत् २ कृतिं ४ अंत्य १ निघ्नी ४ त्रिघ्नी १२ प्रथमा
ते ३५३१२५ त्यजेज्जातं २३३१२५ तदाद्यात् २३३१२५ फलस्य घने ८ शोधिते जातं २२५१२५ पु
नः पदं द्विस्थं १२ अस्य १२ कृतिः १४४ त्रिघ्ना ४३२ तदाद्यं २२५१२५ / ४३२ भजेल्लब्धं ५ शेषं ६१२५ फ
लं ५ पंक्त्यां १२ न्यस्तं १२५ जातं तत् ५ कृतिं २५ अंत्य १२ निघ्नी ३०० त्रिघ्नी ९०० फलस्य प्र
थमात् ६१२५ त्यक्ते शिष्टं १२५ फलस्य ५ घने १२५ शोधिते शेषं ० एवं पंचविंशोत्तरशतं तस्य घनस्ये
दं मूलं ॥ इति श्रीभास्कराचार्यविरचितायां लीलावत्यां गणितपाट्यां अभिन्नपरिकर्माष्टकं समाप्तं
अथ भागसवर्णनं अथ भिन्नपरिकर्माष्टकोपयुक्ततया भागप्रभागभागानुबंधभागापवाहजातीः
प्रदर्शयिष्यन् तावद्भागजातिमाह ॥ अन्योन्यहाराभिहतौ हरांशौ राश्योः समच्छेदविधानमेवं
मिथो हराभ्यामपवर्तिताभ्यां यद्वा हरांशौ सुधियात्र गुण्यौ ॥ २६ ॥ हरांशौ अन्योन्यहाराभिहतौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१० कार्यो॥ अन्यहारेणान्यगुणनं न तु स्वहारेणेत्यर्थः॥ एवं सति द्वयोः राश्योः समच्छेदविधानं भव
ति अथवा मिथोपवर्तिताभ्यां केन चित्समांकेन लघुहृताभ्यां हाराभ्यां अत्रांशाः सवर्णेन सुधिया
हरांशौ गुण्यौ॥ अथोद्देशकः॥ रूपत्रयं पंचलवास्त्रिभागो योगार्थमेतान्वद तुल्यहारान्॥ त्रिष
ष्टिभागश्च चतुर्दशांशाः समच्छिदो मित्र वियोजनार्थं ॥२०॥ रूपत्रयं ३ पंचलवः ५ त्रिभागः न्ने
ए तान्तुल्यहारान् योगार्थं वद॥ त्रिषष्टिभागः ६३ चतुर्दशांशाः १४ हे मित्र एतौ समच्छेदौ वियोग
र्थं वद योगे वियोगे तुल्यजातीयानामेव स्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां निर्णीतत्वात् न्यासः | ३ | ५ | १ |
अत्र रूपत्रयस्य हारो नास्ति तथापि अहारस्य रूपं हरः कल्प्य इत्यनेनैकोहरः तेन गु | १ | ५ | ३ |
णिताः स्त एव पुनः पंचांशेन | १५ | ३ | ५ | गुणिताः पुनस्त्र्यंकेन गुणिताः जाताः सम
च्छेदाः योगे जातं ५३/१५ अथ वि | ५ | ५ | ३ | योगार्थं न्यासः ६३ | १४ अन्योन्यहारेणाहतैर्जातं
| ४५ | ३ | ५ | अथ वा हराभ्यां ६३ | १४ सप्ताऽपवर्तिताभ्यां ९ | २ हेरा | १४ | ६३ |
| १५ | १५ | १५ | भ्यां गुण्यौ जातौ समच्छेदौ न्यासः २/१२६ ९/१२६ वियोगे जातं ७/१२६ अन्यो ८८२ ८८२ | ६३ | १४ |
| ५ | ५ | ३ | १०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰गु॰

१ ३ / २	१ १४ / २

न्यहरेत्स्मक्र दित्वा हतस्यापि सम्भिरपवर्तितेन जातं तदेव। वियोगेजातंत्तदेवइतिभा
गजातिः॥ अथप्रभागजातिमाह॥ लवाल वघ्नाश्चहराहरघ्ना भागप्रभागेषुसवर्णनंस्या
त्॥ लवाः अंशाः लवघ्नाः कार्याः एवंकृतेपश्चात् भागप्रभागेषुसवर्णनंस्यात्॥ अत्रो
द्देशकः॥ द्रम्मार्द्धत्रिलवद्वयस्यसुमते पादत्रयंयद्भवेत्तत्पंचांशकषोडशांशचरणः संप्रार्थितेनार्थिने
दत्तायेनवराटकाः कतिकदर्येणार्पितास्तेनमेब्रूहित्वंयदिवेत्सिवत्सगणितेजातिंप्रभागाभिधां
॥३९॥ षोडशांशचरणः कोर्थः द्रम्मः तस्यार्द्धंतस्यतृतीयांशास्तद्द्वयंतस्यचतुर्थांशात्रयंतस्यचतुर्थांशात्रयस्यपं
चमांशाः तस्यषोडशांशाः तच्चतुर्थांशाः संप्रार्थितेनयेनकदर्येणअर्थिनेदत्तः तेनकदर्येण कति
वराटकाः दत्ताः तान्ब्रूहि हेवत्सयदिचेत्गणितेप्रभागाभिधांजातिंवेत्सितर्हिब्रूहिइत्यन्वयः न्यासः

१	१	२	३	१	१	१
१	२	३	४	५	१६	४

लवेषुलवगुणितेषुजाताः षट् ६ हराहरघ्नाः यथा एकेनद्वौगुणितौ द्वाभ्यां
त्रयोगुणिताः षट् ६ तैश्चत्वारोगुणिताः २४ इत्यादिकृतेजाताः ७६८० अत्रा
प्यधिकषट्भागतोन्नरसप्तसहस्राः लवसहितन्यासः | ७६८० | आदानप्रतिदानयोः षड्भिरपवर्तितेजा

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

११

ते | १२ १ ० | क्रमस्यैतावानू भागः एकोवराटको भवति अत एवक्रदर्शणे स्यक्तं ॥ इति भागजातिः ॥
अथ भागानुबंधजातिः ॥ छेदघ्नरूपेषु लवा धनर्णमेकस्य भागा अधिकोनकाश्चेत् ॥ स्वांशाधिकोनः
खलु यत्र तत्र भागानुबंधे च लवापवाहे ॥ २२ ॥ तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशाधिकोनेन तु तेन भागा
नू २३ छेदेगुणितेषु रूपेषु लवाः धनर्णं कार्याः ॥ क्रद ॥ एकस्येति यदा एकस्य भागा अधिकाः एकस्य
न्यूनाः भवंति तथा यथासंख्येन धनर्णं कार्यं खलु इति निश्चयेन ॥ यत्र भागानुबंधे लवापवाहे च स्वां
शाधिकोनस्तत्र तलस्थहारेण हरं निहन्यात् स्वांशाधिकोनेन तु भागा नू [illegible] ॥ यत्र स्वांशोधिक ना६
स्तत्र तलस्थहारं धनं कुर्यात् यत्र स्वांशोनस्तत्र तलस्थहारं ऋणं कुर्यात् ॥ उदाहरणं ॥ साङ्घ्रिद्वयं त्र
यं त्र्यंघ्रि कीदृक् ब्रूहि सवर्णितं जानास्यंशानुबंधश्चेत्तथा भागापवाहनं २४ रूपद्वयं सांघ्रि सपादं
रूपत्रयं त्र्यंघ्रि पादरहितं सवर्णितं कीदृक् अंशानुबंधं तथा भागापवाहनं चेज्जानासि तर्हि ब्रूहि न्या
सः | ३ | ३ | छेदेश्चतुर्भिः रूपद्वये हते ८ जाताः ८ तत्र एकस्य लवस्य धनेन सपादा जाताः अन्यत्र छे
देश्चतुर्भिः ४ रूपत्रये हते जाताः १२ तत्रैकस्य लवस्य ऋणेन ते जाताः ११ न्यासः सा | ९ | ११ | ११

53

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० उ०

स्वाधिकोंशस्य उदाहरणं ॥ आत ॥ अंघ्रिः स्वत्र्यंशयुक्तः सनिजदलयुतः कीदृक् कीदृशोऽध्यर्धत्र्यंशोनस्वा
ष्टांशहीनो तदनु च रहितो लोचनैः सप्तभागे ॥ अर्धं स्वाष्टांशहीनं नवभिरथ युतं सप्तमांशैः स्वकीयैः
कीदृक् स्याद्ब्रूहि वेत्सि त्वमिह यदि सखे भागानुबंधापवाहौ ॥ अंघ्रिः पादः स्वत्र्यंशेन युक्तो स्वतृतीयांश
युक्तः ॥ पुनः सनिजार्धयुक्तः कीदृशः स्यादित्येकः प्रश्नः ॥ द्वौ त्र्यंशौ स्वाष्टांशेन हीनौ पश्चात् त्रिभिः सप्तभागैः
रहितौ च कीदृशौ इति द्वितीयः प्रश्नः ॥ स्वाष्टांशहीनमर्धं निजैर्नवभिः सप्तमांशैः युतं सत् कीदृक् स्यात् इति
तृतीयः प्रश्नः हे सखे यदि भागानुबंधापवाहौ वेत्सि तर्हि एतत्प्रश्नत्रयं ब्रूहि इत्यर्थः ॥ न्यासः
तलस्थहारेण हरं द्विके २ न हरं च तुष्टं ४ हन्यात् जातं ८ स्वांशाधिके न तेन ३ उपरितनं १ भागं
हन्यात् जातं ३ एवं पुनस्तलस्थहारेण त्रिकेण हारं न्यांसं गुणयेत् जातं हन्यात् ॥ पुनः स्वांशाधिकं
१ त्रिके ४ तेन भागं पूर्वहतं हन्यात् १२ $\frac{12}{24}$ अनयोर्द्वादशभिरपवर्तिते जातं $\frac{1}{2}$ एतावता रू
पार्धं जातं एवं द्वितीयप्रश्ने तलस्थहारेण सप्तांकेन ७ हरं ३ निहन्यात् २१ स्वांशो
नाधिकेन ३ ऋणत्वात् ऊनेन तेन ४ भागं अधस्थहारेण ८ उपरितनं भागं २ निहन्यात् जातं ८

१	२	१
४	२	२
१	१	१
२	८	८
१	३	९
२	७	७

३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ पुनस्तलस्थहारेणाष्टांकेन ८ पूर्वगुणितं उपरितनं २१ तलस्थेन ८ गुणितं जातं १६८ स्वांशोन १ ऋणं
त्वात् भागं ८ हन्याज्जातं ५६ एवं षट्पंचाशात् ५६ अष्टषष्ट्युत्तरशतांशाः [५६ / १६८] अनयोः षट्पंचाशा
रूपरिवर्त्तनेन जातो रूपतृतीयांशः [१ / ३] तृतीयप्रश्ने तलस्थहारेण ७ सप्तांकेन १ हरं २ हन्यात् १४ स्वां
शाधिकेन ९ तेन १६ रूपं १ हन्यात् १६ पुनस्तलस्थहारेणाष्टांकेन ८ हरं १४ हन्यात् ११२ ऋणत्वात्
स्वांशोनयुतेन ७ भागान् १६ हन्यात् ११२ [११२ / ११२] तयोस्ताभ्यामेवापवर्तिते जातं रूपं १ इति भागानुबंध
भागापवाहौ ॥ इति जातिचतुष्टयं समाप्तं ॥ अथ भिन्नपरिकर्माष्टकं ॥ योगोंतरं तुल्यहरांशका
नां कल्प्यो हरो रूपमहारराशेः ॥ योगः अंतरं च तुल्यो हरो येषां ते तुल्यहराः एवंभूतानामंशकानां
कार्यं अहारराशेः हारहीनराशेः रूपं हरः कल्प्यः ॥ उदाहरणं ॥ पंचांशपादत्रिलवार्द्धषष्ठानेकीकृता
न्ब्रूहि सखे ममैतान् ॥ एभिश्च भागैरथवर्जितानां किं स्यात्त्रयाणां कथयाशु शेषं ॥ २६ रूपस्य पंचमांशः
रूपस्य चतुर्थांशः ॥ रूपस्य तृतीयांशः ॥ रूपार्द्धांशः ॥ रूपषष्ठांशः ॥ एतान् रूपं च हे सखे एकीकृतान्मम
मह्यं ब्रूहि ॥ एभिर्भागैरेकीकृतैः वर्जितानां त्रयाणां शेषं किं स्यात् तत् त्वमाशु कथय न्यासो यथा ॥ १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्रि १

१/५	१/४	१/३	१/२	१/६

तुल्यहरांशकानांयोगइत्यनन्तत्वात् ॥ अन्योन्यहारैर्हते जातास्तुल्यहराः ॥ न्यासः
एकीकृतेजातं ॥ षट्चिंत्राला पवर्स्य जाता वंत्राहरो एभिरूपत्रया धएको हरः कल्प्यः
तुल्यहरन्यासः त्र्याणांन्यासः अन्योन्यहारे हते जातौ तुल्यहरौ वर्जिते त्रिष्टं वर्जिता ३

१४४/७२०	१८०/७२०	२४०/७२०	३६०/७२०	१२०/७२०	१०४४/७२०	२९/२०	३/१	२९/२०	६०/२०	३१/२०

॥ इति भिन्नसंकलितव्यवकलिते ॥ अथ भिन्नगुणनमाह ॥ ३७ न४

अंशाहतिश्छेदवधेन भक्ता लब्धं विभिन्ने गुणने फलं स्यात् ॥ अंशयोः परस्परं आहतिः गुणनं छेदयोर्वधः ॥
तेन परस्परगुणितेन छेदेन त्वर्थः भक्ता सति यल्लब्धं तद्भिन्नगुणने फलं भवति ॥ उदाहरणं ॥ सत्र्यंशरूपद्व
तयेन निघ्नं सपञ्चमांशाद्वितयं भवेत्किं ॥ अर्द्धं त्रिभागेन हतं च विद्धि दक्षोसि भिन्नगुणनाविधौ चेत् ॥ व त्रिं
शांसहितेन रूपद्वितयेन निघ्नं गुणितं सपञ्चमांशसहितं रूपद्वितयं किं स्यात् रूपत्रिभागेन हतं रूपार्द्धं किं स्या
त् चेद्यदि भिन्नगुणनाविधौ यदि दक्षोसि तर्हि वद ॥ न्यासः छेदघ्नरूपेषु लवा धनर्णमिति हते जातं ७/३ ११/५
अनयोः ७७ आहतिः १०५ छेदयोः ३ ७ वधः २१ न्यासः हरेण हृते पंचरूपा

२/१	३/७	१०५/२१
२		

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१२ ।ल्पि ५ जाता नि ॥ अर्द्धं त्रिभागेन नेत्यस्य न्यासः १/२ १/३ अंशाहतिरिति कृते जातं १/६ एकः षष्ठांशः ॥ अ
थ भिन्नभागहारमाह ॥ छेदं लवं चेति ॥ छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य शेषः कार्योऽथ भागहरणे गुणना
विधिश्च ॥ हरस्य छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्थाने लवं कृत्वा लवस्थाने हरं च कृत्वेत्यर्थः ॥ भागहारे विशेषो
गुणनाविधिः कार्यः ॥ उदाहरणं ॥ सत्र्यंशरूपद्वितयेन पंच त्र्यंशेन षष्ठं वद मे विभज्य ॥ दर्भीयगर्भाग्रसुती
क्ष्णबुद्धिश्चेदस्ति ते भिन्नहृतौ समर्था ॥ अत्र सत्र्यंशरूपद्वितयेन पंच रूपाणि ५ विभज्य वद ॥ किंचात्र्यंशे १५
न षष्ठसंख्यां विभज्य न्यासः ७/३ ५ छेदं रूपेषु लवा धनर्णमिति कृते ७/३ ५/१ छेदं लवं च परिवर्त्य ३/७ ५/१ अं
शाहतिश्छेदवधेन हृत्ते ३/७ ५/१ १५/७ पंचदशांशसप्तमांशा जाता ॥ द्वितीयो न्यासः ॥ १/३ १/६ हर
स्य छेदं लवं परिवर्त्य ३/१ १/६ अंशः ३ अंशेनाहतः ३ अथ छेदं छेदेन हतः ६ ३/६ त्रिभिरप ३/३ ६/३ व
र्तिते कृतः रूपार्द्धं जातं १/२ इति भिन्नभागहारः ॥ अथ भिन्नवर्गादिकमाह ॥ वर्गे कृतौ घनवि
धौ तु घनौ विधेयौ हारांशयोः ॥ अथ पदे च पदप्रसिद्ध्यै ॥ वर्गे कर्तव्ये छेदांशयोः कृती विधेये ॥ घनविधौ तु
हरांशयोः घनौ विधेयौ ॥ पदप्रसिद्ध्यै हरांशयोः मूले विधेये ॥ उदाहरणं ॥ सार्द्धत्रयाणां कथयाशु वर्गं १२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० ५

वर्गो ततो वर्गपदं च मित्र घनं च मूलं च घनात्ततोपि जानासि चेद्वर्गघनौ विभिन्नौ ४० हे मित्र सा ६ त्र्या
णां आसु वर्गं कथय ततो वर्गात् वर्गपदं कथय तेषामेव घनं च घनान्मूलं च कथय चेद्भिन्नवर्गघनौ जा
नासि तर्हि इत्यन्वयः न्यासः ३/२ छेदघ्नरूपेष्विति कृते २ अस्य वर्गः ४९/४ घनश्च ३४३/८ इदं च मू
लमेव स्पष्टं
योगेति योगे खं क्षेपसमं वर्गादौ खं खभाजितो राशिः खहरः स्यात्खगुणः खं खगुणश्चिंत्यः शेषवि
धौ ४१ शून्ये गुणके जाते खं खहरश्चेत्पुनस्तदा राशिः॥ अविकृत एव विज्ञेयस्तथैव खेनोनितश्च यु
तः ४२ खं शून्यं अंकस्य योगे सति क्षेपसमं॥ क्षिप्यते योज्यते इति क्षेपोंकविशेषः तत्समं॥ यथा खस्य
पंचानां योगे पंचैव वर्गादौ खस्य वर्गे वर्गमूले घने घनमूले वा क्रियमाणे खमेव स्यात्॥ खभाजितः खेन भा
जितो राशिः खहरः खमेव हरो यस्य ईदृशः स्यात्॥ खगुणः खेन गुणितः खमेव स्यात्॥ किंच शून्य ली० २
गुणके जाते सति खं हरश्चेत्तदा राशिः पुनरविकृतो यथास्थित एव ज्ञेयः॥ खेनोनितो वा युतो वा राशिस्त
थैवाविकृत एव ज्ञेयः॥ उदाहरणं॥ खं पंच युग्भवति किं वद खस्य वर्गं मूलं घनं घनपदं च गुणश्च खं
अस्यापवादमाह खगुणः शेषविधौ चिंत्यः अग्रे खगुणस्यानकस्य कार्यं तदा खगुणः खेनः स्यात् ४३॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४ च॥ खेनोद्धृतादनाच्च॥ खगुणो निजार्द्धयुक्तः त्रिभिश्च गुणितः खहृतस्त्रिषष्टिः॥ ६३ पंचत्रिपर्युक्तं
खं किं भवति खस्य वर्ग॥ वर्गमूलं घनं घनमूलं च वद॥ खगुणः पंचकियंतः॥ खेनोद्धृताद्वा च कियंतः॥
किंच॥ खगुणो निजार्द्धयुक्तस्त्रिभिः गुणितः॥ खहृतश्च को राशिस्त्रिषष्टिर्भवति॥ न्यासः॥ गुण०
निजार्द्ध क्षेपक १ गुणक ३ हर ० दृश्यं ६३ राशेः स्वांशाधिकत्वात्॥ अथ स्वांशाधिकोने तु लवाढ्योनहृ
ति सूत्रेण हरः २ लवेन १ आढ्यः ३॥ अथ विलोमविधिना न्यासः॥ हर० क्षेपः १/२ हरः ३ गुणः ० दृश्यस्य
कार्यं यथा दृश्यं ६३ त्रिभिः ३ भक्तं २१ स्वतृतीयांशेनोनितं १४ खहृतं गुणहरयोस्तुल्यत्वान्नाशः आ
तो राशिः १४ अथ वेष्टप्रकारेण दृष्टं ३ खगुणं ३ निजार्द्ध ३/२ युक्तं ९/२ त्रिघ्नं २७/२ खहृतं २७/२ गुणहरयोस्तुल्य
त्वात् नाशः आगतो राशिः १४ अथ वेष्टप्रकारेण दृष्टं २ खगुणं २ निजार्द्ध १ युक्तं ३ त्रिघ्नं ९ गुणहरयो
स्तुल्यत्वान्नाशः दृष्टं ६३ दृष्टा २ हृतं १२६ अनेन ९ भक्तं १४ लब्धो राशिः॥ इति लीलावत्यां शून्यप
रिकर्माष्टकं॥ अथ विलोमविधिः॥ छेदं गुणं गुणं छेदं वर्गं मूलं पदं कृतिं॥ ऋणं स्वं स्वमृणं कुर्याद्दृश्ये रा
शिप्रसिद्धये॥ ४४॥ दृश्ये यः कोऽपि राशिः प्रसिद्ध्ये मूलभूतराशिज्ञानाय छेदं हरं गुणं कुर्यात्॥ गुणं च हरं कुर्यात् १४

६ खगुणं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वर्गं मूलं कुर्यात् मूलं वर्गं कुर्यात् ऋणं धनं कुर्यात् ॥ धनं ऋणं कुर्यात् ॥ एवमभिन्नांके दृश्ये विपर्ययमुक्त्वा
भिन्नांके दृश्ये विपर्ययमाह ॥ अथ स्वांशाधिकोनेति ॥ अथ स्वांशाधिकोने तु लवाढ्योनो हरो हरः ॥ अंशा
स्त्वविकृतास्तत्र विलोमे शेषमुक्तवत् ॥ ४५ ॥ अथ भिन्नांके दृश्ये विधिकथनानंतरं ॥ राश्योः स्वांशाधिकोने स
ति हरः लवाढ्योनः सन् हरो भवति ॥ स्वांशाधिकत्वे लवाढ्यत्वं हरस्य ॥ अंशास्त्वविकृता एव ज्ञेयाः ॥ शे
षं छेदमिश्राद्युक्तवत् ॥ उदाहरणं ॥ यस्त्रिघ्नः त्रिभिरन्वितः स्वचरणैर्भक्तस्ततः सप्तभिः स्वत्र्यंशेन वि
वर्जितः स्वगुणितो हीनो द्विपंचाशता ॥ तन्मूलेऽष्टयुते हृते च दशभिर्जातं द्वयं ब्रूहि तं राशिं वेत्सि हि चंचलाक्षि
विमलां बाले विलोमक्रियां ॥ ४६ ॥ योऽङ्कः त्रिभिर्गुणितः ॥ ततः त्रिभिश्चरणैर्युक्तः ॥ ततः सप्तभिर्भक्तः ॥ ततः
स्वतृतीयांशेन रहितः ॥ ततः स्वगुणितः वर्गीकृत इत्यर्थः ॥ ततो द्विपंचाशता हीनः ॥ तस्य मूले ॥ अष्टभि
र्युक्ते दशभिर्हृते सति द्वयं जातं ॥ हे बाले चंचलाक्षि त्वं यदि विलोमक्रियां वेत्सि तर्हि वद ॥ न्यासः ॥ गुणः ३
युक्तः ३ भक्तः ७ हीनः १ वर्गः ॥ हीनं ५२ मूलं युतं ८ हृतं १० दृश्यं २ ॥ छेदं गुणं गुणं छेदं इत्युक्तत्वात् ॥ अ
थ स्वांशाधिकोने स्वकल्प्य त्रिपद्य इत्यादेस्तथान्यासः ॥ छेदः ३ हीनः ३ हीनत्वात् ३ आगतो जातः ३ गु

भि५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१५ गः ७ युक्तः ३ आद्यत्वात्१ ऊनः ३ मूलं१ युक्तः ५२ वर्गः ११ हीनं ८ गुणः १० द्वयं २ गुणिते यथा द्वयं २८
त्वा १० घ्नं २० अष्टहीनं १२ तद्वर्गः १४४ द्विपंचाशता ५२ युक्तं १९६ तन्मूलं १४ स्वार्द्धेन ७ युक्तं २१ सप्तभिः ७ गु
णितः १४७ सप्तभिः ७ र्भक्तः २१ अयं चरणं त्रिगुणः १४७ हीनः ८४ त्रिभिर्भक्तः २८ लब्धो राशिः ॥ इति वि
लोमविधिः ॥ अथ इष्टकर्माह ॥ उद्देशकालापवदिष्टराशिः क्षुण्णोहृतोंशैरहितोयुतोवा ॥ इष्टाहतं दृश्यम
ली० नेन भक्तं राशिर्भवेत्प्रोक्तमिदेष्टकर्म ॥ ७ ॥ उद्देशकालापवदिष्टराशिः उद्देशकालापवदित्यर्थः ॥ तस्यालापः प्रश्नस्तद्वदनु
सारेणेत्यर्थः ॥ इष्टो राशिः क्षुण्णो गुणितो हृतः अंशैरहितो युतो वा कार्यः अयं भाजकः ॥ यः दृष्टः क
ल्पितस्तेन दृष्टमाहतं विधाय भाजकेन भक्तं चेद्राशिर्भवेत् ॥ इति विलोमगणितमिष्टकर्मसंज्ञं ॥ उदाहर
णं ॥ पंचघ्नः स्वत्रिभागोनो दशभक्तः समन्वितः राशित्र्यंशार्द्धपादैः स्यात्को राशिर्द्व्यूनसप्ततिः ॥ ४ ॥ पं
च ५ गुणितः स्वतृतीयांशेन हीनः दशभक्तः राशित्र्यंशार्द्धपादैः | १/३ | १/२ | १/४ | समन्वितो द्व्यूनसप्ततिः ॥
स्यात् एतादृशः कोराशिः कल्पितमिष्टं रूपं १ पंच ५ घ्नः ५ स्वत्रिभा | | | गार्थन्यासः | ५ | ५ | अन्यो
न्येति समच्छेदाः | १५/३ | ५/३ | उनितेजातं | १०/३ | दशभक्ते ३ राशित्र्यंशार्द्धपादैः योगार्थन्यासः | | | अन्यो
न्यहारे हतेजाताः सम छेदाः यो | ८/२४ | १२/२४ | ६/२४ | गेजातं २६/२४ एते राशित्र्यंशार्द्धपा | १/३ | १/२ | १/४ | १५
ति

61

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

रः एतैर्दत्ताभक्तेल्लब्धोयोंकः सस्तंपुनःकार्यः॥ न्यासः २६/२४ १/२ अन्योन्यहारेहतेजातं ७८/७२ २४/७२ यो
गेजातं १०२/७२ त्रिभिरपवर्तितः ३४/२४ पुनर्द्वाभ्यामपवर्तितः १७/१२ अयंभाजकः
ह ६ ६ ६८ इष्टहतेगुणनार्थं न्यासः एकेनगुणितंतदेव ६८ अनेन १२/१७ भागार्थंछेदंलवंचपरि
वर्त्यन्यासः १२/१७ ६८/१ अनयोः १२ ६८ आहतिर्जातं ८१६ छेदवधेन १७ भक्तोराशिः ४८ अथमूलोदाह
रणार्थंन्यासः राशिः ३ पंचघ्नः १५ स्वत्रिभागोनः १० दत्ताभक्तः १ राशित्र्यंशार्धपादोनांन्या
सः १/३ १/२ १/४ जाताः समछेदाः ८/२४ १२/२४ ६/२४ एषांयोगः २६/२४ एतैः इत्यादत्ताभक्तेल्लब्धांकोयुक्तः
कार्यः यथा अन्योन्यहारेहतेए षांयोगः १०२/२४ षड्भिरपवर्तितः १७/४
ष्टं ६८ इष्टेनगुणितं २०४ अनेन १७/४ भागार्थंन्यासः ४/१७ २०४ अनयोरेतत् ४ २०४ राहतिः
८१६ छेदवधेन १७ भक्तेल्लब्धो राशिः सएव॥ अथ इत्ययजात्युदाहरणं॥ अमलकमल यो५
राशेः त्र्यंशपंचांशषष्ठैस्त्रिनयनहरिसूर्यायेनतुर्येणचार्या॥ गुरुपदमथषड्भिः पूजितंशेषपद्मैः स
कलकमलसंख्यां क्षिप्रमाख्याहितस्य॥ ४९॥ अमलकमलानांराशेः तृतीयांशपंचमांशषष्ठांशैः
शिवहरिसूर्याः तथाचतुर्थांशेनआर्याभवानीपूजिता॥ अथषड्भिः शेषपद्मैः गुरुपदंपूजितं॥

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ ६

तस्य राशेः सकलकमलसंख्यां क्षिप्रं आख्याहि न्यासः | १/३ | १/५ | १/६ | १/४ | योगार्थं समछेदा जाताः ७॥
| १२०/३६० | ७२/३६० | ६०/३६० | ९०/३६० | एषां योगः | ३४२/३६० | नवभिरपवर्तितः | ३८/४० | एतद्दृष्टराशेरूनो
एकस्माद्धीनेन [illegible] यं न्यासः | ३८/४० | १/१ | समछेदे ॥ अथ चिन्तालाही ना
श्चत्वारिंशत् शिष्टं २/४० ततो दृष्टं द्वेन १ हतं ६ ततो | ३८/४० | ४०/४० | भागार्थं छेदलवं च परिवर्त्य
तिन्यासः | ८०/२ | १ | अंशाहतिः २४०/२ छेदवधेन २ भक्ता सति लब्धा कमलसंख्या १२० दृष्ट
जातसहर [illegible] एकाकामिन्या २ इति [illegible] कामिन्याः सुरतकलहे मौक्तिकानां दारवल्यास्त्रुटी यो भागस्त्र
िभाङ्गे भूमौ पतितः अस्य पञ्चमांशः शयनतलगतः दृष्टः शय्यायां पतितो दृष्टः॥ अस्य षष्ठो भागः॥ सु
केनया प्राप्तो गृहीतः अस्य दशमः प्रियेण संगृहीतः सूत्रे मुक्ताषट्कं च दृष्टं हे गणक कतिपयैर्मौक्तिकै
रेषो हारः इति त्वं कथय न्यासः | १/३ | १/५ | १/६ | १/१० | दृश्यं ६ अन्योन्यहाराभिहतौ कृते समछेदाः | ३००/९०० | १८०/९०० | १५०/९०० | ९०/९०० |
एषां योगः | ७२०/९०० | दशभिरपवर्तितः | ७२/९० | पुनस्त्रिभिर
पवर्तितः | २४/३० | समछेदे | २०/२५ | २५/२५ | योगान्ते शेषं | ५/२५ | दृष्टं ६ दृश्येन १ हतं ६ अनेन भ
क्तं ५/२५ छेदलवं च परिवर्त्य | २५/५ | ६ | अंशाहतिः | १५०/५ | छेदवधः ५ एतेन भक्ता लब्धं मौक्तिक १६
एते बृहस्पतेरेकस्मादीनाः कार्याः न्यासः | २०/२५ | १/१ | त्रुटिः २

63

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ उ॰

मानं ३० स्यादिमिति ॥ स्वार्द्धप्रदाप्रयोगेन वलक्षयुगलं यो व शेषात्र्यंशकान्यो ऽशांघ्रियुग्मं हेतोः पथि
दत्तामलवान् षट् चशेषाद्भयायो ॥ त्रिशष्ट्निष्कं त्रिषष्टिं निजगृहगमनयात्रीर्थपांथः प्रयातस्तद्द्रव्यप्रमाणं वद स्या २
यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति ५० परतीर्थपांथः स्वस्य सर्वधनार्धं प्रयोगप्रादात् ॥ अपरशेषाद्द्वी
तन्वंशाद्द्वयं कावयांप्रादात् त्रिष्टद्व्यचतुर्थांशोपधिशुल्कार्थं प्रादात् शेषात् षट् देवालयानुग
पायांप्रादात् निष्कत्रिषष्टिः त्रिशष्टा अनयासंनिजगृहं प्रयातः ॥ यदि भवता शेषजातिः श्रुतास्ति तर्हि त
द्रव्यस्य प्रमाणं वद । शेषस्यांशाः तस्याप्यंशाः परंपराः यत्राधिक्यो ना भवति सा शेषजातिः ॥ अथ भा
गप्रवाहविधिना न्यासः [illegible] हारः तलस्थहारेण १० गुणितः स्वांशोनेनानेन ४ अंशो
१ हतः ४ पुनस्तत्तलस्थहारेण ४ हरः १० हतः ४० स्वांशोनेनानेन ३ अंशाः ४ हताः १२/४० तलस्थहारेण ९ ह
रः ४० हतः ३६० स्वांशोनेनानेन ७ अंशो १२ हतः ८४ तलस्थहारेण २ हरः ३६० हतः ७२० स्वांशोनेनाने
न १ अंशाः हताः ८४ एवं जातं ८४/७२० द्वादशभिरपवर्त्तिते जातं ७/६० ६४६३ इष्टेन १ हते ६३ भक्तमनेन ६०
छेदं लवं च परिवर्त्य हरस्य ६० ६३ अंशाहतिः ३७८०/७ छेदवधेन ७ भक्ते लब्धं द्रव्यप्रमाणं ५४० अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७

थेष्टकर्मविधिनाऽनयनेन्यासः इष्टं १ स्वांशे १ हीनंन्यासः | १ | १/२ | समच्छेदौ | २/२ | १/२ | हीनंजातं | १/२ | अ
स्यनवमलवयुगलयुतलार्थंन्यासः | १/२ | २/९ | अंशाह तिरिति हते छेदवधस्याधिकत्वात् हरएवाधस्ता
तिष्ठति एवं कृते जातं २/१८ एतत्पूर्वावशेषादस्मात् १/२ विशोधनार्थंन्यासः | १/२ | २/१८ | समच्छेदौ | १८/३६ | ४/३६ | द्वाभ्या
मपवर्तनः ९/१८ २/१८ हीनं ७/१८ जातं अस्यांघ्रिः २/४ भागः संपूर्णो नग छतीति हरघातेन रूपएइदमस्मा | ७/२ | ७/१८ |
हीनंन्यासः ७/२ ७/१८ अष्टादशाभिर्हरोरपव र्तितः ४ १ न्यासः | ७/२/४ | ७/१८/१ | समच्छेदौ | ७/२ | ३९/२ | हीनं
जातं ३१/२ ७/२ १८ अस्यषट्दशामलवयुतलार्थंन्यासः | ३१/२ | ६/१० | अंशाह तिरिति उक्ते
न्याजा ३१/२ तं १२६/७२ अस्मात् | ३१/२ | ३६ | १२६/७२ हीनंसम छेदौ हि | २१०/७२० | १२६/७२० | समत्वात् हरयोरपव
नेनिनजातो । १२६/७२ हीनं ३१/२ जा तं [illegible] द्वादशाभिरपव र्तितेजातं | ६० | अ
यं भाजकः । इष्टं ६३ इष्टा १ हतं ६३ अनेन ६० छेदं लवं चेत्तिरी स्या ६० अं त्री
नगुणिते जाते छेदवधेन ७ भक्ते लब्धोराशिः ५४० । अथविलोमविधिनानयनेन्यासः | १/२ | २/३ | १/४ | ६/१० |
अथस्वांशाधि ७/८० कोनेतिजातं | १/२ | ३/७ | १/२ | ६/४ | इष्टं ६३ सर्वएते छेदाः रूपएतात् ध

७

65

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीटी.

नानिस्वमलं कुर्यादि समत्वात् ॥ अत्र द्वयेषट्‌चतुर्थांशा ऋणरूपेन योज्या इति प्राप्तं तथाच द्वयंष
षट्‌चतुर्भिर्भक्ताल्ब्धंचतुर्थांशाः ३/४ अयंषड्गुणः ३/८ अनेन द्वयोः समछेदा २/४ २/२ युक्ताः
६/२० अस्यत्र्यंशाः हरः ३ चतुर्थांशाः ४ घातः १२ जातं ३/६ ६/२० यं समछेदार्थं त्रिभिरपवर्तितः २२०
पुनः द्वयेनापवर्तिते १/२ ५ षट्‌चतुर्थांशायुक्तराशौ द्वौ ६/२० मपवर्तित २१५ समछेदत्वे
तु योगः ६/२० छेदः २ दत्तेलब्धे २१० अस्यसप्तमां शः ३० द्वि २ गुणः ६०
युतः २७० अयं द्विगुणो जातोराशिः ५४० छेदआलो सूत्रांतरं ॥ छिद्याले ति ॥ छिद्यात भक्तेन लब्धेन ह
रघातेन भाज्यः प्रकृतान्यराशिः ॥ छिदांशो घातः तेन भक्तः लवोनहार घातः ॥ लवेकनांश्चेत्तेषां घातः
तेन दृष्टराशौ भाज्यः फलं मूलंराशिः ॥ न्यासः

२/२	२/९	१/४	६/१०

छिदां हराणां परस्परं घातः ७२० तेन भ
क्तेपोलवोनहारः २ ७ ३ ४ घातः ८४ अयंहार त्रिभिरपवर्तितः ६/० अनेन छेदं लब्धं च
तिराशा द्वयेगुणिते हारेण हृते लब्धोराशिः ५४० ॥ अथ ॥ विश्लेषजात्युदाहरणं ॥ पंचांशोलि कुलात्कदं
बमगमत्त्र्यंशः शिलींध्रं तयोर्विश्लेषः स्त्रिगुणो मृगाक्षि कुटजं दोलायमानोपरः ॥ कांते केतकिमालती

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१८

परिमलयोगेनकालप्रियाहृतानुतइलस्ततोभ्रमतिरवभ्रंगोलिसंख्यांवद ५१ केतकमालत्योः परिमल

एवप्रासोपएककालप्रियाहृतः तेनाहूतइवइलस्ततः खभ्रमति स्पष्टमन्यत न्यासः १/२ १/५ एतयोर्वि

श्लेषार्थसमछेदो ३/१५ ५/१५ विश्लेषेशिष्टं २/१५ अस्यत्रिगुणत्वार्थन्यासः २/१५ ३/१ अंशाहतिः ६/१५ त्रिभि

रपवर्तितः २/५ अंशपंचांशत्र्यंशयोर्विश्लेषस्त्रिगुणः सर्वेषांसमछेदार्थं न्यासः २/५ १/५ २/५ जाताःसमछे

दाः ... एकं ... पंचभिरपवर्तितः ... रूपं १ इष्टं अनेन ... हीनं अन्योन्यहारार्थन्यासः ... हीनं

... जातं ... इष्टं १ नहतं १ अनेन भक्तं लब्धं १५ अलिकुलप्रमाणं ॥ आलापः पंचांशः ३ त्र्यंशः ५ अं

तरं ... त्रिगुणं ६ ... एवं योजनयापं चदश १५ इतीष्टकर्म योगइति ॥ योगोंतरेणोनयुतोर्धितस्तौराशी

... तरं ... अंतरेण विश्लेषेण पृथगूनयुतश्चकार्यः ततः स्थान

स्थितो संक्रमणाख्यमेतत ५२ राश्योर्योगः अंतरेण विश्लेषेण पृथगूनयुतश्चकार्यः ततःस्थान

द्वयेप्यर्धितः सन्तौपृष्टौराशीस्यातां एतत्संक्रमणसंज्ञंगणितंस्मृतं ॥ उदाहरणं ॥ ययोर्योगःशतंसै

कं वियोगः वियोगः पंचविंशतिः तौराशीवदमेवत्सवेत्सिसंक्रमणंयदि ५३ ययोराश्योर्योगएको

त्तरशतं भवति तयोर्वियोगश्चपंचविंशतिः तौराशीवदत्यादियोगः १०१ अंतरेण २५ ऊनः ७६ ॥ ॥

१८

67

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

बी॰उ॰

युतः १२६ अर्धितो २० ६३ एतयोर्योगः एकोत्तरशतं १०१ वियोगः पंचविंशति २५ इति स्पष्टं ॥ करण
वर्गांतरं राश्योर्वियोगभक्तं योगस्ततः प्रोक्तवदेव राशी ॥ वर्गांतरं वर्गयोर्विश्लेषो राश्योर्वियोगेन भक्तं
सत् योगो भवति ततः प्रोक्तवदेव योगांतरेणोनेत्यादिविधिना राशी स्यातां ॥ उदाहरणं ॥ राश्योर्ययो
र्वियोगोऽष्टौ ताडितयोश्च चतुःशती ॥ विवरं ब्रूहि मे राशी शीघ्रं गणक कोविद ५४ ॥ राश्योरिति स्पष्टं ॥
न्यासः राश्योरंतरेण ८ वर्गांतरं ४०० भक्तं ५० योगः अयं ५० अंतरेण ८ ऊन ४२ युतः ५८ अर्धितो २१
२९ राशी वर्गकर्मणाह ॥ इष्टहतिरष्टगुणिता व्येका दलिता विभाजितेष्टेन एकः स्यादस्य कृतिर्दलि
ता सैका परो राशिः ५५ इष्टवर्गोऽष्टगुणितः कार्यो व्येकहीनः ॥ अर्धितः इष्टेन विहृतः एको राशिर्भवति नं५
अस्यैव कृतिरर्धिता सैका अपरो राशिः ॥ प्रकारांतरमाह ॥ रूपं द्विगुणेष्टहृतं प्रथमोऽथवापरो रूपं कृ
तियुतिवियुती ययोर्व्येके वर्गौ स्यातां ययो राश्योः ५६ द्विगुणेष्टहृतं रूपं १ इष्टसहितं सत् प्रथमो राशिः स्या
त् अपरो राशी रूपमेव एवं राशी भवतः ॥ विपर्यस्तं आयाति ॥ कृतियुतीति ॥ ययो राश्योर्वर्गयोगवर्गवि
श्लेषौ एकहीनौ संतौ वर्गौ स्यातां तौ पूर्वोक्तौ राशी इत्यर्थः ॥ राश्योरिति ॥ राश्योर्ययोः कृतिवियोग

नं२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० ७

मोराशिः २/१ अस्यह्रुतिः ४९/४ दलिता ४९/८ हरघातोहरः सेकासमछेदो ४९/८ ८/८ योगः ५७/८
अयमेकोराशिः द्विकेनेति इष्टस्य २ ह्रुतिः ४ अष्टगुणिता ३२ व्येका ३१ दलिता ३१ इष्टेन भक्ता
३१/४ अयमेकोराशिः अस्यह्रुतिः ९६१/१६ दलिता ९६१/३२ सेका ९९३/३२ अयमेकोराशिः अथप्र
कारांतरम् रूपं १ द्विगुणेष्ट २ भक्तं १/२ इष्टेन २/२ योगार्थंन्यासः १/२ १/१ जातो
समछेदो १/२ २/२ युतं ३/२ एकोराशिः १ जातपरोराशिः १/२ द्विकेनेतिरूपं १ द्विगुणेष्ट ४ भक्तं १/४ इष्टयो
गार्थंसमछेदो १/४ ८/४ योगः ९/४ अयमेकोराशिः ह्रुतीयोरूपमेव १ त्रिकेनेति रूपं १ द्विगुणेष्ट ६
भक्तं १/६ सेष्टार्थं समछेदो १/६ १८/६ योगः १९/६ परोरूपं १ अंकेनेति इष्टं १/२ द्विगुणेष्ट १/१ न
तेरूपं १ न्यासः छेदं लवं च परावर्त्य १/१ १/२ अंकोह्रुतिः १/१ इष्टेन १/२ युक्तसमछेदो ३/२ २/२ योगः
३/२ परोरूपं १ अकारांतरमाह इष्टस्यवर्गवर्गघनौ तावष्टगुणौ प्रथमः सैकोराशिःस्यातामेवं व्यक्तेऽथ
वाव्यक्ते ५८ इष्टस्ययोवर्गवर्गः इष्टस्यघनश्चतौद्वावष्टगुणौ कर्तव्यौ तयोर्मध्ये प्रथमः इष्टस्यवर्गव
र्गः सेकः कार्यः एवं व्यक्तेपाटीगणिते अव्यक्ते बीजगणिते वा तौ द्वौ राशी स्याताम् इष्टः १/२ अस्यवर्गवर्गः

५२

69

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ इष्टस्य २ घनः ८ अष्टघ्नोतो ६४ अस्य अष्टभिरपवर्तितो २ १ तयोर्मध्ये पूर्वः २ सैकः सम
च्छेदो २ ३ योगः २ १ जातो राशी ॥ एकेनेति एकस्य वर्गवर्गः १ अष्टघ्नः ८ सैकः ९ प्रथ
मोयं एकस्य १ घनो हतगुणः ८ परोयं ॥ द्विकेनेति इष्टस्य वर्गवर्गः १६ अष्टघ्नः १२८ सैकः १२९ प्रथमो
यं इष्टस्य २ घनः ८ अष्टघ्नः ६४ परोयं ॥ त्रिकेनेति इष्टस्य वर्गवर्गः ८१ अष्टघ्नः ६४८ सैकः ६४९ प्रथमोयं
इष्टस्य ३ घनो २७ अष्टघ्नः २१६ परोयं ॥ पाटीसूत्रोपमं बीजं गूढमित्यवभासते नास्ति गूढममूढानां नै
वषोढेत्यनेकधा ५९ पाटीसूत्रोपममिति स्पष्टं ॥ गुणघ्नमूलोनेति ॥ गुणघ्नमूलोनयुतस्य राशेर्दृष्ट
स्य युक्तस्य गुणार्धकृत्या ॥ मूलं गुणार्धेन युतं विहीनं वर्गीकृतं प्रष्टुरभीष्टराशिः ६० दृष्टस्य राशेर्मूलं या
स्यामिति संबंधः ॥ किंभूतस्य गुणघ्नमूलोनयुतस्य गुणेन हन्यते ता निमूलानि चैतैरूनस्य युतस्य
मूलं तु वास्तवमेकमेव परं तु सममूलानि ३ देनो समस्तगुणं मूलं क्रियत इति हेतो गुणघ्नेषु कैश्चन अत एव
मूलं गुणकदृश्यते ॥ किंभूतस्य गुणार्धकृत्याढ्यस्य गुणघ्नमूलगुणकस्तस्यार्धकृत्याढ्यस्य
स्य दृष्टस्य राशेर्मूलं ग्राह्यमित्यर्थः ॥ एतन्मूलं गुणार्धेन युक्तं विहीनं वा कार्यं यदि मूलोनो दृष्टस्त

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

हीनगुणार्धयुतं ॥ यदि मूलयुतो दृष्टस्तर्हि विहीनं कार्यमित्यर्थः ॥ अत्रांशयुतोनराशेर्विशेषमाह ॥ यद्रा
शिर्लवैश्चोनयुतः स राशिरेकेन भागोनयुतेन भक्त्वा ॥ दृश्यं तथा मूलगुणं च ताभ्यां साध्यस्ततः प्रोक्तवदेव
राशिः ॥ ६१ ॥ यद्राशिरर्धत्र्यंशादिभागैरूनो युतो वा भवति तदा तैर्भागैर्यथासंख्यं मूलेन युतेन वा एकेनर
राशिः ॥ ६१ ॥ यद्राशिरर्धत्र्यंशादिभागैरूनो युतो वा भवति तदा तैर्भागैर्यथासंख्यं मूलेन युतेन वा एकेन
ऊनसंख्या एकेन मूलगुणं दृश्यं च भक्त्वा ताभ्यां प्रोक्तवत् पूर्वसूत्ररीत्या राशिः साध्य इत्यर्थः ॥ अथ सूत्रार्थ
माचार्यो व्याचष्टे यो राशिः स्वैर्नेति स्पष्टं ॥ बालेति ॥ बाले मरालकुलमूलदलानि सप्त तीरे विलासभरमं
थरगाण्यपश्यत् । कुर्वच्च केलिकलहं कलहंसयुग्मं शेषं जले वद मरालकुलप्रमाणं ॥ ६२ ॥ हे बाले अहं वि
लासभरेण मंथरं मंदं मंदं यथा गच्छंतीति तानि सप्तसंख्यानि मरालाहंसास्तेषां कुलानि तेषां मूलदला
नि तीरे तथा केलिकलहं कुर्वन्नवशेषं कलहंसयुग्मं जले दृष्टं तत्र तं मरालकुलप्रमाणं वद ॥ न्यासः मू
लगुणः ७/२ दृश्यं २ गुणार्धयुतं नायन्यासः ७/२ २/१ छेदे लवं परिवर्त्य २/७ २/१ अंशाहतिरिति हते जाते ४/७
दृश्यं गुणार्धं अस्य कृत्या ४९ युक्तं दृश्यं न्यासः ४९/१६ २/१ समच्छेदे ४९/१६ ३२/१६ युते जाते ८१/१६ अस्य मूलं ९/४
मूलोनयुक्तत्वात् गुणार्धेन ७/४ युतं १६/४ हरभक्तं ४ वर्गे कृते १६ जातो राशिः ॥ १६ ॥ स्वपदैर्नवभिर्यु

२१ कः स्यात्स्वात्रिं शतांधिकं॥ यातं द्वादशांके विहृतं कः सरास्त्रिर्निगधतं॥ ६९॥ स्वपदेरितिस्पष्टं॥ गुणधज्ञ
र्धं ६ अस्यकृत्या ८१ ह्नयं १२४० समछेदेन ८१ ४९६० युतेजातं ५०४१ अस्यमूले ७१ एतत्
गुणघ्नमूलयुतत्वात् गुणार्धेन ९ हीनं ६२ हरेणहृतं ३१ वर्गीकृतं ९६१ ४ अथप्रकारांतरेणा॥ य
२६१ था अस्यमूलं ३१ नवगुणे॥ २७९ अनेनयुतेजातं १२४० लेखकेन सेउदाहरणं॥ यातं हंसकुलस्य मूलदृवा
केमेघागमेमानसं प्रोड्डीय स्थलपद्मनीवनमगाद् ष्टांशकोंभस्तटात्॥ बालेबालमृणाललचालिनि ज
लेकेलि क्रियालालसं दृष्टंहंसयुगत्रयं चसकलां यूथस्य संख्यावद॥ ६०॥ स्पष्टार्थं न्यासः भागाः
अनेन युतः ए कः कार्यः समछेदे ८ वियोगे जातं २ अनेनमूलगुणं १० दृश्यभजनार्थं न्यासः
२ १० छेदं लवं च परिवर्त्य ५ १० अंशाहतिछेदहृतिकृते ५० दृदं दृश्यं आभ्यां मूलगुणं दृश्या
भ्यां प्रोक्तवत्राशिः साध्यः यथामूलगुणः ५० तदर्धं २५ कृत्या १६०० दृश्यं अनेन दृश्यं ६ मतं
तदर्थं न्यासः २ ६ छेदंलवं परिवर्त्य ५ ६ गुणितेजातं ४८ दृश्यं ४८ युक्तं कार्यं तदर्थं सम
समछेदोसम भिरपवर्तं ६२५ योगः १२२६ तन्मूलं ३४ गुणार्धेन २५ यु
तं ८४ छेदेनहृतं १२ वर्गीकृतं १४४ इदंहंस कुलप्रमाणं पंचयातं मूलं १२ २१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीलु

रिघ्नं १२० अर्धं ... ६४ द्वयं ६ मिलित्वा जातं १४४ पार्थः कर्णवधाय मार्गणगणं क्रुद्धो रणे संद
धे तस्यार्धेन निवार्य तच्छरगणं मूलैश्चतुर्भिर्हयान् शल्यं षड्भिरथेषुभिस्त्रिभिरपि छत्रं ध्वजं
कार्मुकं चिच्छेदास्य शिरः शरेण कति ते यानर्जुनः संदधे ६५ स्पष्टं न्यासः अत्र भागः १ ए
केनैतदूनेन समच्छेदे १ २ हीने जाते १/२ अनेन छेदं लवं चेति हत्वा २ द्वयं १० भक्तं २० मूलं गुण
श्च म ४ क्षेपः ८ आभ्यां पूर्ववत् ज्ञातिः सा ध्यः यथा गुण ८ ... ४ ... १६ द्वयं २० युतं ३६ तन्मूलं ६ गु
णार्धं ४ युतं १० वर्गीकृतं १०० जातं शरमानं आलापः राशिः १०० अर्धं ५० मूले १० चतुर्गुणितैः
४० द्वयं १० मिलित्वा ५० द्विगुणितं जातं १०० अथोदाहरणमाह अलिकुलदलमूलं मालतीं यात
मष्टौ निखिलनवमभागाश्चालिनी भृङ्गमेकं निशि परिमललुब्धं पद्ममध्ये निरुद्धं प्रतिरणति रणन्तं ब्रू न्यडु ५
हि कान्तेऽलिसंख्यां ६६ व्याख्या भो कान्ते अलिकुलस्य दलमर्धं तस्य मूलं मालतीं गतं ततो निखिलराशेर खि २
श्च २ ष्टौ नवमभागाः मालतीं गताः एका अलिनी भ्रमरी भृङ्गं प्रतिरणति किं भूतं रणन्तं पुनः किं भूतं पद्ममध्ये
निशि निरुद्धं पुनः परिमललुब्धं एवं सति तत्र सकलो भ्रमरसंख्यां वदेत्यन्वयः अथोद्देशकाभि

73

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२२ प्रायेणाह अत्र किलेति उद्देशकालापे यो हि मूलगुणकः स कलराशेः कलराशयं तद्राश्येवेति विचार्य यस्य
मूलगुणकस्तावन्निवरा शिरो याति प्रकृतेतु राश्यद्वयं मूलगुणद्वयमतो राश्यद्वयमेवानेयं तथा च योत्र द्वयो
२३ स्ति सकलराशेरिति द्वयाद्वं विधायो क्तवद् विदलं स्यात् गुणराशी ॥ स्याद्विसूर्थः न्यासः मूल सकल२
गुणः १/२ भागः ६ दृश्यं १ अत्र भोगे ६ ऊनगुणः १ अनेन मूलगुणं द्वयं च भक्तं छेदं दलवर्गं परिवर्त्य तिर्य च४
स्या ६/२ २/१ गुणार्धं हस्या २/६ दृश्यं ६ युक्तं तदर्थसमछेदे २/६ १४४ योगः २२५/३६ मूलं १५/६ गुणार्धेन ६/२
युते २४ छेदहृतं ६ वर्गितं ३६ तद्विगुणितमलिकुलमानं ७२ आ लापः दलं ३६ मूलं ६ नं
वम भागः ४ अष्टघ्नं ४८ दृश्य मिलित्वा जातं १२७ लिकुलमानं योराशिरिति ॥ योराशिरिष्टदत्वा
मिः स्वमूले राशित्रिभागेन समन्वितं जातं यातं ह्यादत्वा कं तमथ जानीहि पार्थ्यापकुतास्तितेचत्र ॥ स्य
स्य न्यासः मूलगुणः १८ भागः १/२ दृश्यं १२०० अत्र वेयुक्तादकस्य भागयोर्थं न्यासः २/१ १/२ समछे
दौ २/२ १ योगः ४ अनेन दृश्यं १२०० मूलगुणं च १८ भजेत ४/२ १२००/१ छेदं दलवं च परिवर्त्य ३/४ १२००/१
अं २ २ त्राह २ तिः ३६०० छेदवधेन ४ भक्ते ९०० इदं दृश्यं जातं तथा मूलगुणं ३/४ १८/१

श्री४ गा२ २२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीला

अंशराशिः ५४ छेदवधेन ४ भागाधोहरउपरिष्टः ५४/४ अयं मूलगुणः आद्याद्वयमूलगुणव्यांशराशिः यथा
मूलगुण ५४/४ र्धं २७/४ अस्य कृत्या ७२९/१६ दृश्यं ६०० युक्तं कार्यं तदर्थं समछेदो ७२९ १४४०० यो
गः १५१२९/१६ एतन्मूलं १२३/४ इदं गुणार्धेन २७/४ हीनं ९६/४ छेदहृत १६/१ १६ तद्व
र्गोहृत १६ तेजातं ५७६ अयं राशिः यथास्य ४ मूलं २४ अष्टद ४ गोत्रु ४ एभ्यः राशित्रिभागः १९२
आद्यः षुक्तो यं ५७६ राशिर्जातः ॥ समस्तगणित मुकुटे त्रैराशिकमाहे ॥ प्रमाणमिच्छा च समानजा
ती आद्यंतयोस्तत्फलमन्यजातिः ॥ मध्ये तदिच्छाहतमाद्यहृत्स्यादिच्छाफलं व्यस्तविधिर्विलोमे ॥ ६८ ॥ माघ ६
प्रमाणमिच्छा च समानजाती भवेतां ॥ आद्ये प्रमाणं अंत्ये इच्छा यज्जातीयं प्रमाणं तज्जातीयेच्छा प्रम
णेच्छयोर्मध्ये फलं स्यात् ॥ तत्तु अन्यजाति प्रमाणेच्छापेक्षया भिन्नजाती सर्थः ॥ तत्फलं इच्छाहतमाद्य लं ४
हृत्तत्स इच्छाफलं स्यात् ॥ अथ विलोमे व्यस्तविधिः कार्यः ॥ यद्विवक्ष्यमाणे व्यस्तत्रैराशिकं स्यात्तदा
प्रमाणेन फले गुणितं इच्छया भक्तं लब्धमिच्छाफलं भवतीत्यर्थः ॥ उदाहरणं ॥ कुंकुमस्य सदलं
पलद्वयं निष्कसप्तमलवैस्त्रिभिर्यदि ॥ प्राप्यते सपदि मे वणिग्वर ब्रूहि निष्कनवकेन तत् कियत् ॥ ६९ ॥

२८

75

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८२ भोवणिग्वरयदि त्रिभिः निष्कैः सप्रमलवैः कुंकुमस्य सदलं पलद्वयं प्राप्यते तर्हि निष्कनवकेन तत्किं पलं तन्मे
सपदि ब्रूहि ॥ अत्राद्यंतयोः प्रमाणेच्छयोः निष्का स्तत्त्विनसजातीयत्वं फलस्य पलात्मकत्वेन भिन्नजातीय
त्वं न्यासः अत्र छेदघ्नरूपेत्यादिना सवर्णनं न्यासः | ५/२ | एतदिच्छा ९ हते | ४५/२ | छिदं लवं च परिवर्त्य स्यादित्य

प्र·	फ·	इ·
७/२	५/२	९/१

४५/२	७/२

वाजातं | ३१५/६ | हरेण हृते लब्धं ५२ शेषं ३ तच्च पलात्मकत्वाच्चतुर्भि
गुणितं १२ जाताः कर्षाः पुनश्छेदेन भक्ते लब्धं २ एवं फलानि ५२ कर्षौ २
अन्यच्च ॥ प्रकृष्टकर्पूरपलं त्रिषष्ट्या ६३ चेल्लभ्यते निष्कचतुष्कयुक्तैः तदा ते १०४ तथा द्वादशो
भिः सपादैः | १२/४ | पलैः समाचक्ष्व सखे विचिंत्य ॥ ७० ॥ सखे प्रकृष्टकर्पूरपलं त्रिषष्ट्या चेन्निष्कचतु
ष्कयुक्तैः रातं | ४ | लभ्यते तर्हि सपादैः द्वादशपलैः किं स्यात्तद्विचिंत्याचक्ष्व न्यासः

प्र·	फ·	इ·
६३	१०४	४९/४

अ
त्र छेदघ्नरूपेत्यादिना इच्छां सवर्ण्य | ४९/४ | तया फले १०४ गुणिते जातं | ५०९६ | प्रमाणेन भ
क्ते भाजयेत् न्यासः ५०९६/४ ६३/१ छेदं लवं चेति कृते जातं ५०९६/४ १/६३ अत्र हतिरिति कृते जा
तो गुणहरौ ५०९६/२५२ हरेण भक्ते लब्धं २० शेषं ५६ एते निष्काः ४ षोडशगुणाः जाताः ८९६ हरे
ण २५२ भक्ते लब्धाः २ द्रम्माः शेषं १४० षोडशगुणं २२४० हरभक्ते २५२ लब्धाः पणाः ८ शेषं २२४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीगु:

चतुर्गुणं ९९६ हरहृतं २५२ फलं काकिण्यः ३ शेषं १४० विंशतिगुणितं २८०० हरभक्तं लब्धाः वराटकाः
११ शेषं | १८ / २५२ | भाज्यहरौ भाज्येनापवर्त्य | १ | वराटकभागाः ॥ द्रम्मद्वयेन सार्धेन त्रयोदशकालिंतंदुलखारि
काः लभ्यन्ते तर्हि पंचदशपणैः कति इति सपादं कथ्यतां ॥ ७१ ॥ व्याख्या ॥ अष्टोत्तरायुक्ताः शालितंदुलखारिका
द्रम्मद्वयेन चेल्लभ्यन्ते तर्हि पणससंख्याकैः सपादं कथ्यतां ॥ अत्र छायापणा त्रिभिः कति ॥ प्रमाणस्या विपणात्वं
पाद्यन्यासः | ३२ १ | ७० | छेदप्रतिफलसवर्ण्य ९ इच्छा ७० हतं | ६३० | आद्येन ३२ भक्तं छेदं लवं परिव
र्त्य | १ ३२ | ६३० ८ | अ | १ | राशिहतेः छेदवधेन भक्तं लब्धं | ६३० / २५६ | खार्यो २ ॥ शेषं ११८ षोडशगुणं १८८८
छेदहृतं २५६ भक्तं लब्धं ७ द्रोणाः शेषं ९६ चतुर्गुणितं ३८४ छेदेन भक्तं आढकः १ शेषं १२८
चतुर्गुणं ५१२ छेदहृतं लब्धौ प्रस्थौ २ इति त्रैराशिकं ॥ अधुना व्यस्तत्रैराशिकं निरूपयिष्यन्स्तावत्स्वरूपमा ह ५
ह ॥ इच्छावृद्धौ फले ह्रासो ह्रासे च यत्र वृद्धिश्च जायते ॥ व्यस्तत्रैराशिकं तत्र ज्ञेयं गणितकोविदैः ॥ ७२ ॥ यत्रेच्छावृ
द्धौ फलह्रासो ह्रस्यते तथेच्छाह्रासे फलस्य वृद्धिः दृश्यते तत्र गणितकोविदैः व्यस्तत्रैराशिकं ज्ञेयं ॥ तदेव भ
वमाह ॥ जीवानां वयसो मौल्ये तौल्ये वर्णस्य हेमनि ॥ भागहारे च राशीनां व्यस्तं त्रैराशिकं भवेत् ॥ ७३ ॥
स्यष्टार्थः ॥ प्राप्नोति चेत्षोडशवत्सरा स्त्री द्वात्रिंशतं विंशतिवत्सरा किं ॥ द्विधुर्वहो निष्क चतुष्कमुक्षा प्राप्नो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२४ धूः षड्वहः स्वदा किं ॥ ७४ ॥ षोडशवत्सरास्त्री द्वात्रिंशानं निष्कान् प्राप्नोति तर्हि विंशतिवर्षा किं प्राप्नोति ॥ ए
वं द्विधूर्वहः द्वे धुरौ वहति ताद्दशा उक्षा चत्वारो निष्कचतुष्कं प्राप्नोति तर्हि धूः षड्वह उक्षा किं प्राप्नोति ॥ अत्र
धूः नूतनं प्रथमलांगलकर्मणि नियुक्तस्य बलीवर्दस्य वर्षातिक्रमकाल उपलक्ष्यते ॥ एवं च प्रथमवर्षे ए
क धूर्वहत्वं द्वितीयवर्षे द्विधूर्वहत्वमित्याह ॥ न्यासः १६ ४ २ २० ॥ अत्रेच्छावृद्धौ फले ह्रासो दृश्यते ।
तो व्यस्तत्रैराशिकं संभवति ॥ तथा च फलं ३२ प्रमाणेन १६ संगुण्य ५१२ इच्छया हृते २० लब्धा निष्काः
२५ शेषं १२ चतुर्भिरपवर्तिते ३ निष्कत्रयपंचमांशाढ्य इत्यर्थः ॥ अथ द्वितीयोदाहरणमाह न्यासः २ ४ ६
अत्रापि ॥ ॥ फलं २० ४ प्रमाणेन २ संगुण्य ८ षड्भिः ६ हृते १ लब्धो निष्काः शेषं २ ६ द्वाभ्यामपवर्त्य
१ निष्कभागः ॥ अथ ॥ हेम्नस्तौल्योदाहरणमाह ॥ ॥ दशवर्णं सुवर्णं चेत् गद्याणक मवाप्यते ॥ यदि
३ मानं त्वानंजातं तदा पंचाढकेन किं ॥ निष्केण तिथिवर्णं चेत् तदा वद कियन्मितं ॥ समाढकेन मानेन
रात्रेर्गोसस्यपस्य मापिते ॥ दशवर्णं सुवर्णं चेत् यदि निष्केण गद्याणकं षोडशवल्लमितं प्राप्यते तर्हि तिथि
वर्णं कियन्मितं तद्वदेति संबंधः ॥ न्यासः १० ॥ १ ॥ १५ ॥ अत्रापि इच्छावृद्धौ फलह्रासोऽस्ति ॥ यतो हीनवर्णं
सुवर्णं निष्केणाधिकं लभ्यते तथाधिकवर्णमल्पं लभ्यत इत्यर्थः ॥ अत्रापि पूर्ववत्फलं १ प्रमाणेन १० २४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भास्व

× ऊर्ध्वराशिकं २५

ली॰उ॰ संगुणए १० इच्छया १५ भागोनगछतीति पंचभिरूनयोरपवर्तः । ३ । हरहृतं लब्धं धरणः १ वल्लौ ३ गुंजे २ अ
थेच्छाह्रासे फलस्य वृद्धिस्तत्र धान्यराशौ विषयमुल्लहरणमाह सप्ततिस्यष्टे न्यासः ७ । १०० । ५ अत्रा
५ पि फलं १०० प्रमाणे ७ हतं ७०० इच्छयाप्तं हृतं लब्धं १४० ॥ अथ । अथ पंचसप्तनवराशिकादिके आह ॥
आद्यस्य दैर्घ्यकाद्वाराशिके पंचसप्तनवराशिकादिके न्योन्यपक्षनयनं फलछिदां । संविधाय बहुराशि
जे वधे स्वल्पराशिवध भाजिते फले ॥ फलच्छिदामन्योन्यपक्ष नयनं विधाय बहुराशिजे वधे स्वल्पराशिव
धभाजिते फलं भवतीति संबंधः । तत्र द्वौ पक्षौ एकः प्रमाणपक्षः अपरः इच्छापक्षः तत्राद्येयस्फलं तस्य
फलमिति संज्ञा । द्वितीयपक्षे फलं तस्य छेद इति संज्ञेति व्याख्यातः फलं तस्य फलमिति संज्ञायते सबहुरा
शिरिति युक्तिः प्रमाणपक्षे अन्योन्यपक्ष नयनानंतरं लघुराशिरिति संज्ञा तथा च फलं द्वितीयपक्षे छे
दं प्रथमपक्षे न्यसेदित्यर्थः । वस्तुतस्तु प्रमाणपक्षे फलस्य सार्वजनीनत्वादितरत्र चतरभावाद्धा स्वफल
छेदानामेवान्योन्यपक्ष नयनं कुर्यात् ॥ अन्योन्यपक्षनयनानंतरं प्रमाणपक्षस्यैव लघुराशिरिति
संज्ञा । उदाहरणं । मासेन शतस्य यदि पंचकलांतरं स्याद्वर्षगतेन भवति किं च दषोडशानां ॥ कालं तथा क

79

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२५ ५१

थेमूलफलांतराभ्यां मूलं धनं गणकःकालफले विदित्वा ७५ योगणक यदि मासे शतस्य पंचफलांतरंतदाव
र्षेद्वादशमासात्मिके गते सति षोडशानां किं स्यात् तद्वत्तथा मूलफलांतराभ्यां शताभ्यां अज्ञाते कालेवद
तथाकालफले विदित्वा मूलं धनं कथयेय वप्र श्न त्र यं तथाद्योदाहरणे न्यासः १ १०० ५ | १२ १६ ० यत्र फलस्य पंचत्व
परस्यान्यत्र नयनेजातं १ १०० ० | १२ १६ ५ बहुराशौ १६ गुणने पंच ५ वधः ८०० स्वल्पशीघ्रवधेन २४
धः ९६० स्वल्पराशिवधे न १०० भक्तेलब्धं ९ ६० १०० शेषे भाज्यहारो चतुर्भिरपवर्तितौ
१५ २५ पुनः पंचभिरपवर्तितो ३ ५ उपरि नवस्थाप्या ९ ३ ५ छे ८ भूरूपे विशिष्टेजातं ४८ ५ अथ
मूलफलांतराभ्यां फलांतरानयनेन न्यासः अ १०० ५ | १६ ४८ ५ न्योन्यपक्षनयनं यथा न्यासः
१ १०० ४८ | ० १६ ५ ५ बहुराशिवधः ४८०० स्वल्पराशिवधः ४०० अभीष्टेन शनापवर्तितो ४८।४
हरहतेजातं फले १२ अथ चतुर्भिरपवर्तिते न्यासः १ २५ ५ | ० ४ ४८ फलछिदामन्योन्य
पक्षानयनेन यथा बहुराशिवधः ४८ गुणकेन २५ वधः १२०० स्वल्पराशिः ५ गुणकेन गु
णितः २५ पुनश्चतुर्भिर्गुणितः १०० अनेनाप्ते १२०० न फलं लब्धं १२ फलः अथकालफल

२५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्थानेमूलानयनार्थंन्यासः

१	१२
१००	०
५	४८/५

अन्योन्यपक्षानयनेन्यासः

१	१२
१००	५
४८	५

बहुराशिगुणेन ४८

लब्धः ४८०० स्वल्पराशि ५ गुणेनगुणितः २५ पुनरपि अ नेन १२ गुणितः ३००

अनेनाप्तं ४८०० मनेनाप्तं लब्धं मूलधनं १६ ॥ अथ ॥ भिन्नां कविषयमुदाहरणं

माह सत्र्यंशमासेन त्रान स्येचेत्स्यात्फलांतरं पंचसप चमांशाः ॥ मासैस्त्रि

भिः पंचलवाधिकैस्त्त सार्द्धद्विषष्टेः फलमुच्यतां किं ॥ त्नतीयांशसहितमासेन चत्वारश्चाद्दैनेः त्रा

तस्य फलांतरं पंचमांशसहिताः पंचचेत्स्युः तर्हि पंचमांशसहितैस्त्रिभिर्मासैः षण्णवतिदिनैः सार्द्धद्विष

५त ष्टेः किं फलांतरं उच्यतां न्यासः

१/३	३/५
१००	६२/२
५/५	०

छेदघ्नरूपे क्षिप्ते कृते जातं

४/३	१६/५
१००	१२५/२
२६/५	०

अन्योन्यपक्ष

नयनेन्यासः

१६/५	९६/५	
१००	१२५	
३/५	२६	३९/५

बहुराशिवधः १५६००० अल्पराशिवधेन २००००

मनेनाप्तं लब्धं ७ त्रा पं १६... चतुः सहस्रापवर्तितः ३/५ जाते छेदघ्न

त्रिर पे क्षिप्ते कृते जातं फलांतरं अथापवर्त्तरी ५ स्यान्यासः च

तुर्भिरपवर्तितः पंचभिरपवे र्तितः पुनः पंचभिरपवर्तितः

५	१६
१००	१२५
३/५	२६

तः

[illegible]	[illegible]
१००	१२५
३	२६

पुनः पंचभिरपवर्तितः

१/१	१/२
४	१
३/५	२६

पुनश्चतुर्भिरप

२	४
२०	५
३/५	२५

५	१६
१००	१२५
३/५	२६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२६ वर्त्तितं ध्रुवोऽपवर्त्तः

१	१
१	३
१	१
३ ५	२६

बहुराशिवधः १२ एकेन गुणितं तदेव त्रिभिर्गुणितं ३६ जातं ३६/५ अस्य पंचभि
र्भक्ते लब्धं ७ विशेषः ५ तथा च सप्तमुद्रा मुद्रा चतुष्कपंचमासाः फलान्तरं ७ ४/५ इति पंचराशिकं ॥ अ
थ सप्तराशिकादि केउदाहरणं ॥ विस्तारे त्रिकराः कराष्टकमिता दैर्घ्ये वि चित्राश्चेदुपैः रुट
पट्टसूत्रपटिका अष्टौ लभ्यन्ते शतं दैर्घ्ये सार्द्धकरत्रयापरपटी हस्तार्धविस्तारिणी ताह किं लभते द्रुतं
द्रवणिकु वाणिज्यं कवेत्सि चेत् ॥ ३६ विस्तारे करत्रयमिता दैर्घ्येऽष्टकराः कुपे विचित्राः उत्कृष्टपट्टसूत्रपटिकाः
३६ श्रेष्ठपट्टसूत्रनिर्मिताः नादयोर्यदि तातंलभ्यन्ते तर्हि सार्धत्रयदीर्घा हस्तार्धविस्तारा तादृक्पट्टसूत्रमयी अपर
पटी किं लभते हे वणिक् चेद्वाणिज्यं वेत्सि तर्हि द्रुतं वद इत्यन्वयः ॥ न्यासः

३	२
८	१
८	१/२
१००	०

फलच्छेदावन्योन्यपक्षन

३	३
८	१
२	१००

यनं बहुराशिवधः ७०० स्वल्पराशिवधेन ७६८ भक्ते लब्धा निष्कं ० शेषं ७०० षोडशगु
णं ११२०० हरहृतं लब्धाः द्रम्माः १४ शेषं ४४८ षोडशगुणं ७१६८ हर ७६८ हृते ल
ब्धाः पणाः ९ शेषं २५६ चतुर्गुणं जातं १०२४ हरहृतं लब्धा काकिणी १ शेषं २५६ विं
शतिगुणं ५१२० हरहृतं लब्धाः वराटकाः ६ शेषं ५१२ हरश्च ७६८ चतुःषष्ट्या चतुर्भिरथवा
द्वाभ्यां चिन्तालाचाथवा। वारद्वयं षोडशभिरपवर्त्तिते २/३ वराटकस्य ॥ इति सप्तराशिकं ॥ अथ नवराशि २६

द्वौ तृतीयभागो ७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

केउदाहरणं ॥ पिंडे येर्कमितांगुलिकल चतुर्वर्गांगुला विस्तृतो पट्टा दीर्घतया चतुर्दशकरा त्रिंशल्लभंते द्रा नं ॥ एता विस्तृतिदैर्घ्य पिंड मितयो येषां चतुर्वर्जिताः पट्टास्तेषां वद मे चतुर्दशासखे मोल्यं लभंते कियत् ३८ पिंडे येऽर्क १२ मितांगुलाः ये पट्टाः पिंडस्थौल्ये द्वादशांगुलाः तथा च विस्तारे षोडशांगुलाः दीर्घ तया चतुर्दशकराः ते त्रिंशत्संख्याश्चेल्लभंते तर्हि एतास्त्रिंशत् पट्टोक्ताः विस्तृतिदैर्घ्य पिंडमितयः चतुर्वर्जिताः पंचभिरहिताः येषां ते चतुर्दशा कियन्मोल्यं लभंते हे सखे तद्वद न्यासः ॥

१२	८
१६	१२
१४	१०
२०	१४
१००	०

फलस्यान्योन्यपक्षानयनं

१२	८
१६	१२
१४	१०
२०	१४
०	१००

बहुराशिवधः १२५४०७० स्वल्पराशिवधेन ८०६४० भक्ताः लब्धं निष्का १६ शेषं षोडशभिरपवर्त्तितः पुनः षोडशभि रपवर्त्तितः ततः पंचभिरपवर्त्तितः एकविंशत्यापवर्त्तिते जातं निष्कस्य द्वितीय भागो इत्यर्थः

५२७६०	२३६०
८०६४०	५०४०

२१०	३	४२
३१५	३	६३

३ ॥ अथैकाद्व राशिकेउदाहरणं ॥ पट्टायेप्रथमोदितप्रमितयोगव्यूस्ति मात्रे स्थिताते षामानयनाय चेछकराः ८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२८ नाङ्कम्माष्टकं भाटकं ॥ अन्येये तदनंतरं निगदितामाने श्चतुर्वर्जितास्तेषां का भवतीह भाटकमितीा
गव्यूतिषट्केवद ॥ ९ ॥ गव्यूतिमात्रे स्थिताः प्रथमोदितप्रमितयः प्रथममुदिताप्रमितिः प्रमाणम
कमितांगुलादित्यादिनायेषांतेषां पट्टानामानयनाय वाक्यं हेनाङ्कम्माष्टकं भाटकं चेत्तर्हि येन्येपट्टाः त
दनंतरमाने श्चतुर्वर्जितानिगदिताः कथितास्तेषां गव्यूतिषट्कं द्वादशकोशे भाटकं किं तत्कथ्यते निःसंब
धः न्यासः ॥ अन्योन्यपक्षेनयनं

१२	८
१६	१२
२४	१०
२०	१४
१	६
८	०

तेन्यासः बहुराशिः ततोजात : १ अस्य तीय भांड प्रति भांड विधिर्वि पर्यस्यत प्रति भांडके विधिः कार्यः पर्यासं कृत्वे सर्थः ॥ भांड रेवान्योन्यपक्ष नयनं कार्यं ॥ उदाहरणं ॥

१	१
१	१
१	१
१	१
१	८

१२	८
१६	१२
१८	१०
२०	१४
१	६
०	८

द्वादशो चतुर्दशाष्टदशाभिस्त्रिभिः द्वाभ्यां अपवर्ति
८ वधः स्वल्पराशिः अयं १।१।१।१।१ एतेः क्रमेण
नेनास्मिन् ८ भक्ते लब्धं ८ ॥ अथ पंचराशीकक्रम
केकरणसूत्रं वृत्तार्द्धं ॥ तथैव भांडप्रति भांडकेपि
राशीनामोल्पतथैव पंचराशिकोक्तप्रकारेणैव भांड
किं कृत्वा हरांश मौल्ये विपर्यस्य हरमौल्ययोर्वि
प्रति भांडकं नाम वस्तुपरिवर्तनं ॥ तत्र हरमौल्ययो
इष्टमेण लभ्यते इत्यंश्रयातत्रयं च त्रिंशस्पणे २८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शी॰उ॰

नविपणौवरदाडिमानि॥ आम्रैर्वदस्वशुदशाभिः कतिदाडिमानिलभ्यानितद्विनिमयेनभवंतिमित्र

८५ भोमित्रइहविपणौआपणेद्रम्मेणम्रातत्रयंलभ्यतेतथाअष्टदाडिमानिपणेनत्रिंशाल्लभ्यंते

तर्हिदशाभिराम्रैः विनिमयेनकतिदाडिमानिलभ्यानितद्वदेतिशेषः द्रम्मस्यषोडशपणाः कृत्वाः

हरमोल्यपरिवर्तनेनन्यासः

१	१६
३००	३०
०	१०

त्रिंशातादशाभिश्चापवर्तः

१	१६
१	१
०	१

घनराशिवधः १६ स्वल्प राशिवधेन १ भक्तं लब्धानि १६ दाडिमानि॥ इतिलीलावती व्याख्यानेमतिरंज[न]े व्यवहारः समाप्तः॥ मिश्रव्यवहारे करणसूत्रं॥ अथमिश्र प्रमाण

न्यासः २

१६	१
३००	३०
२०	०

कालेनहतंप्रमाणंविमिश्रकालेनहतंफलंच॥ स्वयोगभक्तेचपृथक्स्थितेतेमिश्राहतेमूलकलांतरे

स्तः ८६ यद्दृष्टकर्माख्यविधेस्तुमूलंमिश्राच्युतंतच्चकलांतरंस्यात्॥ प्रमाणकालेनहतंप्रमा

णंविमिश्रकालेनफलंहतंकार्यंतेप्रमाणफलेनेमिश्राहतेपृथक्स्वयोगभक्तेकार्येतेमूलकला

तरेस्तः॥ अथवाउद्देशकालापवदितिइष्टकर्माख्यविधेःसकाशात्मूलमानीयमिश्रधनाच्यु

तंसत्तत्कलांतरंस्यात्॥ यस्मिन्देशेप्रतिमासंशतस्ययत्कलांतरंस्यात्॥ तत्रशतंप्रमाणंमासः

प्रमाणकालः॥ कलांतरं फलं तथाउद्दिष्टकालो मिश्रकालः उद्दिष्टधनं मिश्रधनं बोद्धव्यं॥ उद
हरणं॥ पंचकेन शतेनाब्दे मूलं स्वं सकलांतरं सहस्रं चेत् पृथक् तत्र वद मूलकलांतरे पंचकेन श
तेन एकस्मिन् मासि शतस्य पंचकलांतरमिति व्यवहारे एवं वे सकलांतरे मूलस्वधनं सहस्रं ल
ब्धं चेत्तर्हि तत्र मूलकलांतरे पृथक् वद न्यासः १ १०० ॥ ५ ॥ १२ कलांतरं मूलधनं १००० प्रमाण
कालेन १ प्रमाणेहते १०० वि मिश्रकालेन १२ फलं ५ हतं ६० तेन प्रमाणफले १०० ६० मिश्रेण
१६० १००० हते १००००० ॥ ६०००० स्वयोगभक्ते मूलं ६२५ कलांतरं ३७५ लब्धे प्रकारांतरेण यथा रू
पमिष्टं प्रकल्प्य इत्या पंचराशिकप्रकारेण नेयं तथा चानुपातः यदि शतस्य मासे पंचकलांतरं
स्यात्तदा वर्षे एकस्य किमिति न्यासः [१ १०० ५ | १२ १ ०] फलस्यान्योन्यपक्ष नयनं [१ १०० ० | १२ १ ५] पंच
भिरपवर्तः [१ २० ० | १२ १ १] बहुराशिवधः १२ स्वल्पराशिवधेन २० च्छ
पवर्तिते जातं ३/५ अनेन इष्टं १ सुतसम छेदाय यथा ५/१ जातो सच्छे
दो ३/५ ५/५ पुनः ८ इष्टेन १ हतं एकेन गुणितं तदेव १०० अनेन इष्टं १००० भक्ते छेदलवं

२८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीउ.

चपरिवर्षं ५ दृष्टं १०० पंचगुणितं ५०० अष्टभक्तं लब्धं मूलधनं ६२५ मिश्रास्मुतं ७५ इदं कलांतरं
॥करणसूत्रं॥ अथ प्रमाणैर्गुणिताः स्वकालाव्यतीतकालघ्नफलोद्धृतास्ते॥ स्वयोगभक्ताश्च वि
मिश्रनिघ्नाः प्रयुक्तखंडानि पृथक् भवंति॥ ८८॥ स्वकालाः प्रमाणैर्गुणिताः कार्याः पश्चात् व्यतीतका
लगुणिता निजफलानि तैर्भाजिताः कार्याः ततो मिश्रहताः॥ पश्चात् स्वयोगेन भक्ताः संतः पृथक् पृथ
क५ क् प्रयुक्तखंडानि भवंति॥ उदाहरणं॥ यत्पंचकत्रिकचतुष्ककृतानेन दत्तं खंडैस्त्रिभिर्गणक निष्कशतं षडूनं॥ मा गणक५
सेषु सप्तदशपंचसु तुल्यमाप्तं खंडत्रयेपि हि फलं वद खंडसंख्यां॥ ८९॥ यत्षडूनं निष्कशतं त्रिभिः खं
डैः पंचकत्रिकचतुष्ककृतानेन दत्तं तेन सप्तदशपंचसुमासेषु तुल्यमेव खंडत्रये एतस्तत्र फलं खंडसं
ख्यां च वद न्यासः

१	७	१	१०	१	५
१००	०	१००	०	१००	०
५	०	३	०	४	०

७ १० ५ पंचभिरप मच्छेदाः योगः अ

स्वकालगुणिते न्यासः

१००	१००	१००
३५	३०	२०

व्यतीतकालाः पायोगार्थं स

वर्तितः $\frac{३०}{७}$ $\frac{२०}{६}$ $\frac{२०}{४}$ पं पंचभिरप तितज्जाते एतत्रयः मिश्रेण ९४

$\frac{४८०}{१६८}$	$\frac{५६०}{१६८}$	$\frac{८४०}{१६८}$	$\frac{१८८०}{१६८}$	$\frac{२३५}{२१}$

हताः $\frac{१९८०}{७}$ $\frac{१९८०}{६}$ $\frac{१९८०}{४}$ स्वयोगभक्ताः $\frac{२३५}{२१}$ छेदं लवं पुरावर्त्य $\frac{२१}{२३५}$ अं $\frac{२१}{२१}$ न्नाहति छेद

रूपतिः गुणितानि फलानि ३५।३०।२०

३०	२०	३०
७	६	४

87

२९ वधेनेति हतेजातं ३९४८० ३९४८० ३९४८० १९७४५ १४१० ९८० भक्तेलब्धानिखंडानि २४ २८ ४२ प्रकारांतरेणप्रमाणे
गुणिताः स्वकालाः १०० १०० १०० १०० व्यतीतकालाः ७ १० ५ तैः फला
नि ५ ३ ४ हतानि ३५ ३० २० एते ः प्रमाणहताः स्वकालाः १०० भक्ताः न्यासः १०० १०० १०० / ३५ ३० २०
आद्यस्यपंचभिः द्वितीयस्यदशभिः तृतीयस्य विंशत्यापवर्तितेजातं ७ ३ ५
एषांसमछेदाः ६० ७० १०५ / २१ २१ २१ योगः २३५ / २१ एतेत्रयः मिश्रेण ९४ हताः १८८० ९४० ४७० / ७ ३ १
२८ ततः योगेनभक्ताः २३५ / २१ छेदंलवं परिवर्त्येतिहतेजातं
२१ अंशाहतिश्छेदवधेनेतिन्या २१ सः ३९४८० १९७४० ९८७० / १९७४५ ७०५ २३५ छेदैर्भक्तानिखंडानि २४ २८ ४२
२३५ एषांयोगेनषड्नवतिः ९४ वृद्धिस्तूपंचरा त्रिकेनानेयातथाचानुपा
तः यदिमासेशतस्यपंचवृद्धिः तदासमस्तमूलेषु चतुर्विंशते ः कियती एवंखंडद्वयस्यापिफलांतरं
त्रिखंडेषुतुल्यं ९२ / ५ प्रक्षेपकामिश्रहता विभक्ताप्रक्षेपयोगेनपृथक्फलानि ॥ ८४ ॥ प्रक्षेपकाः मिश्र
धनेनगुणिताः प्रक्षेपयोगेनभक्ताः संतः पृथक्फलानिस्युः ॥ उदाहरणं ॥ पंचाशदेकसहिता
गणकाष्टषष्टिः पंचोनितानवतिरादिधनानितेषां ॥ ४९ हेगणक एकपंचाशत् ॥ अष्टषष्टिः पंचाशी २९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

तिः एषां एतानि मूलधनानि तैस्त्रिभिरपि एकीकृतधनैर्वणिग्भिः वाणिज्यतः वातत्रयं प्राप्तं
तेषां धनानि विभज्य वद न्यासः प्रक्षेपकाः ५१ ६८ ८५ मिश्र ३०० हताः जाताः १५३०० । २०४००
२५५०० प्रक्षेपयोगेन २०४ भक्ते लब्धानि लाभसहितधनानि ७५ । १०० । १२५ एतानि आद्यधनैः ५१
६८ ८५ ऊनानि लाभाः २४ ३२ ४० अथवा मिश्रधन ३०० माद्यधनैक्योनं २०४ अस्मिन् ९६ प्रक्षेप
५१ ६८ ८५ गुणिते प्रक्षेपयोगभक्ते लाभाः भवंति ३ इदं त्रैराशिकं ॥ अथ करणसूत्रं ॥ भजेच्छिदोंशैरथ
तैर्विमिश्रै रूपं भजेत्स्यात्परिपूर्तिकालः ॥ ५० ॥ छिदः छेदान् अंशैर्भजेत् तत्र यानि लब्धानि तैर्मिश्रैरेकी
कृतै रूपं भजेत् एवं कृते सति परिपूर्तिकालो भवति ॥ उदाहरणं ॥ ये निर्झरा दिनदिनार्धतृतीयषष्ठैः
सम्पूरयंति हि पृथक् पृथगेव मुक्ताः ॥ वापीं यदा युगपदेव सखे विमुक्तास्ते केन वासरलवेन तदा वद त्वम्
५१ ये निर्झराः पृथक् पृथक् मुक्ताः संतो दिनदिनार्धतृतीयषष्ठैः वापीं पूरयंति हे सखे चत्वारोपि ते यु
गपदेव मुक्ता यदा तदा केन दिनलवेन तां पूरयंतीति वद न्यासः

१	१	१	१
१	२	३	६

छिदोंशैर्भक्ताः एवं ते मिश्रैः
छेदः १२ रूपं १ भक्तं जातं $\frac{१}{१२}$ दिनद्वादशांशेनेनसा इयं घटीद्वयेन पूरयंतीत्यर्थः ॥ अथवानुपातः यद्ये
कानिर्झरसमये एकदिने तेहि सकलनिर्झरदिनांशयोगेन किं इत्यत्र छायाग्रंदौ फले ह्रासो दृश्यते ः

वापीपूरयंति ३

84

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नोऽथ स्तैर्वा त्रिकेनाप्येतत्सिध्यति ॥ अथ ॥ क्रयणसूत्रं ॥ पण्यैः स्वमौल्यानि भजेत्स्वभागैर्हत्वा तदैक्येन भ
जेच्च तानि ॥ भागांश्च मिश्रेण धनेन हत्वा मौल्यानि पण्यानि यथाक्रमं स्युः ॥ ४० ॥ स्वमौल्यानि स्वस्वभा
गैर्हत्वा पण्यैः भजेत् ॥ तानि भक्तसिद्धानि मौल्यानि भागांश्च मिश्रेण धनेन हत्वा तदैक्येन भजेत् ॥ यथा
क्रमेण लब्धानि मूल्यानि पण्यानि च स्युः ॥ विपणौ वर्तमानतुल्यधान्यादिमानं पण्यं मौल्यं काकिणी
द्रम्मादि भागास्तु धान्याद्यंशाः ॥ उभयत्र मौल्यानि पण्यैर्भक्तानि तत्र ये लब्धे तयोरैक्यं भाजको भव
ति ॥ अथ मौल्यानि ॥ मिश्रेण हत्वा भाजकेन हृत्वा लब्धं पण्यानि भवन्तीत्यर्थः ॥ अथोदाह
रणं ॥ सार्धं तंदुलमानकत्रयमहो द्रम्मेण मानाष्टकं मुद्गानां च यदि त्रयोदशमिता एता वणिक्काकिणीः
आदायार्पय तंदुलांशयुगलं मुद्गैकभागान्वितं क्षिप्रं क्षिप्रभुजो व्रजेम हि यतः सार्थोऽग्रतो यास्यति
॥ २५ ॥ हे सखे द्रम्मेण सार्धतंदुलमानकत्रयं लभ्यते मुद्गानां द्रम्मेण मानाष्टकं लभ्यते हे वणिक् ए
तास्त्रयोदशमिताः काकिणीः आदाय मुद्गैकभागान्वितं तंदुलांशयुगलं क्षिप्रमर्पय यतो वयं क्षिप्र
भुजः ॥ तत्र कारणमाह ॥ यत इत्यादि ॥ कुडवाद्यास्ते चतुर्गुणाः प्रस्थाढकमानिकाः खार्य इति मानप्रका
रेणैकं ॥ न्यासः ७/२ ८/१ १/२ १/१ स्वमौल्यानि १ १ स्वभागैः २ १ पण्यैः ७/२ ८/१ भजेत् छेदं लवं च परिवर्त्य स्वस्य
हृतानि २ १

ली॰उ

३ ९ अंशाहतिः ५ ९ एतानि मिश्रधनेन १३ ६४ गुणितानि ५२ ४४८ १३ ५१२ भागाश्च ३ १ मिश्रेण १३ ६४
लब्धा २६ ६४ १३ ६४ तैरैक्येन स्वभागहतपण्य म लस्वमोल्य योरैक्येन समच्छेदे
अनयोरैक्येन ७८ ५६ प्रथमं ५२ ४४८ भजेत् छेदंलवं च परिवर्त्य ४ ५ न्यासः ५२ ४४८ ५६ ७
५२ ७ ५६ ५६ अन्योन्यांशाहरयोः च योर्द्वा मिश्र चतुर्द्वाभि क्रमादपव नैहत
न्यासः ४ ३२ ४ ३ अंशाहति छेदवधः १६ ९६ उपर्यंकेनापवर्त्य हृते जातं तंडुलमोल्यं ६ द्वितीयस्य तदैक्येन
छेदंलवं च परिवर्त्य न्यासः १३ ५१२ ५६ ७ अन्योन्यांशाहरयोः त्रयोदशभिरष्टभिः अपवर्त्य
न्यासः १ ६४ ७ अंशाहतिः छेदवधः ७ १९२ लब्धं मुद्गमोल्यं॥ अथ तृतीयस्य छेदंलवं च परिव
र्त्य न्यासः २६ ५६ ६४ ३९ अन्योन्यांशाहरयोस्त्रयोदशभिरष्टभिरपवर्त्य न्यासः ३ ७ अंशाह
तिः छेदवधः २४ न्यासमपवर्त्य लब्धं तंडुलभागाः ३ चतुर्थ छेदंलवं परिवर्त्य न्यासः १३ ६४ ५६ ३९ स्प४
अन्योन्यांशाहरयोर्द्वाभिरष्टभिरपवर्त्य न्यासः १ २ अंशाहति छेदवधेन लब्धं मुद्गभागः २४ अत्र
तंडुलमोल्यं ६ द्रम्मस्य षष्ठोंशः द्रम्मस्य चतुः वष्ठि काकिणी रूपत्वेन उपरितनो कृश्य
तुः पण्यां गुण्यो हरेण भाज्यः लब्धाः काकिण्यः १० पञ्चात्तस्य षोडशांशपणास्तत्वेन षोडशभिः हृते

91

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३१ हरभक्ते लब्धो पणैयो २ शेषं चतुर्भिर्गुणितं हरभक्ते लब्धे काकिण्यो २ योगे फलं तदेव शेषं ४
उपरितनांको विंशतिगुणो हरभक्तः लब्धाः वराटकाः १२ शेषं ६ द्वाभ्यां अपवर्तितं लब्धा व स
टक भागाः ३ एवं मुद्रामोल्यं ७/१२ उपर्यंकेषु चतुःषष्टिगुणिते ६ ४४८ हरभक्ते लब्धे काकिण्यो
२ शेषं ९६/१९२ शेषं विंशतिगुणं १९२०/१९२ हरभक्ते लब्धा वराटकाः ६ शेषं १९२ १२८/१९२ चतुःषष्ट्याप
वर्तितं १९३ लब्धा वराटकभा गाः २/३ तंदुलमाने १२ मानसप्तक स्य द्वादशांशत्वात्
उपरितनांकश्चतुर्गुणः २८/१२ छेदभक्ते लब्धो आढको २ शेषं ४ चतुर्गुणं १६/१२ छिन्ने कृते १
लब्धः प्रस्थः १ शेषं ४ च तुर्गुणं १६/१२ छिन्ने कृते लब्धः कुडवः २ पुनः शेषं ४ चतुर्भिरप
वर्तितं १/३ छेदश्च एते कुडवभागाः १/३ आढको २ प्रस्थः १ कुडवः १ कुडवभागाः १/३ मुद्ग
भागं ७/२४ मानकसप्तकस्य चतुर्विंशांशाः उपरितनोंऽकश्चतुर्गुणः २८ छिन्ने कृते लब्धं १
आढकः १ शेषं चतुर्गुणं १६/२४ भागो न गच्छतीति प्रस्थाभावः पुनश्चतुर्गुणं ६४/२४ हरभक्ते ल
ब्धौ २ कुडवौ २ शेषं १६/२४ षड्भिरपवर्तितो २/३ कुडवभागाः मानके द्वे लः चतुर्थ ३१

92

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

द्रो आढकः तच्चतुर्थांशो कुडवः॥२४॥ अन्यदुदाहरणं॥ कर्पूरस्य परस्य निष्कयुगलेनैकं पलं प्रा
प्यते वैश्यानंदन चंदनस्य च पलं द्रम्माष्टभागेन चेत् अष्टांशेन तथागरोः पलदलं निष्केण मे देहि
तान् भागैरेकचतुष्षोडशाष्टकमितैर्धूपं चिकीर्षाम्यहं॥४६॥ हे वैश्यानंदन उत्कृष्टस्य कर्पूरस्य पल
मेकं निष्कयुगलेन प्राप्यते तथा द्रम्माष्टकभागेन चंदनस्य पलं प्राप्यते तथा द्रम्मस्याष्टांशे
न अगरोरर्धं पलं प्राप्यते तर्हि एकेन निष्केण एकचतुष्षोडशाष्टकमितैर्भागैः क्रमेण मिश्रितान् कर्पूरचंदना
गरून् मह्यं देहि किमर्थमिति चेत् अहं धूपं चिकीर्षामि न्यासः

३२	८	८
१	१	१
१	१६	२

निष्कयोर्द्रम्माः ३२
मौल्यानि ३२ ८ ८ एषु मिश्रभागेः १ १६ ८ क्रमेण गुणिता नित्
रांशयोरपवर्त्येन
जातानि ३२ २ १ पण्ये १ १ १/२ भक्ता नियत्र छेदस्तत्र छेदं लवं परिवर्त्य अंशा
हति छेद ४ ४ ६ निहतेजातानि ३२ २ २ एषां योगः ३६ एतानि ३२ २ २ मि
श्र धनं निष्कः सजातीयतार्थं द्रम्मीभूतः १६ तेन गुणिता नि ५१२ ३२ ३२ योगेन ३६ भागार्थं च
तुर्भिरपवर्तितः १२८/९ ८/९ ८/९ अत्र कर्पूरमौल्ये १२८/९ भक्ते लब्धाः द्रम्माः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२ १४ शेषो २ षोडशगुणे ३२ हर ९ भक्ते लब्धाः पणाः ३ शेष ५ चतुर्गुणे २० हर भक्ते लब्धे काकिण्यो
२ शेषे २ विंशतिगुणे ४० हर ९ भक्ते लब्धा वराटकाः ४ शेषं वराटक चतुष्कस्य नवमांशाः ॥ ४/९
एवं चंदनमौल्ये ८ हर ९ भक्ते लब्धो द्रम्मः ० शेषं ८ षोडशघ्नं १६ गुणे १२८ हर ९ भक्ते लब्धाः पणाः
१४ शेषे २ चतुर्गुणे ८ हर ९ भक्ते लब्धाः ० काकिणी ० शेषं ८ विंशति २० गुणे १६० हर ९ भक्ते लब्धं
वराटकाः १७ शेषः सप्त वराटकाः तस्या नवमांशाः ७/९ एवमगरुमौल्यस्यापि ॥ लब्धा द्रम्माः
पणाः १४ काकिणी ० वराटकाः १७ वराटकभागाः ७/९ जातानि मूल्यानि ॥ अथ भागोऽर्थ्य १ १६ ८
मिश्रधनेन १६ हत्वा १६ २५६ १२८ योगेन ३६ भक्ते जातं तत्र कर्पूरभागे १६/९ भागेन गच्छतीति च
तुर्भिरपवर्तिते प्राप्ताः पलस्य चत्वारो नवमांशाः ४/९ चंदनस्य भागे २५६/९ २५६ योगेन हरा
र्धं चतुर्भिरपवर्तिते ६४ भागे लब्धानि पलानि ७ ४ ? शेषं पलस्य नवमांशाः १/९ अगरुभा
गे हारार्थं चतुर्भिरपवर्तिते ३२ हारेण हृते लब्धानि पलानि २ शेषं ५ चतुर्गुणे २० हर ९ भ
क्ते लब्धं कर्षद्वयं २ शेषं २ षोडशगुणे ३२ हर ९ हृते लब्धं माषाः ३ शेषं पंचघ्नं २५ हरात् ९ २ ५२

ली॰ पु॰

व्येगुंजे २ शेषं ७ द्विगुणं १४ हरांशं १ यवः शेषं यवपंचकस्य नवमभागाः ५ एवं कर्पूरचंद
नयोरपि बोध्यं कर्पूरस्य अं ॥ नवभिर्विभक्ते लब्धं पलं शेषं ४ चतुर्गुणं १६ हरेर हृतं लब्धं कर्षाः
१ शेषं ७ षोडशगुणं ११२ हरहृतं लब्धाः माषाः १२ शेषं ४ पंचघ्नं २० हरहृते लब्धे गुंजे २ शे
षं २ द्विगुणं ४ हरांशं एवं पुनः पुनः कार्यं ॥ अथ ॥ रत्नजातौ सूत्रं ॥ नरघ्नदानोनितरत्नशेषैरि
ष्टे हृते स्युः खलु मौल्यसंख्याः ॥ शेषैर्हृते शेषवधे पृथक्स्थे र भिन्नमौल्यान्यथवा भवंति ५०
नराः धनिकाः तैर्गुणितं यद्दानं तेनोनितानि यानि रत्नानि तेषां शेषैरिष्टे हृते सति खलु इति निश्चये
येन मौल्यसंख्याः स्युः ॥ अथ भिन्नमौल्यज्ञापनार्थं प्रकारांतरमाह ॥ अथवा शेषवधे नरघ्नदानो
नितरत्नशेषाणां वधे परस्परगुणने पृथक्स्थे शेषैर्भक्ते सति भिन्नमूल्यानि भवंति ॥ उदाहरणं
माणिक्याष्टकमिंद्रनीलदशकं मुक्ताफलानां शतं सद्वज्राणि च पंच रत्नवणिजां येषां चतुर्णां ध
नं संगस्नेहवशेन ते निजधनाद्दत्त्वैकमेकं मिथो जातास्तुल्यधनाः पृथक्वद सखे तद्रत्नमौल्या
नि मे ५१ एषां रत्नवणिजां चतुर्णामेतद्धनं ॥ क्रिं माणिक्याष्टकं ॥ इंद्रनीलदशकं १० मुक्ताफल

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नांतरातं संतिचत्ता निवङ्गाणिचहीरकास्तेपंच ५ तेसंगस्नेहवशेन । । अथ नादैकैकंमियोदत्वा
तुल्यधनाजाताः हेसखेरत्नमौल्यानि पृथक्पृथक्वद न्यासः ॥ ८ ॥ १० ॥ १०० ॥ ५ नराश्चत्वारः ४
नरघ्नदानं ४ तेरूनानि रत्नानि ४ । ६ । ६ । १ अभिन्नमौल्यार्थं कल्पितमिष्टं ९६ तस्मिन्नेतैः ॥
४ । ६ । ६ । १ भक्ते एकैकं माणिक्यादिमौल्यानि २४ । १६ । १ । ९६ अथ परस्परमेकैकं दत्वा रत्नवणि
जां यानि रत्नानि अवशिष्टानि ५ । ७ । ९७ । २ तान्येभिर्मौल्यैः संगुण्य योगे क्रियमाणे समधनं भव
ति २४ पंचगुणः १२० । १६ । १९६ एतद्योगेजातं २२२ । १६ स सप्तगुणः ११२ । २४ । १९६ योगेजा
ताः २३२ एवमग्रेपि अथवा शेषाणां ४ । ६ । ६ । १ एषां परस्परवधः २३०४ शेषैः ४ । ६ । ६ । १
पृथक्भक्ते जातानि मौल्यानि ५७६ । ३८४ । ३८४ । २३०४ एतदेकैकस्य मौल्यं दत्वा शिष्टानि यानि
रत्नानि तान्येभिः संगुण्य योगे कृते सति समधनत्वं भवति ५७६ पंचगुणः २८८० अन्येर्योगेजा
तं ५५२९ एवमग्रेपि । अथ । अथ सुवर्णगणितेकरणसूत्रं सुवर्णवर्णाहृतियोगराशौ स्वर्णैक्य
भक्ते कनकैक्यवर्णः वर्णो भवेच्छोधितहेमभक्ते वर्णोद्धृते शोधितहेमसंख्या सुवर्णानि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰ चवर्णाः श्रूयते ॥ सामान्यतीनां योगराशिस्तस्मिन् उदृष्टानि सुवर्णानि तेषां योगे जातो यो राशिः स
स्ववर्णैर्गुणितेन भक्ते सति कनकैक्यवर्णः ॥ मिश्रितवर्णो भवतीत्यर्थः ॥ अथ च तस्मिन्नेव वर्णाह
तियोगराशौ शोधितहेम १६ भक्ते सति वर्णो भवेत् ॥ अथ च तस्मिन्नेव वर्णैर्हृते सति शोधित
हेमसंख्या भवेत् ॥ अथ ॥ उदाहरणं ॥ विश्वार्करुद्रदशवर्णसुवर्णमाषा दिग्वेदलोचनयुगप्र
मिताः क्रमेण आवर्तितेषु वद तेषु सुवर्णवर्णस्तूर्णं सुवर्णगणित ज्ञ वणिग्भवेत् कः ॥ त्रयोदश
द्वादशैकादशदशप्रमिताः वर्णाः येषां तानि तेषां सुवर्णानां माषाः दश चतुर्द्विचतुःप्रमिताः क्र
मेण संति हे सुवर्णगणितज्ञ वणिक् तेषु च चतुर्विधेष्वपि सवर्णेष्वावर्तितेषु वह्निगालितेषु स
त्सु कः सुवर्णवर्णो भवतीति एतत्तूर्णं वद ॥ अथ च ते विंशतिरुक्तमाषाः शोधनेन यदि षोडश
स्युस्तदा द्रविणस्य सुवर्णस्य वर्णप्रमाणं किं ॥ अथ ते विंशतिर्माषाः शोधिते शोधने सति न पुं
सकैकाः वर्णः षोडशवर्णं हेम भवति तु वितर्क्य तदा माषाः कति भवंति ॥ न्यासः ॥ ते माषा

१३	१२	११	१०	वर्णाः
१०	४	२	४	माषाः

हतिः १३०।४८। २२।४० योगे २४० अस्मिन् सुवर्णैक्येन २० भक्ते लब्धो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३४

वर्णः १२ किंचास्मिन्नेव योगे २५० ऽशोधिते हेम्नः १६ भक्ते लब्धः शोधितवर्णः ॥ ५ अस्मिन्नेव व
र्णेन १५ भक्ते लब्धानो धिते हेमसंख्या १६ करणसूत्रं ॥ स्वर्णैक्यनिघ्नाद्युतिजातवर्णात्सुवर्ण
तद्वर्णवधैक्यहीनात् अज्ञातवर्णो मिश्रसंख्याप्त्या समज्ञातवर्णस्य भवेत्प्रमाणं ॥ स्वर्णैक्यनिघ्नयुति
जात्सुवर्णतद्वर्णयोर्वधस्तदैक्येन हीनात् एवं विधात् युतिजातवर्णात् अज्ञातवर्णे घ्नमिश्रसुवर्ण
तत्संख्यया भक्ते यदाप्तं ज्ञातवर्णस्य हेम्नो वर्णप्रमाणं भवेत् ॥ उदाहरणं ॥ दशेशरवर्णा वसु नेत्र
माषा अज्ञातवर्णस्य षडेतदैक्ये जातेऽस्स्वर्णवेद्वादशकं सुवर्णमज्ञातवर्णस्य वद प्रमाणं ॥ दशावर्ण
हेम्नो ऽष्टौ माषाः एकादशवर्णस्य द्वौ अज्ञातवर्णस्य षट् एषामैक्ये द्वादशवर्णं सुवर्णं जातं हे
सखे अज्ञातवर्णस्य वर्णप्रमाणं वद ॥ न्यासः

१०	११	०
८	२	६

स्वर्णैक्येन १६ युतिजातवर्णे १२ नि
घ्नः १९२ सुवर्णवधैक्येन १०२ हीनं ९० अज्ञात वर्णसंख्यया ६ भक्ते लब्धो वर्णः १५
करणसूत्रं ॥ स्वर्णैक्यनिघ्नो युतिजातवर्णः स्वर्णघ्नवर्णैक्यवियोजितोऽसौ ॥ अज्ञाते
मवर्णाग्निजयोगवर्णो विश्लेषभक्तो विदितान्मिश्रं स्यात् ॥ युतिजातवर्णः स्वर्णैक्यनिघ्नः कार्यः

३४

98

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० ३

असौ स्वर्णं प्राये वर्णः तदैक्येन वियोजितः कार्यः पुनः अहेम वर्णेज्ञाते हेमवर्णस्तस्याग्निजयो
गवर्णस्य यो विश्लेषस्तेन भक्तेः सन् अविदिताग्निजे अविदिताग्निजप्रमाणं स्यात् ॥ उदाहरणं ॥
दशै प्रवर्णगुणचंद्रमाषाः द्विचित्तथाषोडशाके चूर्तषो ॥ जातस र्वैकहादशांके सुवर्णके तीहतेषो
उत्तावर्णमाषाः स्पष्टं न्यासः

१०	१४	१६
३	१	०

मुतिजातवर्णः १२ स्वर्णैक्य ४ हतः ४८ अयं सुवर्ण
३१ वर्ण १० १४ येगुणिताः ३० १४ तदैक्येन ४४ हीनः ४ असौ अहेमवर्णः १६
अग्निजयोगवर्णयो १२ विश्लेषेण ४ भक्तः लब्धं १ अज्ञातवर्णमानं ॥ करणसूत्रं ॥ साध्येनोनो
नल्पवर्णो विधेयः साध्यो वर्णः स्वल्पवर्णो नितश्च ॥ इष्टक्षुण्णशोषकेवर्णमानेस्यातां स्वल्पा
नल्पयोर्वर्णयोस्ते ॥ अनल्पवर्णः साध्येनोनो विधेयः ॥ तत्र साध्यमूनितकार्यमित्यर्थः साध्यो
वर्णः स्वल्पवर्णेनङ्गूनितः कार्यः ॥ स्वल्पवर्णः तत्र ऊनः कार्यः इत्यर्थः एवं कृते उभयोरवशेषके
केनइष्टेनगुणिते कार्ये ॥ ते स्वल्पानल्पवर्णयोः प्रमाणे स्यातां ॥ पूर्वशेषस्वल्पप्रमाणं परशेष
मनल्पप्रमाणमित्यर्थः ॥ उदाहरणं ॥ हाटकगुटिके षोडशद्वादशवर्णे २ तद्युतौ सरवेत्तातं हाद
शवर्णस्वर्णं व्यूलितयोः स्वर्णयोर्माने ॥ स्पष्टं न्यासः

१६	१०
१	०

अनल्पवर्ण १६ साध्येन १२ ऊनः ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१६ १०
२ ४

२५ स्वाध्यवर्णे १२ स्वल्पवर्णेन १० उनितः २ शेषके ४ ॥ २ इष्टेन १ हते जातं ४ ॥ २ स्वल्पानल्पवर्णयोः ॥
प्रमाणं दशवर्णं चतुर्माषं षोडशवर्णं द्विमाषं इत्यर्थः ॥ इति ॥ सुवर्णगणितं ॥ छंदश्चित्यादेः सूत्रमा
ह ॥ एकाद्यकोत्तरा अंका व्यस्ता भाज्याः क्रमस्थितैः ॥ परः पूर्वेण संगुण्य तत्परस्तेन भाजयेत् ॥ एका
व्यस्ता ४ द्येकोत्तरा अंकाः स्थाप्याः ते क्रमक्रमस्थितैः स्तैरेव भाज्याः किं कृत्वा परः पूर्वेण संगुण्य पूर्वलब्धां
कैत्यर्थः तत्परस्तत्परे लोपेन तस्माद्धृकात्परस्तत्परेण पूर्वं भाजकात्परेण क्रमस्थितेन भाज्यमित्य
र्थः ॥ एवमग्रेऽपि ज्ञेयमाह एकेति ॥ अस्य विधेः संज्ञामाह ॥ वेद इति ॥ अथोपयोगं दर्शयति मुखावले
न भेदादौ खंडमेरौ च शिल्पके वैद्यके रसभेदीयत न्योक्ते विस्तरभयान्न ॥ मुखावलनभेदादौ राजगृह
दौ वायुसंचारार्थं भित्तिच्छिद्रादि तद्वहनस्य भेदादौ इति केचित् ॥ अन्ये तु मूषाउच्चतर भूमयस्तासां
वहनानि अलिंदादि तद्भेदादि विस्तारः ॥ तथा खंडमेरौ संगीतशास्त्रोक्ते वैद्यकशास्त्रोक्ते रसभेदे
अस्योपयोग इत्यर्थः ॥ मुखावहनभेदादि विस्तरभयान्नोक्तं ॥ तत्र तावच्छंदश्चित्युदाहरणं
प्रस्तारे मित्र गायत्र्याः स्युः पादव्यक्तयः ॥ कति एकादिगुरवश्चाद्युकाति कस्युच्यतां ॥ एथ कृ जो मित्र गा २५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

100

ते
लौ० ३ यस्याः प्रस्तारे चरणः स्यात्क्रमः कतिसंख्यः ॥ तथैकादिगुरवश्च कतित इत्येतत्पृथक्पृथगुच्यते ॥ लक्ष्ये लक्ष
णसमन्वयाहर्द्देति इहषड क्षरो गायत्री चरणोऽतः षडुक्तानां एकाद्येकोत्तराणां कानां व्यस्तानां च
न्यासः ६ ५ ४ ३ २ १ अत्रांत्यस्य षडंकस्य गुणाभावात् लब्धेन १ भक्ते लब्धं ६ अथाद्यतो
यपूर्वं ५ १ २ ३ ४ ५ ६ लब्धांकेन ६ गुणितः ३० छेदेन २ भक्ते लब्धं १५ अथ ततीयः ४ पूर्वा
केन १५ हतः ६० छेदेन ३ भक्ते लब्धं २० अनेन च तुर्थो हतः ६० हारेण ४ हृते लब्धं १५ अनेन पंचमः २
हतः ॥ ३० छेदेन ५ भक्ते ६ अनेनाद्य १ हतः ६ छेदेन ६ हृते लब्धं १ एवं क्रमेणैकगुरवो ६ द्विगुरवः १५ त्रि
गुरवः २० चतुर्गुरवः १५ पंचगुरवः ६ षड्गुरु रेकः इति मूलरूपान्यत्स्पष्टं ॥ ॥ अथैको लघुः ॥ बोध्यं ५
एवं मासामेकत्र्यां पादव्यक्तिमिति: ६४ एवं चतुश्चरणाक्षरसंख्यानकानुक्त विधिना विन्यस्य
कादिगुरुभेदाश्चानीय ॥ तेषामेकत्र्यं सैकं च लब्धा जाता गायत्री वृत्तसंख्या १६७७७२१६ एवमुक्ता
घुतिरुक्तेपर्यंतं छंदसां व्यक्तिमिति: ॥ अथ त्रिरत्न्येरस्मे देप्युदाहरणं रत्नेनाह ॥ एकद्व्यादिगु
मा॥ रवावलनमिति हो वृहि मे भूमि भर्तुर्हमेर म्येष्टमूरव चतुर विरञ्चिते श्लक्ष्णानाल्ला विनाले एकद्व्या

KKSU LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1674
Dist Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

३६

दिसुतया मधुरकटुकषायाम्लकक्षारतिक्तैः एकस्मिन् षड्रसैः सुगंधे कृतिवद्व्यंजने यन्ति भेदाः॥ हे गणक
चतुरविरचितं श्लक्ष्णाक्षिः सुधादिना घोटनात् चिक्कणतराभिः शालाभिर्विशाले विपुले
अत एव रम्यमुविभर्तुराज्ञोष्टमुखैः ष्टौ मुखवातायुसंचारच्छिद्राणि यस्मिन्नुत नादृशो अष्टौ मुखवाउच्च
भूमयो यस्मिन् तादृशो वा हर्म्ये सौधे एकद्वित्र्यादिकल्पितासु मुखवासुपानिवहनानि तेषां मितिमा
नं ब्रूहि किंच एकस्मिन् व्यंजने एकद्वित्र्यादियुक्तामधुरकटुकषायाम्लकक्षारतिक्तैः षड्रसैः यन्ति भेदाः
कति स्युः तद्वदेति संबंधः न्यासः

८	७	६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६	७	८

एकाद्येकोत्तराइति स्फुटं लब्धांकास्तेषां न्यासः लब्धा वहन संख्याः

८	२८	५६	७०	५६	२८	८	१

एवं सर्वमुखवा वहने भेदाः २५५ विरस भेदोदाहरणे न्यासः

६	५	४	३	२	१
१	२	३	४	५	६

पूर्ववल्लब्धा यन्ति भेदाः

६	१५	२०	१५	६	१

योगः ६३ एकरसा षट् भेदाः द्विरसाः पंचदश भेदाः इत्यादि इति लीलावतीव्याख्याने मनोरंजने मिश्रव्यवहारः ॥ ६ ॥ अथ श्रेढीव्यवहार मा... सैकपदघ्नपदार्धमथैकाद्यंकयुतिः किल संकलिताख्या साद्वियुतेन पदेन विनि

फल

३६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लि·३

घ्नीस्त्रिविहृता किल संकलितैक्यं ॥१२॥ अत्र संकलितानामेकानामंतिमोंकः पदमिति व्यवह्रि
यते एकसहितपदेन गुणितस्य यत्पदं तदर्धं किलेति निश्चये एकाद्यंकानां युतिर्भवति ए
तद्गुणितस्य संकलितमिति संज्ञा ॥ अथ संकलितस्यापि संकलितमाह ॥ सा द्वियुति साऽंक
युति द्वियुतेन पदेन गुणिता ततस्त्रिभिर्हृता सति संकलितैक्यं स्यात् ॥ अथ ॥ उदाहरणं ॥
एकादीनां नवांतानां पृथक्संकलितानि मे तेषां संकलितैक्यानि मे च क्षेत्रगणक ब्रूहि ॥१३॥ स्पष्टं

न्यासः

१	२	३	४	५	६	७	८	९

पदं सैकं १० तेन पदं ९ हतं ९० तदर्धं ४५ इदमेकादिन
वांतानां संकलितं सा अंकयुतिः ४५ द्वियुतेन पदेन ११ हता ४९५ त्रिभक्ता १६५ इदं संकलितैक्यं
१६५

१	३	६	१०	१५	२१	२८	३६	४५

संकलितानि ॥ तेषामैक्यानि

१	४	१०	२०	३५	५६	८४	१२०	१६५

सूत्रं ॥ द्विघ्नपदं कुयुतं त्रिभक्तं संकलितेन हतं कृतियोगः ॥ संकलि
तस्य कृतेः सममेकाद्यंकघनैक्यमुदाहृतमाद्यैः ॥ द्विघ्नपदमेकयुतं संकलितेन हतं त्रिभक्तं

वि२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

२ सन्दलितियोगो भवति ॥ एकादीनामंकानां ये घनास्तेषामैक्यं तु संकलितस्य कृतेः समं भव
वति संकलितवर्ग एव एकाद्यंकघन इत्यर्थः ॥ उदाहरणं ॥ ॥ तेषामेव च वर्गैक्यं घनैक्यं च
वद द्रुतं यदि संकलनामार्गे कुशलाय दितेमतिः ॥ एषामेकाद्यंकानां वर्गैक्यं घनैक्यं च वद
इत्यमुना प्रकारेण संकलनामार्गे तव मतिः प्रवीणतर्हि वद यदि संकलनामार्गे इति पाठोऽ
न्यः न्यासः १ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ पदं ९ द्विघ्नं १८ रूपयुतं १९ संकलितेन ४५ हतं ८५५ ॥ त्रिविभ
क्तं २८५ एकादिनवांतानां वर्गाः ॥ १ ॥ ४ ॥ ९ ॥ १६ ॥ २५ ॥ ३६ ॥ ४९ ॥ ६४ ॥ ८१ एषामैक्यं २८५ अयं सं
५ कलितस्य कृतिः २०२५ एकादीनां नवांतानां घनाः ॥ १ ॥ ८ ॥ २७ ॥ ६४ ॥ १२५ ॥ ३४३ ॥ ५१२ ॥ ७२९ ए २१६
षामैक्यं २०२५ करणसूत्रं ॥ व्येकपदघ्नचयो मुखयुक्स्यादंत्यधनं मुखयुग्दलितं तत् ॥ मध्यध
नं पदसंगुणितं तत्सर्वधनं गणितं च तदुक्तं ॥ एकरहितपदेन गुणितो यश्चयः स मुखेन आदिधनेन
युक्तः सन् अंत्यधनं तद् अंत्यधनं आदिधनयुक् दलितं सत् मध्यधनं भवति ॥ तन्मध्यधनं पदसं ३
त्

१०५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

आदिदिने यद्दत्तं धनं
गुणितं स सर्वधनं भवति। तदेतदुत्तरगुणिते निरुक्तं सर्वद्रव्यप्रमाणं कथितं॥ आदिदिने यद्दत्तं धनं
गुणितं स सर्वधनं भवति। तदेतदुत्तरगुणितं सर्वद्रव्यप्रमाणं कथितं॥ आदिदिने यद्दत्तं धनं
तदादिधनं तथा यदुत्तरमधिकं दत्तं स उत्तरः तथा यावद्दिवसपर्यंतं स गच्छ इति संज्ञा कृताः सेति॥ ए
वं मुखमादिवदनं चेति। तथा चये उत्तरश्चेति तथा गच्छपदं चेति पर्यायाः॥ उदाहरणं॥ आद्येदिने द्र नू४
म्मचतुष्टयं योदत्वा द्विजेभ्योनुदिनं प्रवृत्तः दातुं सखे पंचचयेन पक्षे द्रम्मा वद द्राक् कति तेन दत्ताः
॥ आद्येदिने यः द्रम्मचतुष्टयं द्विजेभ्यो दत्वा अनुदिनं पंचवृध्यानुप्रवृत्तः सः पंचदशदिनेषु कति द
त्तवानित्यर्थः पक्षः पंचदशदिनात्मकः पक्षस्तेद्दशपंचचेति कोशनात्॥
न्यासः पद १५ व्येकं १४ तेन गुणितश्चयः ५ जातं ७० मुखेन ४ युतं ७४ जातमंत्यधनं मुख ४
युक्तं ७८ दलितं जातं मध्यधनं ३९ तन्मध्यधनं ३९ पदेन गच्छेन १५ गुणितं जातं सर्वधनं ५८५
द्वितीयोदाहरणं॥ आदिस्सप्त चयः पंच गच्छोष्टौ यत्र तत्र मे मध्यांत्यधनसंख्यां वद सर्वधनं च किं॥ न्या
सः मुखं ७ उत्तरः ५ गच्छ ८ व्येकं ७ तेन गुणितः चयः ५ मुख ७ युक्तं ४२ जातमंत्यधनं॥ तदंत्य
धनं ४२ मुखं ७ युक्तं ४९ दलिते ४९/२ जातं मध्यधनं तन्मध्यधनं ४९/२ पदसंगुणं ३९२/२ छेदेन हृतं

चयस्य त्रैराशिकेनाप्येतत्सिद्धं २ क्रम ३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ उ॰
३८

तेसर्वधनं १९६ अत्रसमदिनगच्छेन्मध्यदिनाभावानप्रागपरदिनयोगार्धंमध्यदिनंभवितुमर्हतीत्य
तीतेरुपाय॥ सूत्रं॥ गच्छहृतेगणितेवदनंस्यात् व्येकपदघ्नचयार्धविहीने॥ गणितंनामश्रेढीफलं
गच्छेनहृतेसतियत्फलंतत्व्येकपदघ्नचयस्यार्धविगतःऊनःयस्मात्तद्व्येकंचतसदंचतदर्धहीनेक्री
येतद्वदनंभवति॥ उदाहरणं॥ पंचाधिकंशतंश्रेढीफलंसप्तपदंकिल॥ चयंत्रयंवयंवदनंवद न३
नंदन॥ श्रेढीफलंसर्वधनंशेषंस्पष्टं न्यासः॥ आदि० चय ३ गच्छ ७ गणित १०५ तद्गच्छेन ७ हृतंस विमो४
जातं १५ पद ७ व्येकं ६ तेनगुणितश्चयः ३ जातः १८ तदर्धं ९ तेनविहीनं पूर्वानीतंफलं १५ जातं ६
वदनं॥ सूत्रं॥ चयज्ञानार्थमाह॥ गच्छहृतंधनमादिविहीनंव्येकपदार्धहृतंप्रचयःस्यात्
धनंश्रेढीफलं॥ गच्छेनहृतेसतियत्फलंतदादिविहीनंकार्यं॥ ततःव्येकपदार्धहृतेसतिचयोभव
ति॥ प्रथमेति॥ बोधीमनुष्यःअनेनोक्तःप्रथमेअह्नादिनेनयोजनद्वयंगतः तदनु द्वितीयदि मग२
नादितःयोजनानामचयोस्तिरिपुनगरंसमरार्जेणअशीतिसप्ताहिकियाधावयोगतस्तद्ब्रूहिअ
थकिमर्थंगतइत्याह॥ अरीति॥ अरीणांनरीणांहरणार्थं॥ न्यासः॥ आदिः २ उत्तरः गच्छः ७ फलं ३८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰टु॰

८०ग छेनहृतंजातं १० आदिः २ अनेन विहीनं सम छेदार्थे न्यासः ८० २ जातो समहरो ८० १४
विहीनं सत जातं ७८ पदं ७ चयेकं ६ तदर्धं ३ तेन दैहृतं छेदं लवं च प ६६ वर्ग ६६ १ सवं॥
इगहतिः छेदव घनभक्ताः ६६ त्रिभिः ३ रपवर्तितः २२ जातं चयः
श्रढीफले ति उत्तरेण चयेन लोच २१ नाभ्यां च हतात् च यार्थवक्त्रयोरंतरवर्गेण युतात्
एनी स्रढीफलात् सर्वधनात् मूलं यास्यात् तच्च मुखोन चयखंडेन युक्तं चयेन हृतं फलं तत् गच्छ
मुदाहरंति इग्मीति १ न्यासः आदिः ३ उत्तरः ४ गच्छफलं २६० उत्तरेण २ गुणितं ७२० द्वाभ्यां
गुणितं ४८० चयः २ तदर्धं १ वक्त्रं ३ तदंतरं २ अस्य वर्गः ४ तेन युतं १४४४ अस्य मूलं ३८ मुखेन
ऊनं चयः २ खंडं १ तेन युक्तं ३६ ततः चयेन २ उद्धृतं १८ लब्धः गच्छः १८ करणसूत्रं॥
अथ गुणोत्तरे गणितमाह। विषमे गच्छे व्येके गुणकः स्याप्यः समेऽर्धिते वर्गः॥ गच्छक्षयांतमंत्याद्व्यस्त
गुणवर्गफलं चयतत् व्येके व्येकगुणोद्धृतमादिद्विगुणं स्याद्गुणोत्तरे गणितं॥ गच्छे विषमे सति गच्छे
कः कार्यः तस्मिन्नेके गुणक इति संज्ञा कार्या पश्चात्समे गच्छे सति॥ तदर्धं कार्यं तस्मिन्नर्धे वर्गइ
इति संज्ञा कार्या। एवं गच्छक्षयांतं यावच्छेदो निःशेषो भवति तावत्कार्यं॥ अंत्यात्व्यस्तं विपरीते

हु

107

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

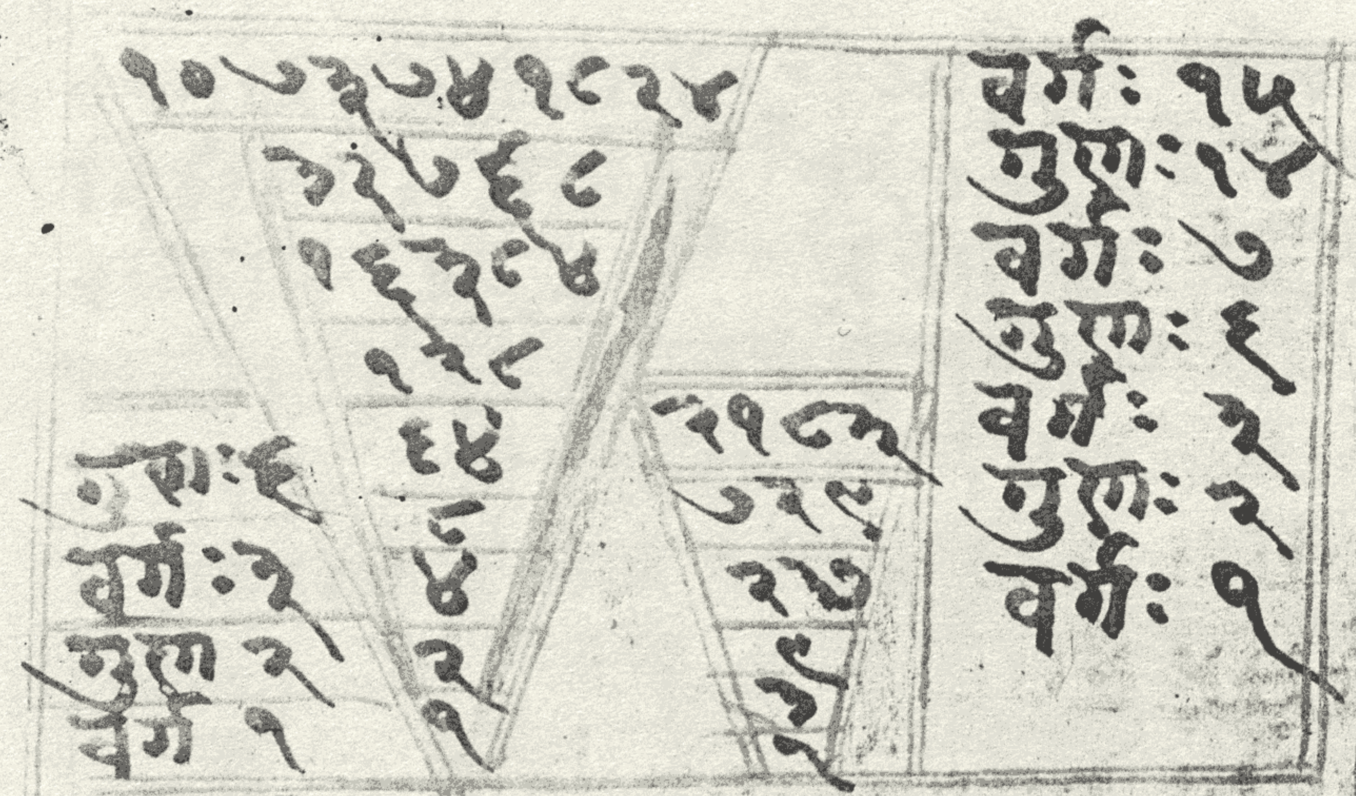

स पंचाशच्च १०४८५७ द्रम्माः ६ पणाः ६ काकिण्यो २
वराटकाः ६ ॥ उदाहरणं ॥ आदिर्द्वयं सखे वृद्धिः प्रत्यहं त्रिगु
णोत्तरा ॥ गच्छः सप्त दिनं यत्र गणितं तत्र किं वद ॥ [illegible] ॥
न्यासः ॥ आदिर्द्वयं २ गुणोत्तरं ३ गच्छ ७ गच्छो विषमः ये
कः ६ गुणः अर्धितः ३ वर्गः येकः २ गुणः अर्धितः वर्गः
१ गुणोत्तरः ३ तद्वर्गः ९ त्रिगुणः २७ अस्य वर्गः ७२९ अ
यं त्रिगुणः गुणवर्गजं फलं जातं २१८७ ॥ ततश्चैकगुणि
तं २१८६ ॥ उद्धृतं २ एकः २ तेन लब्धं जातं १०९३ आ
दिगुणितं तदेव लब्धं सर्वधनं २१८६ लब्धं गणितं ॥ अथ रत्नसमानीय संख्यामाह ॥ पादाक्ष
र मिते गच्छे गुणवर्गफले चये द्विगुणे समरत्नानां संख्यानद्वर्गो वर्गवर्गश्च ॥ स्वस्वपदैर्नोयस्या
तन्मर्द्धसमानां च विषमाणां ॥ चरणाक्षरतुल्ये गच्छे द्विगुणे च चये कल्पिते सति ॥ पूर्ववद्धि

विषमाणं ३

गुणः ४

108

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

वृते १

४० प्रमेण छेद्यादिर्यदंतरोक्तप्रकारेण गुणवर्गफलं यत्स्यात्तत्समवृत्तानां संख्या स्यात् तस्याः व
र्गः वर्गवर्गोपि कार्यः ॥ तौ स्वस्वपदेनोक्तेन ॥ एवं समानां विषमाणां च वृत्तानां संख्या स्यात्
तदुक्तं भवति । चरणाक्षरतुल्यगच्छे विषमे गच्छे व्येक इत्यादिना गुणवर्गाः स्थाप्याः तत्रो
ते द्विगुणं निधाय गुणवर्गजं फलं यत्तदेव समवृत्तानां संख्या स्यात् ॥ अथ कस्याप्य तस्याः व
र्गसमवृत्तसंख्यो नो ऽर्धसमवृत्तसंख्या स्यात् समवृत्तसंख्या वर्गस्यापि वर्गः ॥ समवृत्तसंख्या स्या ५
वर्गेणोनो विषमसंख्या स्यादर्धत ॥ यस्य वृत्तो पिपादः लघुगुरुलक्षणेन स मा समवृत्ते स ६
यवृत्तं प्रथमन्तृतीयोतुल्यलक्षणो तदर्धसमं एकैकलक्षणानि सर्वाणि विषमवृत्तान्येव ॥ उ
समवृत्तादिलक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे ॥ अंघ्रयो यस्य चत्वारस्तुल्यलक्षणलक्षिताः
तच्छंदः शास्त्रतत्त्वज्ञाः समं वृत्तं प्रचक्षते ॥ प्रथमांघ्रिसमो यस्य तृतीयश्चरणो भवेत् ॥ द्विती
यस्तूर्यवद्वृत्तं तदर्धसममुच्यते ॥ यस्य पादचतुष्केपि भिन्नं लक्ष्म परस्परं तदाहुर्विषमं वृत्तं

४०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली०उ०

छंदः शास्त्रविशारदादिति ॥ समानामर्धतुल्यानां विषमाख्यं पृथक् पृथक् ॥ वृत्तानां वदमे संख्या
मनुष्टुप्छंदसि द्रुतं ॥ स्पष्टं न्यासः आदिः तुल्यो नरः २ गच्छ ८ अत्र गच्छसमोस्ति अतः समे अर्द्धि
वर्ग३ ते इति क्रिया समगच्छे ८ सति अर्द्धितः ४ वर्ग इति संज्ञा पुनः समे ४ अर्द्धिते वर्गः पुनरपि २ समेर्द्धिते १ व
र्गः अस्य प्रस्तारः ॥ अंत्याद्यस्तं तु गुणवर्गफलमित्यस्य क्रिया विषमे व्येके गुणः २ व. अस्य वर्गः ४ अस्या
पि वर्गः १६ पुनरपि अस्य वर्गः २५६ जाता समवृत्तसंख्या ॥ अस्याः २५६ वर्गः व. ६५५३६ स्वपदे
न २५६ ऊनः ६५२८० जातमर्धसमवृत्तसंख्या ६५२८० समवृत्तसंख्या २५६ अ व. स्याः वर्गः ६५५३६
वर्गः ४२९४९६७२९६ स्वपदेन ६५५३६ ऊनः ४२९४९०७७६० जाता विषमवृत्त गु. संख्या ४२९४९०७७६०
इति श्रीराममहत्त विरचिते लीलावत्युदाहरणे मनोरंजने श्रेढीव्यवहारः समाप्तः ॥ अथ क्षेत्रव्य
वहारो व्याख्यायते तत्र सूत्रं ॥ श्रीवरदमूर्तये नमः ॥ इष्टो बाहुर्यस्यां तत्स्याद्दिश्यां दिशीतरो बाहुः ॥
त्र्यस्रे चतुरस्रे वा सा कोटिः कीर्तिता तज्ज्ञैः ॥ १ ॥ अस्यार्थः ॥ इष्टो बाहुर्लत्स्य दिश्यां बाहुलयायां दिशि
यदितरः बाहुः सा तज्ज्ञैः संख्यातज्ज्ञैः विद्वद्भिः त्र्यस्रे त्रिकोणे चतुरस्रक्षेत्रे कोटिः कीर्तिता ॥ तस्य योर्या

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४१ गयदं कर्णदोः कर्णवर्गयोर्विवरात् मूलं कोटिः कोटिश्रुतिघ्नयोरंतरात्पदं बाहुः ४ भुजकोटिवर्ग
योर्योगस्तत्पदं मूलं स कर्णः त्र्यस्रके कर्णमानं भवति चतुरस्रेऽप्येवमेव तु भुजकर्णज्ञाने कोटिज्ञान
माह दोःकर्णवर्गयोर्विवरात् मूलं कोटिः भुजकर्णघ्नयोर्यद्विवरं अंतरं तस्मादानीतयन्मूलं सा कोटिः
कोटिकर्णज्ञाने भुजज्ञानमाह कोटिः श्रुतिघ्नयोरंतरात्पदं बाहुः ५ कोटिकर्णवर्गयोरंतरात्पदं मू
लं बाहुर्भवति तद्वर्गज्ञानं प्रकारांतरेणाह राश्योरंतरवर्गेण द्विघ्ने घाते युते तयोः वर्गयोगो भवेदे
वं तयोर्योगांतराहतिः ६ वर्गांतरं भवेदेवं ज्ञेयं सर्वत्र धीमता ७ राश्योः कोटिभुजयोर्घाते परस्प
रगुणने द्विघ्ने सति तयोरेव राश्योरंतरस्य विवरस्य यो वर्गस्तेन युते सति वर्गयोगो भवेत् वर्गविवर
माह एवमेव दोःकर्णयोर्योगस्यांतरेण दोःकर्णयोरेव विवरेण आहतिः ८ दोःकर्णयोगस्य गुण
नेन तद्वर्गांतरं दोःकर्णवर्गविवरं भवेत् तन्मूलं कोटिरित्यादि पूर्ववत् उदाहरणं कोटिश्चतुष्टयं
यत्र दोस्त्रयं तत्र का श्रुतिः कोटिदोःकर्णतः कोटिं श्रुतिभ्यां च भुजं वद १ यत्र त्र्यस्रे चतुष्टयं को ४१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

टिः त्रयं भुजः तत्र श्रुतिः का कः कर्णः एवं दोः कर्णतः भुजकर्णाभ्यां कोटिवत् कोटिकर्णाभ्यां भु
जंवत् यथा कोटिभुजौ ४ ३ तयोः कृती १६ । ९ योगः २५ अस्य मूलं कर्णः ५ दोः कर्णौ ३ ५ अनयोः
कृती ९ २५ अनयोर्विवरं १६ अस्य मूलं ४ कोटिः ४ तथा कोटिश्रुती ४ ५ अनयोः कृती १६ । २५ अ
नयोर्विवरं ९ अस्य मूलं ३ भुजः ३ न्यासः राश्योः ३ ४ घातः १२ द्विघ्नः २४ राश्योः ३ ४ अंतरं १ अस्य
वर्गेण १ युतः २५ जातो वर्गयोगः २५ दोःकर्णयोः योगः ८ अनयोरंतरेण २ गुणितः १६ एतन्मूलं कोटिः ४
अथ [illegible]तरज्ञानमाह राश्योः ३ ४ योगः ७ अंतरेण १ गुणः ७ जातं वर्गांतरं । तथा भुजकर्णयोः ३ ५ य
था अनयोर्योगः ८ अंतरेण २ गुणः १६ जातं वर्गांतरं १६ अस्य मूलं ४ कोटिः । एवं कोटिकर्णयोरपि ४ ५
यथा । अनयोर्योगः ९ अंतरेण १ गुणः ९ जातं वर्गांतरं ९ अस्य मूलं भुजः ३ एवं कोटिकर्णयोः । अथा

न्युदाहरणं । सार्धत्रयमितो बाहुर्यत्र कोटिश्च
तावती तत्र कर्णप्रमाणं किं गणक ब्रूहि मे द्रुतं ।।
अस्यार्थः । यत्र क्षेत्रे बाहुः सार्धत्रयमितः सपाद

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

× द्विलब्धं यस्य दंतन्निकटं भवेत् किंभूतं मूलं गुणपदक्षुण्णछिद्रकं ×

४२ त्र्यंशः कोटिरपि सपादत्रयमिता न च करणप्रमाणं किं हे गणक द्रुतं मे ब्रूहि। यथान्यासः भुजः [३/४] [३/४]
कर्णस्यानयनार्थं छेदघ्न पश्चिन्निहतौ कोटिभुजयोः [१३/४] [१३/४] हतौ [१६९/१६] [१६९/१६] अनयो [२/४] [२/४]
र्योगः [३३८/१६] द्वाभ्यामपवर्तितः [१६९/८] अयं कर्णः करणीगतोमू [१६/१६] [१६] लाभावात् अ
स्यास न्नमूलानयनं त्र्यो र मूलदस्यार्थं आसन्नक्रियया पदं वर्गेण महतेष्टेन वधोच्छे
दांशयोर्हतात् पदं गुणपदक्षुण्ण छिद्र ले निकटं भवेत्। छेदांशयोर्वधात् महतेष्टेन वर्गेण ह
तात् इष्टवर्गगुणस्तस्य पदं तेन क्षुण्णेहतो यच्छित छेदस्तेन भक्तं तस्माल्लब्धमासन्नमूलं करणद्
त्यर्थः न्यासः छिदेंशौ [३३८/१६] द्वाभ्यामपवर्त्तः [१६९/८] छेदांशयोर्वधः १३५२ महतेष्टेन त्रो तस्य वर्गेण १००००

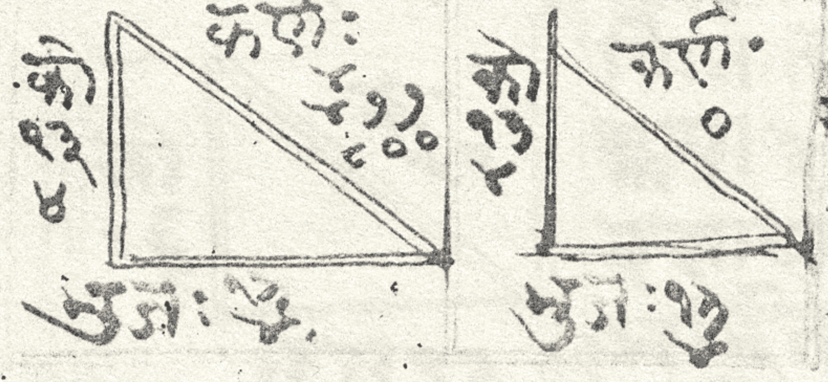

हतः १३५२०००० एतस्यासन्नपदं ३६७ गुणस्य १०००० यत्पदं १००
तेन छेदः ८ गुणः ८०० अनेन भक्ते लब्धमासन्नमूलं कर्णः [४६७/८००] अथ जात्य
त्र्यस्रमात् इष्टे भुजोस्माद्विगुणेष्टनिघ्नादिष्टस्य कृत्यैक [४६७/८००] वियुक्तयाप्तं
कोटिः पृथक् सेष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत्त्र्यस्रमिदं तु जात्यं इष्टाज्जात्यो ४२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

भुजः द्विगुणं यदिष्टं ध्यादिष्टं तेन हतात्तस्मात् भुजात् इष्टेन जातो यो भुजः द्विगुणं यदिष्टं तदा एव पुनः क
इष्टस्य कृत्या वर्गेण भक्तात् यल्लब्धं सा कोटिः सैव कोटिः पृथक् स्थिता इष्टगुणा भुजोना कर्णो भवेत् इ
५३ दं तु जात्यत्र्यं अथ प्रकारान्तरमाह ॥ इष्टो भुजस्तत्कृतिरिष्टभक्ता द्विष्ठापि तेष्टोनयुतार्द्धिता वा ॥ तौ को
टिकर्णौ इति कोटितो वा बाहुश्रुती चाकरणीगते स्तः ॥ २ ॥ इष्टो ज्ञातो यो भुजः तस्य कृतिः इष्टभक्ता द्विस्था
पिता इष्टेनयुतोना ततोऽर्द्धिता तौ कोटिकर्णौ भवेतां इत्यनेन प्रकारेण कोटितोपि वा अकरणीगते भुज
कर्णौ स्तः उदाहरणं भुजे द्वादशके यौ यौ कोटिकर्णावनेकधा ॥ प्रकारद्वयतो ब्रूहि क्षिप्रं तौ तावकरणी
गतौ ॥ द्वादशाके भुजे अनेकधा यौ यौ कोटिकर्णौ भवेतां अकरणीगतौ प्रकाराभ्यां क्षिप्रं वद अथ ग

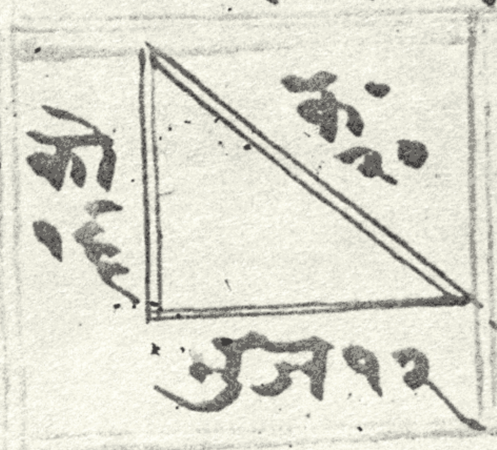

णितं इष्टः भुजः १२ इष्टेन २ द्विगुणेन ४ हतः ४८ अस्मादिष्टस्य २ कृत्या ४ एक १ वियु
क्तया ३ प्राप्तं १६ इयं कोटिः इष्ट २ गुणिता ३२ भुजेन १२ हीना अयं कर्णः २० एवमिष्ट
वशादानन्त्यं अथेति भुजः १२ तत्कृतिः १४४ इष्टः ४ भक्तः ३६ इष्टेन ४ ऊना ३२ युता ४०
अर्द्धिता १६।२० जातौ कोटिकर्णौ १६।२० कोटितो बाहुश्रुती यथा ॥ इष्टा कोटिः १६ त
त्कृतिः २५६ इष्टेन ८ भक्ता ३२ द्विस्थापिता ३२।३२ इष्टेन ८ ऊना २४ युता ४० अर्द्धि

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

तपा १

३ एकेनपुत्रयोगेयस्या सासएकसुत्रे सुमिश्रणे संपदादित्वा क्वि पृथुत्रे निपाठः साधुः ×३

६३ ना ... एवंकोटिसकाशात् बाहुकर्णौ ॥ सूत्रं ॥ इष्टेन निघ्नाद्द्विगुणाच्च कर्णा दिष्टस्य कृत्यैकयुता
यदाप्तं कोटिर्भवेत्सा पृथगिष्टनिघ्नी तत्कर्णयोरंतरमत्रबाहुः ॥ द्विगुणात्कर्णात् इष्टेन गुणिता
त् एकयुतात् इष्टस्य कृत्या यदाप्तं सा कोटिर्भवति सैव कोटिः ॥ पृथक्स्थाप्य इष्टगुणात कर्णयोः तस्य इष्ट
गुणात्त्रय दंतरं सोत्र बाहुः ॥ उदाहरणं ॥ पंचाशीतिर्यत्र कर्णो यो यो वरूप गणक तो स्यातां कोटिभुजौ
तौ तौ वद कोविदसत्वरं ॥ पंचाशीतिमितकर्णयोः यो कोटिभुजौ अकलगणितो स्यातां ते को विदतो कोटिभु
जौ नीत्वा वद यथा कर्णः ८५ द्विगुणः १७० इष्टेन २ हतः ३४० अस्यात् इष्टस्य २ कृत्या ४ एकयुतया
५ भक्ते लब्धं कोटिः ६८ इयं इष्ट २ गुणा १३६ एतस्याः कर्णस्य च ॥ ८५ अंतरं बाहुः ५१ अथ प्रकारांतरेण
कर्णाद्भुजकोटी आह ॥ इष्टवर्गैकेन द्विघ्नः कर्णोऽथवा हृतः फलोनः श्रवणः कोटिः फलमिष्टगुणं भुजः
१ अथवा श्रावः ५ सांतरद्योतनाय कर्णो द्विगुणः सैकेनेष्टवर्गेण भक्तः तत्र लब्धं यत्फलं तेन ऊनः कर्णः
कोटिर्भवति फलं इष्टगुणं बाहुर्भवति यथा कर्णः ८५ द्विघ्नः १७० इष्टवर्गेण ४ सैकेन ५ भक्तः फलं ३४
अनेन श्रवणः ८५ ऊनः ५१ इयं कोटिः फलं ३४ इष्ट २ गुणं ६८ अयं भुजस्तत्र दोःकोट्योर्नाम भेद एव ६३

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ ७

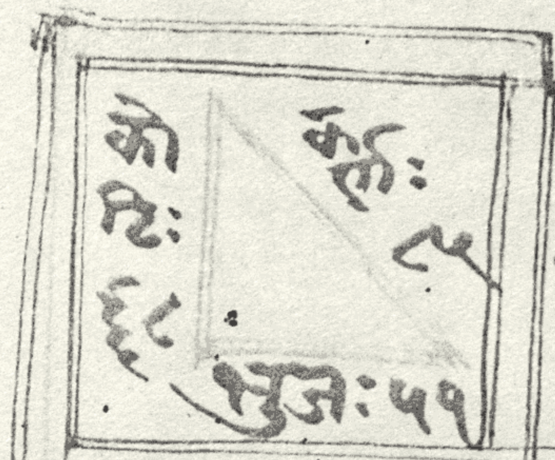

नस्वरूपभेदः ॥ अथ ज्ञानात् कोटिभुजकर्णानाह । इष्टयोराहतिर्द्विघ्नी कोटिर्वर्गान्तरं भुजः
कृतियोगस्तयोरेव कर्णश्चाकरणीगतः ॥ १ इष्टयोर्द्वयोराहतिः परस्परगुणनं द्विघ्नी
द्विगुणा सति कोटिः स्यात् वर्गान्तरं इष्टयोर्वर्गविवरं भुजः स्यात् तयोरेवेष्टयोः कृ
तियोगः अकरणीगतः कर्णो भवति ॥ उदाहरणं ॥ यैर्यैस्त्र्यस्रं भवेज्जात्यं कोटिदोःश्रव
णैः सखे त्रिभिस्त्र्य विदितांस्तांस्तान्वद क्षिप्रं विचक्षण ॥ १ हे सखे यैर्यैः कोटिदोःश्रवणैः जात्यं त्र्यस्रं
भवेत् अविदितान् नूतान् कोटिभुजकर्णान् त्रीन् ब्रूहि यथा इष्टौ १ । २ आहतिः २ द्विगुणा ४ इयं को
टिः ४ इष्टौ १ । २ वर्गौ १ । ४ अंतरं ३ भुजः इष्टौ १ । २ कृती १ । ४ योगः ५ कर्णः ५ इष्टयो २ । ३ राहतिः
६ द्विघ्नी १२ इयं कोटिः इष्टवर्गौ ४ । ९ तदंतरं भुजः ५ इष्टकृती ४ । ९ योगः १३ कर्णः इ

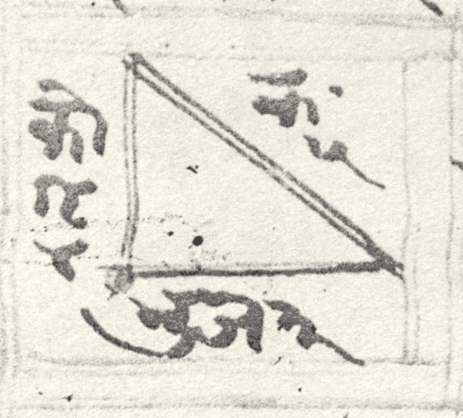

ष्टौ २ । ४ योराहतिः ८ द्विघ्नी १६ इयं कोटिः १६ इष्टवर्गौ ४ । १६ तदंतरं १२ अयं
भुजः १२ इष्टे २ । ४ कृती ४ । १६ योगः २० अयं कर्णः २० एवमनेकधा को
टिकर्णयोगे भुजे च ज्ञाते कोटिकर्णौ पृथगाह । वंशाग्रमूलान्तरभूमिवर्गो
वंशोद्धृतस्तेन पृथग्युतोनः वंशास्पदे दैर्घ्ये भवतः क्रमेण वंशस्य खंडे श्रु

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४४ तिकोटिरूपे १ वंशाग्रमूलांतरभूमिवर्गो वंशास्यये अग्रमूले तयोरंतरे भूमिः भध्यभूमानं तद्वर्गः वंशो
द्धृतः वंशमानेन भक्तः लब्धेन पृथक्स्थितौ वंशो युतोनो विधेयो एकत्रयुतोन्यत्रहीनः तदर्धे श्रुतिकोटि
खंडे ३ रूपे भवतः ॥ उदाहरणं ॥ यदि समभुवि वेणुर्द्वित्रि ३२ हस्तप्रमाणो गणक पवनवेगादेकदेशे स भग्नः
भुवि नृप १६ मितहस्तेष्वंग लग्नं तदग्रं कथय कतिषु मूलादेष भग्नः करेषु १ अंगेत्यामंत्रणे स्युः
प्याटपांडुगेहेहे भ्योइतिकोनगाल ॥ हेगणक ॥ समभुवि रूढो द्वात्रिंशत् हस्तो वेणुः यदि वायुवेगादेकदेशे
स भग्नः तदग्रं वेणाग्रं वंशमूलात् षोडशहस्ते भुवि लग्नं तर्हि एषः वंशः भूतलात् कतिकरेषु भग्न इति कथय
यथा वंशाग्रमूलांतरं भूमिः १६ तद्वर्गः २५६ वंशेन ३२ भक्तः ८ फलेन वंशो युतोनो ४० । २४ तदर्धं २० । १२ ३२
श्रुतिकोटी २० । १२ अथ बाहुकर्णयोगे कोटौ च ज्ञाते बाहुकरणयोः पृथक्करणमाह ॥ स्तंभस्य वर्गोऽहिबिलांतरेण भक्तः फलं व्यालबिलांतरालात् ।
शोध्यं तदर्धप्रमितैः करैः स्यात् बिलाग्रतो व्यालकलापियोगः ॥ १ ॥ स्तंभस्य वर्गः अहिबिलयोर्यन्मध्यभूमानं तेन भक्तः तत् फलं व्यालबिलांतरालाच्छोध्यं शोधितं यच्छे
षं तदर्धमितैः हस्तैर्बिलाग्रतो व्यालकलापियोगो भवति ॥ उदाहरणं ॥ अस्ति स्तंभतले बिलं तदुपरि क्रीडाशिखंडी स्थितः स्तंभे हस्तनवोच्छ्रिते त्रिगुणितस्तंभप्रमाणांतरे दृष्ट्वाहिं बिलमाव्रजंतमपतत्तिर्यक् स तस्योप ४४
न १

ली॰उ॰ तयो१

रि क्षिप्र ब्रूहि बिलात्कति मितैः साम्येन गत्योर्युतिः ॥१ स्तंभतले बिलमस्ति तदुपरि स्तंभोपरिभागे नवह
स्तोच्चे स्तंभे क्रीडामयूरः स्थितः समयूरस्त्रिगुणितस्तंभप्रमाणं तटे त्र्यागच्छंतं सर्पं दृष्ट्वा तिर्यक् कर्णमार्गे
णतस्योपरि अपतत् ॥ बिलात्साम्येन तयोर्गतियोगः क्षिप्रं ब्रूहि ॥ यथा स्तंभस्य ९ वर्गः ८१ अहिबिलांतरे

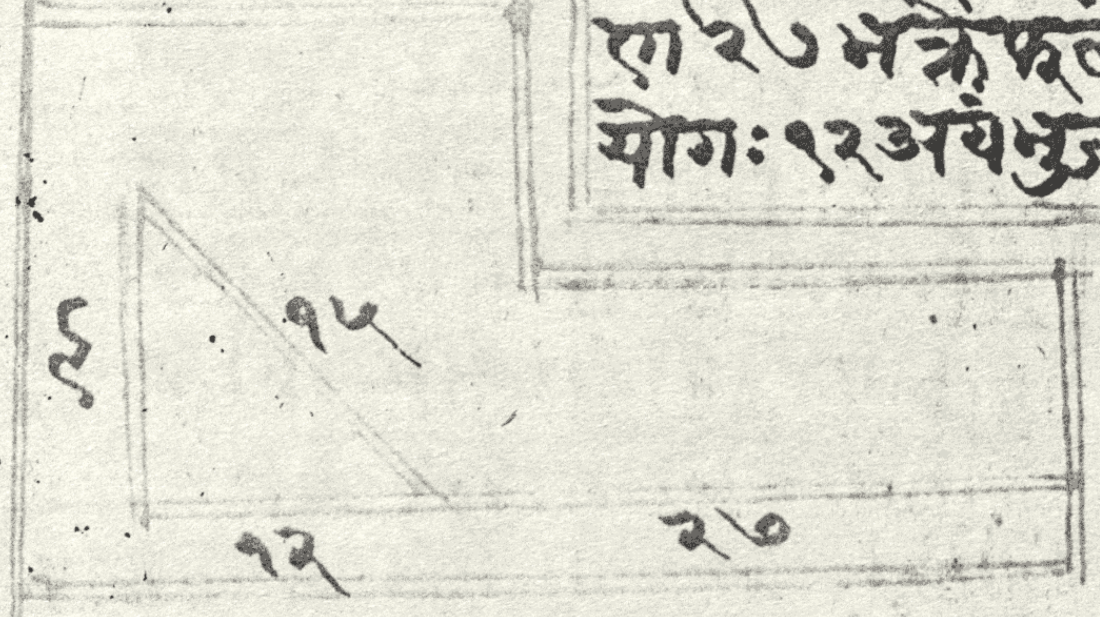

ण २७ भक्ते फलं ३ अहिबिलांतरालात् २७ शोधितं २४ तदर्धं १२ हस्तेषु बिलात्सर्पशिखि
योगः १२ अयं भुजः १२ ॥ २७ एतस्मिन्क्षेत्रे द्वियान् १२ भुजस्तर्हि शेषः १५ कर्णः १५ कोटिकर्णांत
रे भुजे च ज्ञाते कोटिकर्णयोर्वा ॥ भुजाद्वर्गिता कोटिकर्णांतराप्तं द्विधा को
टिकर्णांतरेणोनयुक्तं तदर्धे कृते स्तः कोटिकर्णौ भवेतामिदं धीमतावेत्य
सर्वत्र योज्यं ॥१ वर्गितात् वर्गीकृतात् भुजात्कोटिकर्णांतरेण भक्ते यदाप्तं
तद्द्विस्थाप्य कोटिकर्णांतरेणोनयुक्तं विधाय तदर्धे कोटिकर्णौ भवेतां
धीमता इदमेव सर्वत्र योज्यं ॥ सखे पद्मतन्मज्जनस्थानमध्यं भुजः कोटिकर्णांतरं पद्मदृश्यं नलः कोटि
रेतन्मितं स्याद्यतो ब्रोवदैवं समानीयपानीयमानं ॥२ पद्मस्य पद्ममज्जनस्थानस्य पद्मध्यं स भुजः ॥ ॥

१४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

118

४५ पद्मस्य हन्त्रयो भागः कोटिकर्णान्तरं जलमध्यगतः पद्मनालकोटिः यतो जलमेतन्निमितं कोटितुल्यं स्यात् हे
सखे पानीयमानसमानीयवद उदाहरणं चक्रौंचाकुलितसलिले क्वापि हृष्टे तडागे तोयादूर्ध्वं कमलकलि

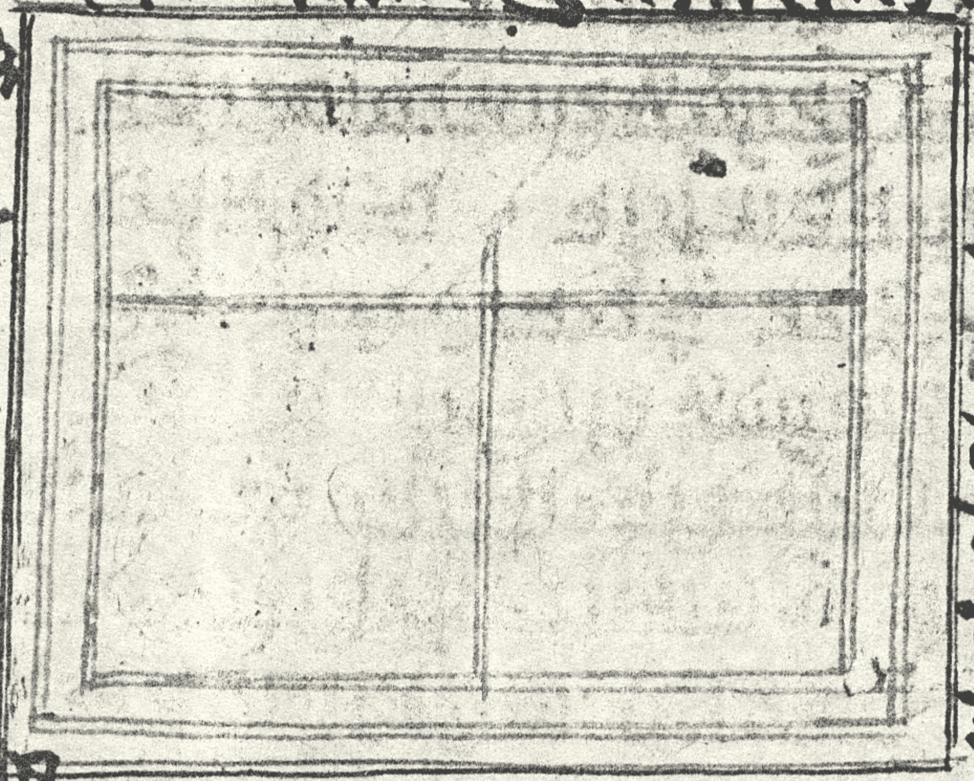

काग्रं वितस्तिप्रमाणं मंदं मंदं चलि तं समनिलेनाहतं हस्तयुग्मे तस्मिन्मग्नं
गणक गणय क्षिप्रमंबुप्रमाणं ॥ १ ॥ क्वापि तडागे कमलकलिकाग्रं तोया
दूर्ध्वं वितस्तिप्रमाणं हृष्टं किंविशि ष्टे तडागे चक्रक्रौंचाकुलितसलिले त
तोवायुनाहतं मंदं मंदं चलितं स स्मिन्तडागे करयुगलमग्नं हे गणक दी
घ्रं जलमानं वद यथा भुजः २ वर्गि तः ४ कोटिकर्णांतरेण २ भक्तः छेदं लवं च प
रिवर्त्येति विधिना आप्त ८ द्विधा हृ तं ६ ८ कोटिकर्णांतरेण २ उनयुतं तदर्थं
समछेदे १६/२ २/२ उनः १५/२ युतः १७/२ तदर्धं १५/४ १७/४ जातौ कोटिकर्णौ कोटिरेव
जलमानं अथ कोट्या भुजेच दृष्टे षो डानार्धसूत्रं द्विनिघ्नतालो च्छ्रिसंयुतं यत्स
रोंतरे तेन विभाजितायाः तालोच्छ्रितस्तालसरों तरध्याद् ड्डीयमानं खलु उच्चतेन ततः ५ यत्सरोंतरं सरसोवा
थास्तीरस्य जलाशयस्य च मध्यमानं तद्विनिघ्नतालोच्छ्रितसंयुतं कार्यं द्विगुणं यत्तालोच्चतामानं तेन ४५

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली०उ०

ग्रं

सहितं तालसरोंतरघ्नात् तालवापीमध्यभूमानगुणितायाः तालोच्छ्रितायास्तेन द्विनिघ्नतालोच्छ्रितियुतं ताल
सरोंतरेण भक्तः यल्लभ्यते तदुड्डीयमाने खलु कपेस्तालादूर्ध्वगतिमानमित्यर्थः ॥ अथोदाहरणं ॥ वृक्षा
द्धस्तशतोच्छ्रयाच्छतयुगे वापीं कपिः कोप्यगादुत्तीर्याथपरो द्रुतं श्रुतिपथात्प्रोड्डीय किंचिद्द्रुमात् जातैवं सम
तानयोर्यदि गतावुड्डीयमानं कियद्विद्वंश्चेत्सुपरिश्रमोस्ति गणिते क्षिप्रं तदाचक्ष्व मे ॥ १ ॥ कोपि कपिर्वानरः ह
स्तशतोच्चतालादुत्तीर्य हस्तशतद्वये वर्तमानां वापीं अगात् ॥ अथान्यो वानरो द्रुमात्तस्मादेव तालात् किंचि
दुड्डीय श्रुतिपथात् कर्णसूत्रमार्गात् कर्णसूत्रमार्गेणाश्रित्य द्रुतं वापीं गतः एवं सति तयोः कपयोर्यदि गतौ
समता जाता तर्हि उड्डीयमाने मानं कियत् हे विद्वन् चेद्गणिते तस्य सुतरां परिश्रमोस्ति तत् क्षिप्रं मे आच
क्ष्व वद ॥ न्यासः तालः १०० सरोंतरं २०० अनयोर्घातः २०००० द्विनिघ्नतालोच्छ्रित्या ४०० भक्तं सरों
तरं २०० द्विनिघ्नतालोच्छ्रित्या २०० संयुतं ४०० अनेन तालसरोंतरं २०० हतात् तालोच्छ्रिति २०००० भ
क्तो लब्धमुड्डीयमानं ५० कोटिः १५० भुजः २०० कर्णः २५० अथ कर्णभुजकोटियोगे च ज्ञाते भुजको
ट्योः पृथक् कर्णमाह ॥ कर्णस्य वर्गाद्द्विगुणाद्विशोध्यो योगः कोटियोगः स्वगुणोऽस्य मूलं योगो द्विधा

१२०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४६

मूलविहीनयुक्तः स्यातां तदर्धे भुजकोटिमाने १ द्विगुणात्
कर्णस्य वर्गात् स्वगुणः स्वेनगुणितात् दोः कोटियोगो विशो-
ध्यः ॥ अस्य शोधितशेषस्य मूलं कार्यमिति शेषः योगो दोः
कोटियोगो द्विधा स्थाप्यः मूलविहीनयुक्तः कार्यः मूलयत्नेना-
नीतं तेनैकत्र हीनोन्यत्र युक्तः कार्यः तयोरर्धे भुजकोटिमाने
स्यातां ॥ उदाहरणं ॥ ॥ दशसप्ताधिकः कर्णस्त्र्यधिकाविं-
शतिः सखे ॥ भुजकोटियुतिर्यत्र तत्र ते मे पृथग्वद १ हे सखे
यत्र कर्णः सप्तदश भुजकोटियोगस्त्रयोविंशतिः तत्र ते भु-
जकोटी पृथक् पृथक् त्वं मे वद कर्णस्य वर्गः २८९
द्विगुणः ५७८ अस्मात् दोः कोटियोगः २३ स्व-
गुणः ५२९ विशोध्यः ४९ अस्य मूलं ७ अने-
न दोः कोटियोगः २३ हीनयुक्तः १६ ३० तदर्धे

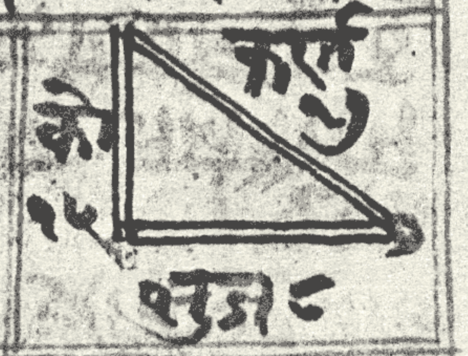

४६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीःउ

८ १५ इमे भुजकोटी लंबलंबो भयथाश्च भूखंडज्ञानमाह ॥ अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगाद्वेण्वोर्वधे योग
हृते च लंबः। वंशौ स्वयोगेन हृतावभीष्टभूघ्नौ च लंबोभयतः कुखंडे ॥ १ ॥ वेण्वोर्वंशद्वयस्य वधे परस्प
रगुणने योगहृते वेणुयोगेन हृते सति अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात् अन्योन्यस्य मूले अग्रे च गच्छ
तस्ते अन्योन्यमूलाग्रे ये सूत्रे तयोर्योगः संबंधः तस्मादारभ्य लंबः भूपर्यंतं लंबसूत्रमानं भवति
अयंभावः एकस्य वंशाग्रान्नयादारभ्य परस्य वंशस्य वंशस्य मूलपर्यंतं सूत्रं पातनीयं एवमन्यस्याग्र
मारभ्य पूर्वस्य मूलपर्यंतं सूत्रं पातनीयं एवं कृते उभे अपि सूत्रे यत्र मिलिते भवतः स सूत्रयोगस्तमा
रभ्य लंबो भवतीति किंच वंशौ अभीष्टभूघ्नौ स्वेष्टभूमानेन गुणितौ स्वयोगेन वंश
द्वयसंख्यैक्येन हृतौ संतौ लंबोभयतः लंबस्य पार्श्वयोः कुखंडे भूभागौ भवतः अत्र वे
ण्वादिना वेण्वादिगतमानं गृह्यते ॥ उदाहरणं ॥ पंचदशदशकरोच्छ्रयवे
ण्वोरज्ञातमध्यभूमिकयोः इतरेतरमूलाग्रसूत्रयुते लंबमाचक्ष्व ॥ १ ॥ पंचदशदशकरोच्च
दशकरोच्छ्रययोः वंशयोः अविदितमध्यभूभागयोः इतरेतरमूलाग्रगसूत्रयुतपरस्प
रस्य मूलाग्रस्थितसूत्रद्वययोगात् लंबमध्यो भूपर्यंतं मानं वद ॥ पूर्वस्माद् उभयतः कुखं

न७

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४७ उद्देशस्त्र अनुवर्त्ततेन्यासः ॥ यथावेध्वाः १५ । १० वधः १५० वंत्रायोगेन २५ हृतः लब्धं सूत्रयोगादव
लंबः ६ वंत्रौ १५ । १० अभीष्टभू ५ हतौ ७५ । ५० वंत्रायोगेन २५ भक्तौ लब्धे लंबो भवेतां वंत्रापर्यंत
भूखंडे ३ । २ एवमिष्टवशात्तनसे ॥ इदंत्रैराशिकादपि भवति ॥ तथा चानुपातः ॥ यदि भूमितुल्ये भुजे
५ वेत्राः १० कोटिः तदा भूखंडेन २ किमिति ॥ अत्र भूखंडेन वंत्राः गुणितः भुजेन भक्तः लंब एव प्र
त्र प्रमाणं ५ इच्छा २ फलं १० प्रमाणमिच्छा चेति हृते लब्धो लंबः ६ पुनरन्यत्रापि प्रमाणं ५ इच्छा
२ फलं १५ अत्रापि तथैव हृते लब्धः लंबः स एव ॥ यदि भूरेखा १० तदाप्येत तुल्ये अत्रापि लब्धः
स एव लंबः ॥ एवमन्यत्रापि १० । १५३४ प्रमाणमिच्छा चेति ६ हृते लंबः स एव वंत्राः १० कोटिस्तत
भूखंडे ६ किमिति प्रमाण १० फल १० इच्छा ६ भुजे २ ॥ अथ क्षेत्रा भावे सूत्र ॥ धृष्टोद्दिष्टभुजं क्षे
त्रं यत्रैकबाहुतः स्वल्पा ॥ तदितरभुजयुतिरथवा तुल्या ज्ञेयं तदक्षेत्रं ॥ १ ॥ धृष्टेनकेन चित् ऋजुभुजक्षे

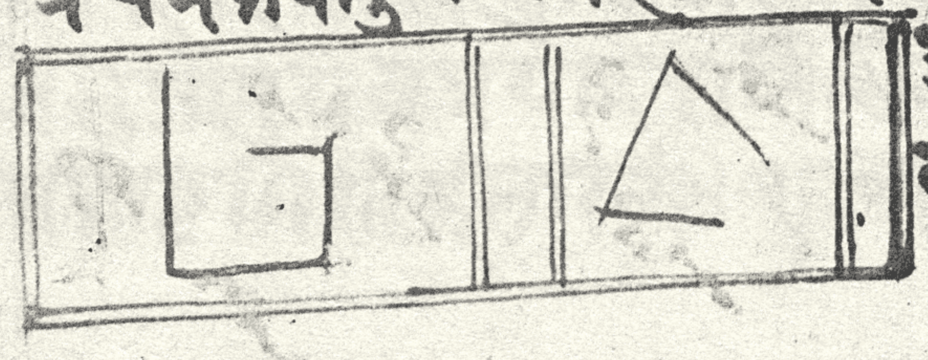

त्रमुद्दिष्टं यत्र एकबाहुः तदितरभुजयुतिः स्वल्पा तुल्या वा स्यात्त
दक्षेत्रं ॥ उदाहरणं ॥ चतुरस्रे त्रि ३ षट् ६ द्वि २ कर्णः १२ भुजास्ये ४७

123

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

स्त्रे त्रि २ ष ६ ११ ५ व ९ ॥ उद्दिष्टा यत्र धृष्टेन तद्‌क्षेत्रं न निर्दिष्टं चोत ॥ १ ॥ यत्र चतुरस्त्रे क्षेत्रे द्वि षट् त्र्यर्काः
२ ६ २ १२ अस्मे क्षेत्रे त्रिषट्नव २ ६ ९ भुजा उद्दिष्टा तत्क्षेत्रं अत्र ऋजु भुजस्याते बालाक्रांवि
न्यस्या अस्योपपत्तिर्दृश्या नोया ॥ अथ त्रिभुज क्षेत्रे लंबाबाधाज्ञानार्थं [illegible] मार्याद्वयं ॥ त्रिभुजेभु
जयोर्योगस्तदंतरगुणो भुवा हृतो लब्ध्या ॥ द्विष्टा भूरूनयुता दलिता बाधे तयोः स्यातां ॥ १ ॥ स्वा
बाधा भुजकृत्योरंतरमूलं प्रजायते लंबः ॥ लंबगुणं भूम्यर्धं स्पष्टं त्रिभुजे फलं भवति ॥ २ ॥ त्रिभुजे
क्षेत्रे भुजयोर्योगः तदंतरगुणो भुजयोरंतरगुणितो भुवा हृतः कार्यः ॥ त्रिकोणे धो मार्गे तिर्य
क्‌सूत्रं भूत्वा व्द्वाख्यं तस्य लब्ध्याफलेन भूर्द्विस्थापिता सति ऊनयुता कार्या सा दलिता अर्धिता आ
बाधे लंबो भय पार्श्वयो भूमाने स्यातां ॥ स्वाबाधा भुजयोर्ये कृती तयोर्यदंतरं तन्मूलं लंबो जाय
ते भूमेरर्धं लंबगुणितं सत् त्रिकोणस्य स्पष्टं फलं भवति उदाहरणं ॥ क्षेत्रे मही मनुमिता त्रिभु
जे भुजौ तु यत्र त्रयोदशतिथिप्रमितौ च यस्य ॥ तत्रावलंबकमितिं कथयावबाधे क्षिप्रं तथा च स
मकोष्ठमितिं फलाख्यं ॥ १ ॥ यत्र त्रिभुजे क्षेत्रे मही भूः चतुर्दश ॥ यत्र त्रयोदश तिथिप्रमितौ भुजौ

वर्गे ४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

४८

तत्रक्षेत्रे लंबमवधे आबाधे फलाख्यां समकोष्ठमितिं क्षेत्रफलं च कथयेस्तर्थः । यथा भुजयो १३ । १५
योगः २८ तदंतरेण २ गुणितः ५६ भुवो १४ हृतो लब्धं ४ अनेन भू १४ ऊना १० युता १८ दलिता ५ । ९ इमे आ
बाधे स्वाबाधाभुजो ५ । १३ तत्कृती २५ । १६९ तदंतरं १४४ मूलं १२ अयं लंबः अन्यत्राबाधाभुजौ ९
१५ तत्कृती ८१ । २२५ तदंतरं १४४ तन्मूलं लंबः स एव १२ भूमेः १४ अर्द्धं ७ लंबेन १२ गुणं ८४ इदं क्षेत्रफ
लं भुजौ १० । १७ अभिन्नोकोदाहरणमुक्त्वा भिन्नोकोदाहरणे ना । दशसप्तदशप्रमितौ भुजौ त्रिभुजे य
त्र नवप्रमा मही । अवधे वदलंबकं तथा गणितं गणितकाशु नैपुणं । यत्र त्रिभुजे भुजौ १० । १७ मही
९ तत्र लंबकं अवधे वद लंबकं गणितं फलं च हे गणितक गणितकुशल त्वं शीघ्रमेव वद । यथा भुजयोर्यो
गः २७ तदंतरेण ७ गुणितः १८९ भुवा ९ हृतः लब्धिः २१ अनया भू ९ ऊना न भवतीति भूरेव फला २१ द
पनीयशेषं १२ तदर्द्धं ६ ऋणगता बाधा ६ लब्ध्या २१ भू ९ युता ३० तदर्द्धं १५ ॥
द्वितीयाबाधा स्वाबाधाभुजो ६ । १० तत्कृती ३६ । १०० तदंतरं ६४ तस्य मूलं ८ लं
बः स्वाबाधाभुजो १५ । १७ तत्कृती २२५ । २८९ तदंतर ६४ तन्मूलं ८ स एव लंबः
भूम्यर्द्धं ९/२ लंब ८ गुणं ७२/२ छेदेन भक्तं ३६ क्षेत्रफलं । अथ प्रकारांतरेण चतुर्भु

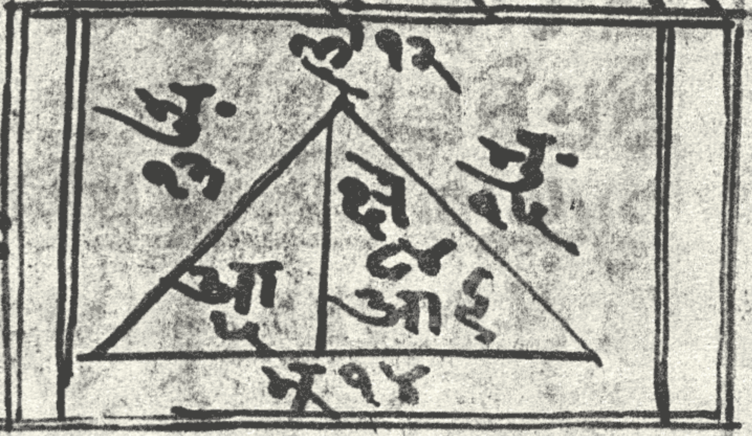

४८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

...फलं त्रिभुजफलं चाह ॥ सर्वदोर्युतिदलं चतुस्थितं बाहुभिर्विरहितं च तद्वधात् ॥ मूलमस्फुटफलं चतुर्भुजे
स्पष्टमेवमुदितं त्रिबाहुके ॥ १ सर्वदोर्युतिदलं ॥ सर्वेषां दोषां भुजानां युतिर्योगस्तस्य दलमर्द्धं चतुस्थितं स
त् बाहुभिर्भुजैर्विरहितं कार्यं ॥ तद्धति चतुस्थित बाहुहीन सर्वदोर्युतिदलस्य हतेः परस्परगुणनात् तस्य यन्मूलं
तस्य चतुर्भुजे अस्फुटं फलं भवति ॥ त्रिभुजे तत्स्पष्टमेव फलमुदितं ॥ उदाहरणं ॥ भूमिश्चतुर्दशमितामु

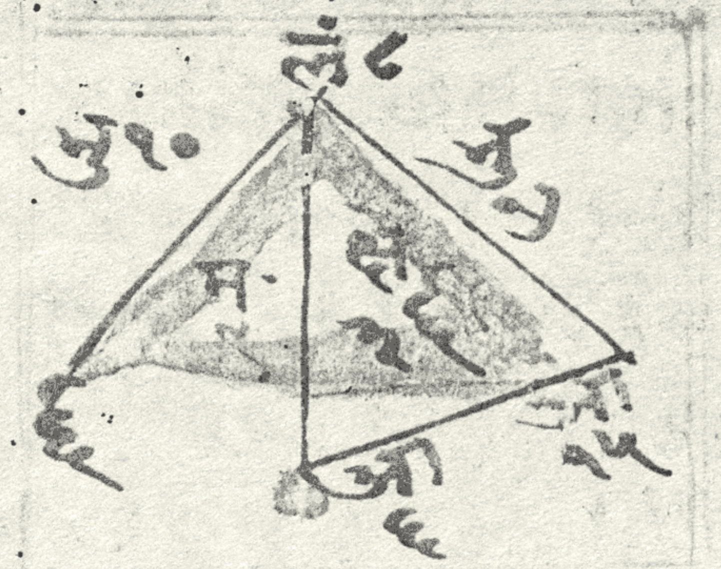

खमंकसंख्यं बाहू त्रयोदशदिवाकरसंमितौ च लंबो
पि यत्र रविसंख्यक एव तत्र क्षेत्रे फलं कथय तत्कथि
तं यदाद्यैः ॥ १ यत्र भुवि रधस्तलसूत्रं चतुर्दशमुखं
सर्वसूत्रं नवमितं बाहु दक्षिणोत्तरसूत्रे १३ । १२ रवि
मितो लंबः १२ क्षेत्रं यदाद्यैराचार्यैः फलमुक्तं तत्क
थय ॥ सर्वभुजाः १४ । १३ । ९ । १२ तद्युतिः ४८ तद
लं २४ चतुस्थितं बाहुभिर्हीनं १० । ११ । १५ । १२ तद्धतिः
१९८०० तदासन्नमूलं १४१ इदमस्पष्टफलं वस्तुतस्तु लंबेन निघ्नं कुमुखैक्यखं

मितं ६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ उ॰ ४९

१खंडं २२
२३

।मितिरीस्यास मायातिन्यासः कु १४ मुख ६ कुमुखैवेक्यं लंबेन १२ हतं २५६ खंडं २ २६ छेदेन भक्तं
१३८ द्वंद्वा वास्तवफलं अथ पूर्वोदाहृतस्य त्रिभुजस्य न्यासः

त्रिभुजे यथा सर्वदोष्णं
१४ १३ १५ युतिः ४२ तद्दलं २१ चतुः स्थितमित्स कृत्वा त्रिभुजे क्षेपि चतुर्द्ध स्थाप्य वा
भूमिः त्रिभुजस्यलेषु बाहुहीनं ७ ८ ६ २१ तद्धति ७०५६ तन्मूलं ८४ द्वंद्वं त्रिभुजे स्पष्टफ
लं चतुर्भुजस्यानियममाह चतुर्भुजस्यानियतो हि कर्णौ कथं ततोऽस्मिन्नियतं फलं स्यात् प्रसाधि
तौ यच्छ्रवणौ यदाद्यैः स्वकल्पितौ वावितरत्र न स्तः १ तेष्वेव बाहुष्वपरौ च कर्णौ वनेकधा क्षेत्रफलं त
तश्च २ लंबयोः कर्णयोर्वैकम निर्दिश्य परान्कथं ३ प्रच्छत्यनियतत्वे पि नियतं चापि तत्कथं ३
सप्रच्छकः पिशाचो वा वक्ता नितरां ततः योनवेत्ति चतुर्बाहुक्षेत्रे स्यानियतां स्थितिं ४ चतुर्भुजे
स्य कर्णौ प्रतितो न ततोऽस्मिन् चतुर्भुजे नियतं फलं कथं स्यात् आद्ये छ्रवणौ चतुर्भुज कर्णौ यत्र
साधितौ ताववेतरत्र न भवतः तेष्वेव बाहुषु संकोचविकाराभ्यां अपरौ कर्णौ भवतः ततः क्षेत्रफ
लं कर्णभेदादनेकधा भवति तदेव दर्शयति चतुर्भुजे हीति स्पष्टं लंबयोरिति लंबयोः कर्णे ४९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

योऽर्थं क्रमनिर्दिष्टयापरात्कथं पृच्छति। अनियतत्वेपि नियतं न स्यात्लंबः पृच्छति स्तिस्र एककोणात्पि नि
तरां पितमाचः॥ यश्चतुर्भुजस्यानियतत्वं स्थितिं वद॥ अथ तुल्यकर्णं तुल्यचतुर्भुजस्य तथा तुल्यक
र्णतुल्यचतुर्भुजास्यायतचतुर्भुजयोः फलमाह॥ इष्टाश्रुतिरतुल्यचतुर्भुजस्य कल्प्या तत्वर्गवि
वर्जितायाः चतुर्गुणबाहुकृतेस्तदीयमूलं द्वितीयः श्रवणप्रमाणं॥१॥ तुल्यचतुर्भुजस्य इष्टाश्रु
तिरेकः कर्णः कल्प्यः अथातः बाहुचतुर्भुजवर्गः चतुर्गुणस्तद्वर्गचतुर्गुणात् इष्टश्रुतिवर्गहीनात्का
र्यात्तदीयं मूलं द्वितीयकर्णप्रमाणं॥ अतुल्यकर्णाभिहतिर्द्विभक्ता फलं स्फुटं तुल्यचतुर्भुजस्यात्
१ एवमानीयतयोरतुल्यकर्णयोरभिहतिर्द्वाभ्यां भक्ता सती तुल्यचतुर्भुजे अतुल्यकर्णे स्फुटं फलं
भवति एवमतुल्यकर्णस्योक्ता तुल्यकर्णयोरा॥ समश्रुतौ तुल्यचतुर्भुजे च तथायते तद्भुजकोटि
घातः १ समकर्णे तुल्यचतुर्भुजे तथायते दीर्घसमकर्णे चतुर्भुजे तद्भुजकोटिघाताएव फलं। फले
प्रकारांतरमाह चतुर्भुजेन्यत्रसमानलंबे लंबेन निघ्नं कुमुखैक्यखंडं १ अन्यत्रसमानलंबे चतुर्भु
जे लंबेन हतं कुमुखैक्यखंडं भूमिवदनैक्यखंडं फलं भवति। उदाहरणं॥ क्षेत्रस्य पंचकृतितुल्य चतुर्भु

128

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५० अस्य कर्णे तत्र च गणितं गणक प्रचक्ष्व । तुल्यश्रुतेश्च खलु तत्र च तथायतस्य यद्विस्तृतीरसमिता ष्टमितं
च दैर्घ्यं ॥ पंचविंशतिमिति चतुर्भुजस्य क्षेत्रस्य कर्णौ गणितं फलं हे गणक प्रचक्ष्व च पुनः तुल्यश्रुतेरपि
आ गणितं प्रचक्ष्व । तथायतस्य यद्विस्तृतिरसमिता अष्टमितं च दैर्घ्यं प्रचक्ष्व ॥ अथ प्रथमक्षेत्रस्योदाह
रणे न्यासः भुजौ २५ २५ तत्कृत्योः ६२५ । ६२५ योगः १२५० जाता अकरणीगताश्रुतिः उभयत्र तुल्यै

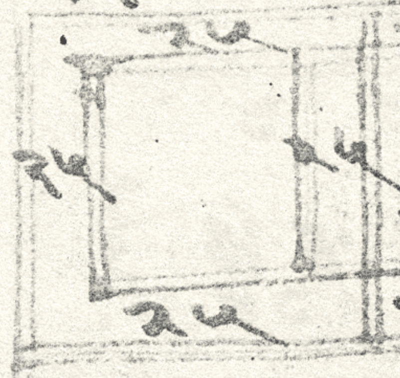

व वर्गः १२५० तद्भुजकोटिघातइतिरीत्या गणितं च ६२५ अत्र त्रिंशत्कर्णः कल्प्यः इष्टश्रु ति
रितिश्लोकेनइष्टस्य ३० वर्गः ९०० पुनः बाहुः २५ वर्गः ६२५ चतुर्गुणः २५०० एतन्मध्ये इष्टस्य
३० वर्गः ९०० न्यूनः १६०० मूलं ४० जातो द्वितीयः कर्णः ॥ अस्योपरिष्टमानीतं ४० कर्णस्य ४०
वर्गः १६०० भुजस्य वर्गः ६२५ वेदहतः २५०० अनयोरन्तरं ९०० मूलं ३० स एव कर्णः ३० अ

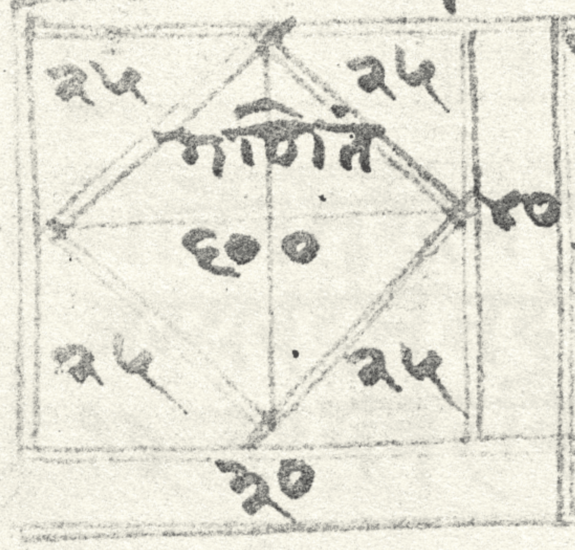

थातुल्यकर्णौ ३० ४० अनयोराहतिः १२०० अस्यार्धं ६०० जातं क्षेत्र
फलं ॥ अथ चतुर्दशमितामेकां श्रुतिं प्रकल्प्य १४ वर्गः १९६ भुजव
र्गः ६२५ चतुर्गुणः २५०० इष्ट ॥ ॥ वर्गेण हीनः २३०४ अस्य मूलं
४८ जातो द्वितीयः कर्णः ॥ अतुल्यकर्णयोः १४ ४८ राहतिः ६७२

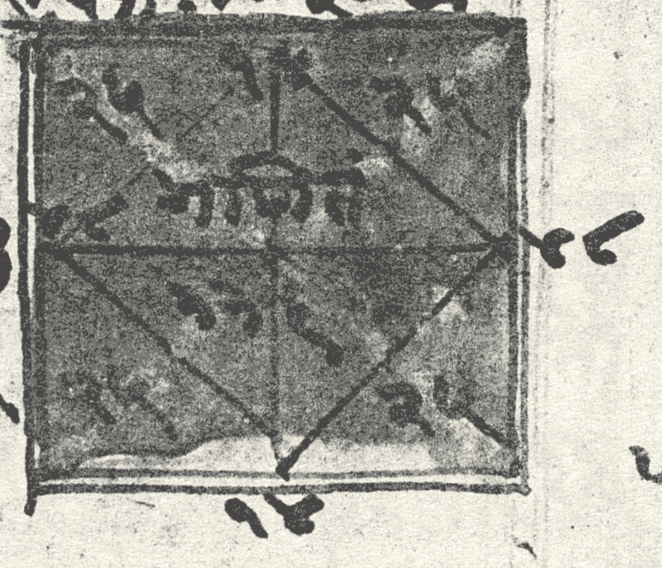

५०

129

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰

द्विभक्ता ३२।६।३।दं स्फुटफलं ॥ अथ आयतस्या चतुर्भुजस्य यद्विस्तृतिः रसमिता ६ अष्टमितो दैर्घ्यं ८ तत्र हसोरिति ॥ तयोर्भुजकोट्योः ८।६ कृतिः ३६।६४ योगः १०० अस्मान्मूलं १० अयत्रापि तुल्यः कर्णः १०।१० भुजः ८ कोटिः ६ अनयोर्घातः ४८ क्षेत्रफलं ॥ क्षेत्रस्य यस्य वदनं मदनारितुल्यं विश्वंभरा द्विगुणि

तेन मुखेन तुल्या ॥ बाहू त्रयोदश नखप्रमितौ च लंबः सूर्यैर्मितश्च गणितज्ञ गणक प्रचक्ष्व ॥ १ ॥ यस्य क्षेत्रस्य वदनं मदनारितुल्यं ११ द्विगुणितं तेन वदनेन २२ तुल्या विश्वंभरा भूः द्वौ बाहू त्रयोदश नखप्रमितौ १३।२० यत्र रविसंख्यकः लंबः १२ तच्च फलं किं ॥ उदाहरणं ॥ सर्वदोः २२।११।१३।२० युतिः ६६ दलं ३३

५१ चतुःस्थितं २२ । २२ २२ २२ बाहुभिः १२ ११ २२ २० क्रमेण विरहितं २० । २२ ११ १२ एतेषां परस्परगुणनं
६२९२० अस्य मूलं किंचिदूनमेकपंचाशन्मितं २५१ इदं फलं वास्तवं न ॥ वास्तवं तु लंबेन निघ्नं कुमुखैक्यखं
डमिति कु २२ मुखं ११ ऐक्यं ३३ खंडं ३३ लंबेन १२ निघ्नं अंशाहति रित्यादिना अंशयोः १२ ३३ / २ २ गुण
नं ३९६ छेदयोः १२ वधः अनेन भक्तं जातं सूक्ष्मफलं १९८ अथवा क्षेत्रस्य ॥ ॥ ॥
त्रेण५ ॥ खंडत्रयं एतेषां फलानयनं ॥ प्रथमे लंबगुणे त्रिस्रलंबेन भूमिगुणं ६० अर्धं ३० फलं द्वितीये भुजको
टी ६ १२ घातः ७२ फलं तृतीये लंबगुणेति भूमि १६ लंब १२ गुणं १९२ अर्धं ९६ जातं फलं एतेषां ३० ७२
९६ ऐक्यं १९८ जातं तदेव फलं सूक्ष्मं ॥ अन्यदुदाहरणं ॥ पंचाशदेकसहितावदनं यदीयं भूः पंचसप्तति
मिता प्रमिताष्टषष्ट्या सव्यो भुजो द्विगुणविंशतिसंमितोन्यस्तस्मिन् फले श्रवणलंबमिती प्रचक्ष्व १
यदीयं वदनं एकसहितापंचाशत् ५१ भूः पंचसप्तति ७५ मिता अष्टषष्ट्या मितः ६८
सव्यो भुजः द्विगुणविंशति ४० मितोन्यो भुजः तस्मिन् क्षेत्रे फलं प्रचक्ष्व न्यासः
श्रवणलंबमितिं प्रचक्ष्व तथा दर्शनं चतुर्भुजे ॥ अस्योदाहरणं अत्र लंबे ५१

१३१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथात्रैवकर्णान्यतरज्ञानेनियतभावेनफलज्ञानेचलंबकर्णान्यतरज्ञानस्यकारणत्वेत्याह ॥ त्रुटिः पंक्तिः ॥ १ ×

ली॰उ॰

अतीनोज्ञानार्थंसूत्रं ॥ ज्ञातेऽवलंबेश्रवणेः अतोतुलंबः फलं स्यान्नियतंहितत्र ॥ १ लंबेज्ञातेसतिश्र
वणोपिज्ञायतेतत्रफलंनियतंभवति ॥ यत्रश्रवणः नज्ञातः लंबोपितत्रनज्ञायते ॥ अत्रकर्णस्यअ
नियतत्वात्लंबोपिअनियतः ॥ लंबज्ञानायसूत्रं ॥ चतुर्भुजांतस्त्रिभुजेचलंबः प्राग्वद्भुजौकर्ण
२४ भुजौमहीभूः ॥ चतुर्भुजांतर्वर्तिनि त्रिभुजेतिकरणंअथचतुर्भुजंभुजंप्रकल्प्यपृथ्वीभूमकल्प्यत्रि
भुजेभुजयोर्योगः इत्यादिनाफलंलंबअंतयः साध्याः ॥ अत्रक्षेत्रेसव्यभुजायाद्दक्षिणभुजमूलगा
कल्पितः मीष्टकर्णः सप्तसप्ततिमितः ७७ तत्रअसोकर्णः सएवभुजः ७७ सव्यभुजः ६८ द्वितीयभुजः ६८ भूः
सैव ७५ तथाक्षेत्रदर्शनंत्रिभुजेति ॥ भुजयोः ६८ ७७ योगः १४५ अंतरं ९ गुणः १३०५ भुवा ७५ हृतः

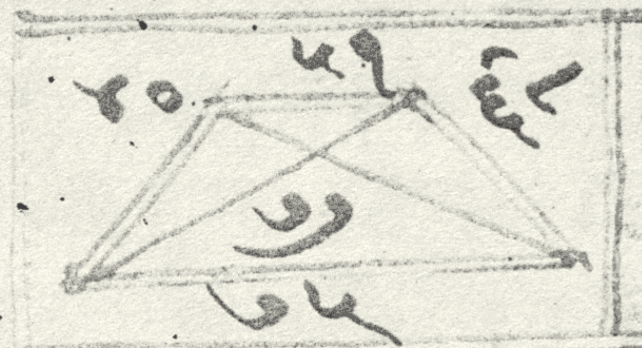

न नि: शेषोंजायतेइतिह्रत्वाहरः १३०५/७५ द्विस्थाभूः ७५ ७५ लब्ध्या १३०५/७५ ऊनयुता
अन्योन्यहाराभिहतेतिह्रत्वाउभयोः १३०५/७५ ७५/१ समछेदः ॥ १३०५/७५ ५६२५/७५
ऊनः ४३२०/७५ युतः ६९३०/७५ पंचदशभिः १५ अपवर्तितेजातौ ॥
२८८/५ द्वितीय ४६२/५ दलितेजाते आबाधे १४४/५ २३१/५ अनयोः कृति २०७३६/२५ ५३३६१/२५ भुजयोः ६८ ७७

श्रवणेज्ञातेलंबोपिज्ञायते ॥ उपरिस्थापिद्वितीयापंक्तिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२

हतिः ४६२४ ५६२६ अंतरार्थं समच्छेदाः ११५६०० २०७३६ द्वितीयस्य समच्छेदाः ५७३६१ १४८२२५ २५ २५
अनयोरंतरं तुल्यं ९४८६४ ९४८६४ अन २५ योर्मूलं २५ ३०८ ३०८ जातो भयथा २५ लंबः २५
भूमिः ७५ लंबः ३०८ २५ गुणा २५ अंत्राहतिरिति अंतरायोः ७५ ३०८ वेधः २३१०० छेद
योः ५ १ वधः ५ अनेन अंत्रापार्वधः २३१०० भक्तः ४६२० अस्यार्धं २३१० जातं क्षेत्रफलं क्षेत्रद
र्शनं लंबे ज्ञाते कर्णज्ञानार्थं सूत्रं यल्लंबलंबाश्रितबाहुवर्गविश्लेषमूलं कथितावबाधा तदूनभूवर्गस
मन्वितस्य यल्लंबवर्गस्य पदं स कर्णः १ लंबलंबाश्रितबाह्वोर्वर्गविश्लेषमूलं यत्साबाधा तद्यथा लंबः

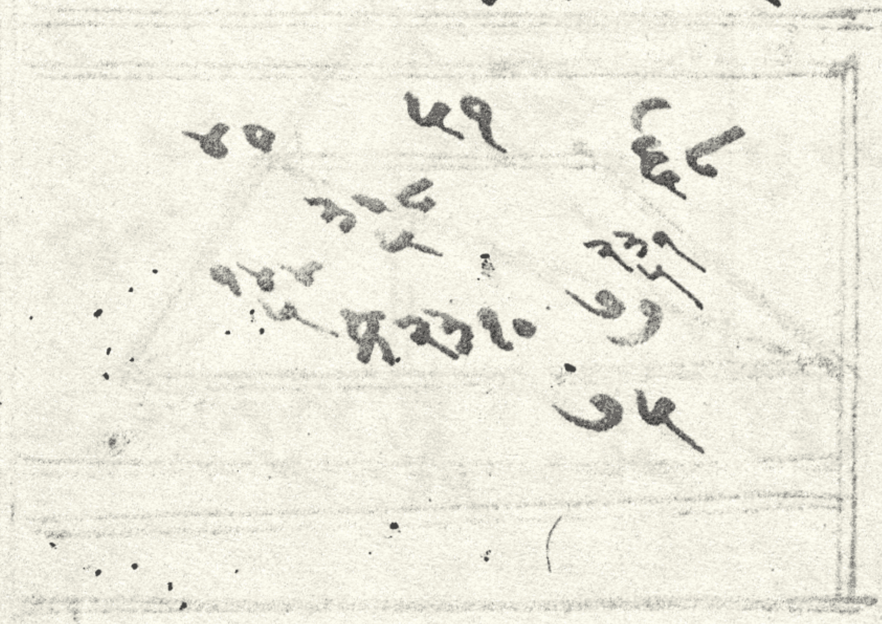

३०८ लंबाश्रितबाहुः ६८ एतयोर्वर्गः ९४८६४ ४६२४ एतयोर्विश्लेषार्थं स
मच्छेदाः अन्योन्यहाराभिहतेति जातौ समच्छेदौ ९४८६४ ११५६०० एतयो
र्विश्लेषः २०७३६ एतस्मान्मूलं १४४ आबाधा जातौ अनयोरूनं(?) भू ७५
ऊनात द र्थं समच्छेदः १४४ ३७५ ऊना २३१ एतस्य वर्गः ५३३६१
लंबवर्गः ९४८६४ समन्वितः १४८२२५ छेदेन २५ भक्तः
फलं ५६२१ अस्य मूलं ७१ कर्णः अथ द्वितीय २५ ... द्वितीय
कर्णः अथ मत्कस्यास्यान्तु कर्णो भयतः स्थिते यत्क एणं तयोः क्ष्मामितरेच ५२

ज्ञानार्थं २

× लंबावबधेसाध्येयातफलंसाध्यंअयंभावः ×२

ली॰टी॰

बाहु प्रकल्प्यलंबावबाधाप्युसाध्याः ॥१॥ अत्रचतुर्भुजेइष्टः कर्णः प्रथमं प्रकल्प्यः कर्णेभयत्र स्थिते
येत्र्यस्रेतयोरन्यतरयोः कर्णक्ष्मां प्रकल्प्य इतरौ भुजौ प्रकल्प्यतथादर्शनं ॥ त्रिभुजेति अत्र विषमचतु प्रथमं२
र्भुजे त्रिभुजद्वितयंजातं ॥ तथाक्षेत्रदर्शनेनमये ॥ अनयोः क्षेत्रयोः लंबफले साध्ये प्रथमक्षेत्रस्योदा
॥ त्रिभुजेभुजयोः ६८ ७५ योगः १४३ अंतरेण ७ गुणितः १००१ भुवा ७७ हृतः १३ भूः ७७ द्विस्था ७७

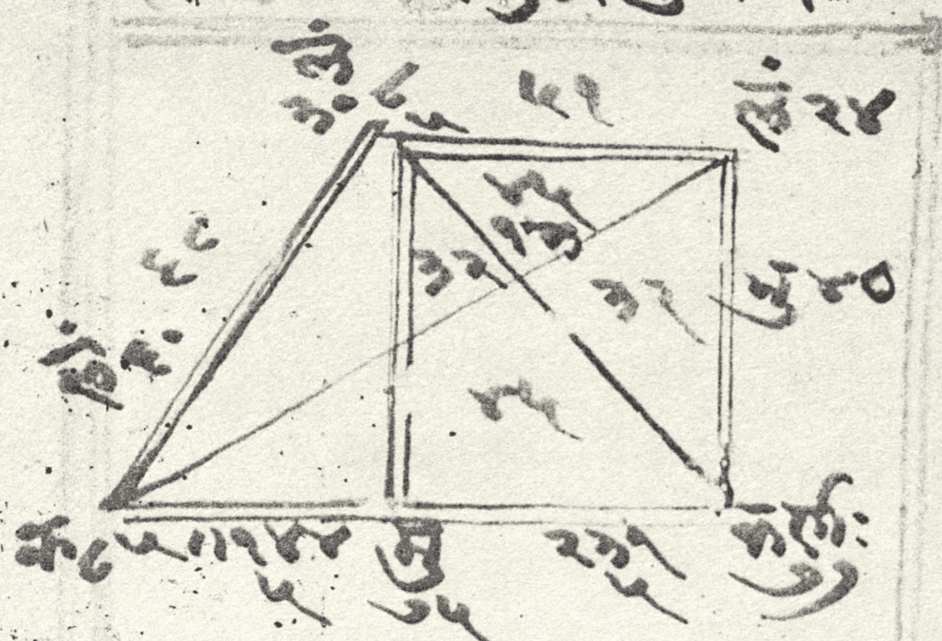

७७ फलेन १३ ऊना ६४ युता ९० दलिता ३२ ४५
जाते आबाधे ॥ आबाधा ३२ ४५ भुजयोः ६८ ७५
हृतिः ॥ तत्रादौ आबाधयोः हृति ॥ १०२४
२०२५ भुजयोः हृतिः ४६२४ ॥ ५६२५ उभ
योरंतरं ३६०० ॥ ३६०० अस्यमूलं ६० जातो
लंबः भूः ७७ लंबः ६० गुणः ४६२० अर्धं २३१०
जातं फलं ॥ द्वितीयलंबस्योदाहरणमाह ॥ भु
जयोः ५१ ४० योगः ९१ अंतरेण ११ गुणितः

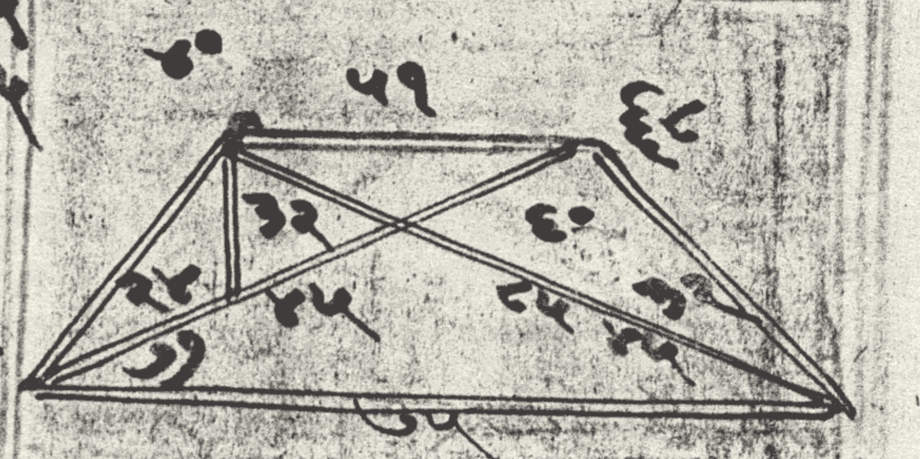

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५२ १००१ भुवा ७ हतः १२ भूः ७१ द्विस्था ७१ ७१ लब्ध्या १२ भुजा ६४ भुजा ६० अर्द्धिता ३२४५ तयोर्भुज
योर्जाते आबाधे ३२ ४५ आबाधयोः हतिः १०२४ । २०२५ भुजयोः ४० ५१ हतिः १६०० । २६०१
उभयोरंतरं ५७६ । ५७६ मूलं २४ जातो लंबः ॥ भूमिः ७१ लंबः २४ गुणा १९८८ अर्द्धिता ९२४ जातं फ
लं ॥ आबाधयोरेकककुप्स्थयोर्यस्यादंतरं तत्हतिसंयुतस्य लंबैक्यवर्गस्य पदं द्वितीयकर्णो भ
वेत्सर्वचतुर्भुजेषु ॥ १ ॥ अस्यार्थः ॥ एकककुप्स्थयोः आबाधयोः यत् अंतरं स्यात् तत् हतिलंबयो
रैक्यस्य योर्वर्गः संयुतः कार्यः तस्य मूलं द्वितीयः कर्णः भवेत् ॥ ॥ उदाहरणं ॥ एककुप्स्थयोः आ
बाधयोः ३२ ४५ अंतरं १२ अस्य हतिः १६९ लंबयोः ६० । २४ योगः ८४ अस्य वर्गः ७०५६ अंतरवर्गेण १६९
युतः ७२२५ अस्य मूलं अयं द्वितीयः ८५ कर्णः तथा क्षेत्रदर्शनं — अथ कर्णकस्य ने विशेषोस्ति ॥ ॥ त
त्र करणसूत्रं ॥ कर्णाश्रितस्वल्पभुजैक्यमूर्वीं प्रकल्प्य तच्छेषमितौ च बाहू ॥ साध्योवलंबोथ तथान्यक
र्णः स्वोर्व्याः कथं चित्प्रभवेन दीर्घः ॥ १ ॥ तथान्यलंबो न्नलघुस्तथेदं स्यात्वेष्टकर्णः सुधियाप्रकल्प्यः ॥ २
कर्णाश्रितयोः स्वल्पभुजयोः ऐक्यं उर्वी प्रकल्प्य तस्माच्छेषमितौ भुजौ प्रकल्प्य अवलंबः साध्यः कर्णः ५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

अथान्यकर्णः साध्यः दृष्टोत्र कर्णो दृसाहोक्तिस्तितीयः श्रवणः सखोर्व्याः सकाशात्कथंचिल्लब्धमपिदीर्घो न भवति स्वल्पभुजेभ्यस्यभूमिस्वरूपत्वादितिभावः द्वितीयः कर्णः
तस्मादिस्य व्यत्ययं तस्मादि ह कर्णो न्यूनपालघुर्नभवेत् । तथा दृष्टः कर्णः कल्पनीय इत्यर्थः ॥ आबाधयोरन्तरकुपृष्ठयो रित्यादिना साधितयो ४०५१

कोदृशः कल्प्यः अपर कर्णः सोर्व्याः सकाशात् कथंचिन्न दीर्घः स एव कर्णः ॥ अन्यलंबात् लघुर्न इत्यादि
पतिक्षयादृढं सात्वा सुधियाइष्ट कर्णः प्रकल्प्यस्तथा क्षेत्रं कर्णाश्रितयोः स्वल्पभुजयोः ऐक्यं ९१ पृथ्वी
तद्वेष भुजौ ७५ ६८ अस्मात् लंबः साध्यः तथा दर्शनं त्रिभुजेति भुजयोः ७५ ९८ योगः १७२ तदं
तरं ७ गुणः २००१ भुवा ९१ हृतः ११ भू ९१ द्विस्था ९१ ९१ अनेन ऊनः ८० युतः १०२ दलिता ४० । ५१ जाते
आबाधे आबाधयोः ४० ५१ कृतिः १६०० २६०१ भुजयोः ६८ । ७५ कृतिः ४६२४ । ५६२५ आबाधाभुजक्र
त्योरन्तरं ३०२४ ३०२४ अस्य मूलं किंचिन्न पंचाशल्लातो यल्लंबः ५५ अस्य फलं लंबगुणे तिना किंच म
त्र तु कर्णो भयतः स्थिते येन तयोः फलैक्यं फलमत्र न्यूनं । १ अस्यार्थः कर्णो भयतः स्थिते ये त्र्यस्रे तयोः इति
निश्चयेन तयोः फलयोरैक्यं फलं तथा तयोः अस्रयोः फले ९२४ २२१० अनयोरैक्यमत्र
फलं ३२ ३४ विषमलंबस्य चतुरस्रस्य समलंबतानायाह समानलंबस्येति यस्य चतुरस्रस्य लंबः समस्त
स्य भूमिर्नु रेकाना भूमिः कल्प्या भुजौ भुजा लंबकल्प्यो ततः पूर्ववदेवाबाधि लंबश्च साध्यः । तत आबा
धोन चतुरस्र भूमिवर्ग लंबवर्गयोगान्मूलं कर्णः स्यात् इत्या विशेषः समलंबे लघुभुजभूम्योर्योगात्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५४ त्रहद्भुज मुखयोर्योगो त्यएवभवति ॥ द्विपंचाशन्मितंत्र्येकचत्वारिंशन्मितौ भुजौ ॥ मुखंतुपंचविंश
त्सातुल्येयस्यामहीकिल १ अतुल्यलंबकं क्षेत्रमितिपूर्वैरुदाहृतं षट्पंचाशत्त्रिषष्ठीच नियतकर्णयोर्मि
ति ॥ २ कर्णौ न त्रापरोत्र हिसमलंबं च न च्युती ॥ ३ ॥ अस्यार्थः ॥ यस्यक्षेत्रस्यभुजौ द्विपंचाशतमिते ५२
त्र्येकचत्वारिंशत ३९ मितौ यस्य क्षेत्रस्य पंचविंशत्सातुल्यमुखं २५ यस्य क्षेत्रस्यमहीषष्टिः ६० तुल्याय

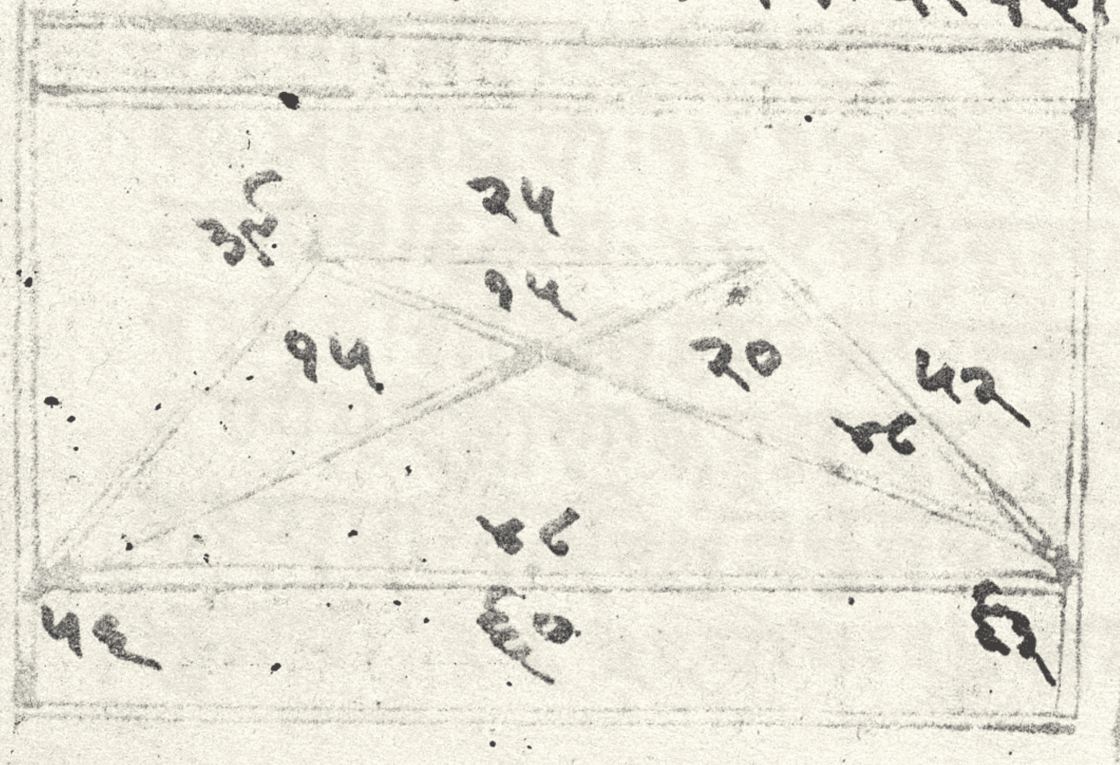

स्यक्षेत्रस्यकर्णौ षट् ॥ पंचाशत ५६ त्रिषष्ठी ६३ तत्र असोकर्णोत्र
हि अथक्षेत्रदर्शनं ॥ अत्रपूर्वसूत्रं ॥ इष्टोत्रकर्णः प्रथमंप्रकल्प्ये
ति अत्र चतुर्भुजे प्रथमं इष्टकर्णः प्रकल्प्यः अत्रषष्ठचत्वारिंशत् त्रिष
ष्टि ६३ मितं कल्पितं ॥ कर्णौभयतस्थिते त्र्यस्रेतयोः कर्णं ६३ भूमिः ये४
इतरौ भुजौ प्रकल्प्यप्राग्वत् ॥ त्रिभुजे भुजयोर्योगइत्यादिना लंबाबा
धारा ध्या ॥ तथान्यासः ॥ क्षेत्रदर्शनं ॥ अत्रभुजयोः २५ । ५२ योगः
७७ तदंतरं २७ गुणः २०७९ भुवा ६३ हृतः लब्धं ३३ भू ६३ हृस्या ६३ ६३ ५४

137

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली० ३

लब्ध्या ३३ ऊना ३० युता ९६ दलिता १५ ४८ जाते आबाधे आबाधयोः १५ ४८ कृति २२५ २३०४ भु
जयोः २५ ५२ कृतिः ६२५ २७०४ अंतरं ४०० ४०० एतन्मूलं २० २० जातो यं लंबः द्वितीयभुजयोः
३९ ६० योगः ९९ अंतरं २१ गुणः २०७९ भुवा ६३ हृतः ३३ भू ६३ द्विस्था ६३ ६३ अनेन ३३ ऊना ३० युता ९६ द
लिता १५ ४८ जाते आबाधे आबाधयोः १५ ४८ कृतिः २२५ २३०४ भुजयोः ३९ ६० कृतिः १५२१ ३६००
उभयोरंतरं १२९६ १२९६ अनयोर्मूलं ३६ ३६ जातो यं द्वितीयो लंबः ३६ आबाधयोरिति एकैककुभस्थ
योः आबाधयोः १५ १५ पदंतरं ० अस्य कृतिः ० संयुतो यो लंबयो २० ३६ रैक्यं ५६ वर्गः ३१३६ मूलं ५६
जातो यं कर्णः तृतीयः ५६ एकदिक्कुभस्थयोराबाधयोरंतराभावेन तत्कृतिसंयुतस्य स्यादिक्रमासंभवात् यदि
षट्पंचाशन्मितः दृष्टः कर्णस्तदानेनैव प्रकारेणान्यस्त्रिषष्टि ६३ मितः कर्णः साध्यः षट्पंचाशन्मितः
कर्णे यदि कोणक्रम अन्यसंज्ञो चेन्नद्वात्रिंशन्मितं कर्णं प्रकल्प्य तदेव कर्णं भूमिं प्रकल्प्य इतरौ भुजौ प
कल्प्य प्राग्वत् त्रिभुजे भुजयोर्योगइत्यादिना लंबाबाधा साध्याः क्षेत्रदर्शनं
भुजयोः २५ ३९ योगः ६४ अंतरं १४ गुणः ८९६ भुवा ३२ हृतः २८ भू ३२

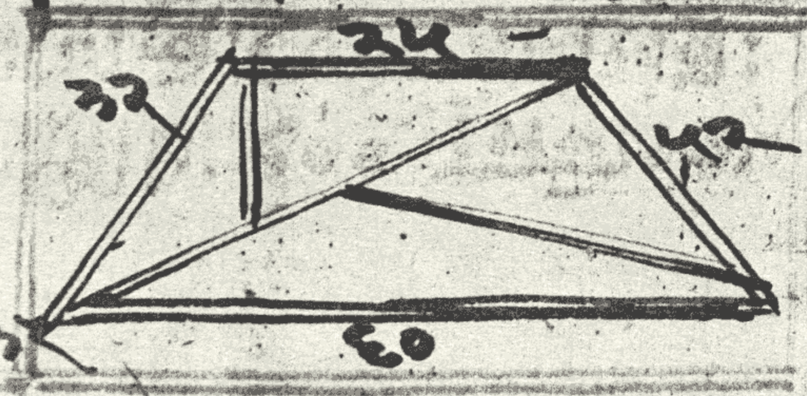

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

138

५५ द्विष्टा २४ २२ ऊनयुता ४ ६० दलिता ३० जाते आबाधे ३० अनयोः हती ४ ९०० भुजयोः २५
३९ हती ९२५ १५२१ स्याबाधाभुजहत्योरंतरं ६२१ ६२१ अस्य मूलाभावात्करणीगतोयं लंबः
तथान्यभुजयोः ६० ५२ योगः ११२ तदंतरं ८ गुणा ८९६ भुवा ३२ हृतः २८ भू ३२ द्विस्था ३२ ३२ फलेन
२८ युता ४ युता ६० दलिता ३० जाते आबाधे आबाधयोः ३० हती ४ ९०० भुजयोः ६० ५२
हतिः ३६०० २७०४ अंतरं ३००॥ २७०० अस्य मूलं नास्ति तस्मात्करणीगतो यलंबः ३००॥
६२१ अनयोरासन्नमूलानयनं वर्गेण महतेष्टेनेति सूत्रेण यथा महतदृष्टस्य २५ अस्य वर्गेण ६२५
हता ९८७५०० अस्य पदं १२९९ गुणः ६२५ पदं २५ क्षुण्णं छिद्रा २५ भक्तं ५२ जातो लंबः ५२ एवं द्वि
तीयस्य महतेष्टस्य २५ वर्गेण ६२५ वधात् ६२१ ३८८१२५ मूले ६२३ गुणा ६२५ पदं २५ ०/२५ क्षुण्ण
छिद्रा २५ भक्ते जातोयं लंबः २४/२३/२५ लंबयोर्ब्वो भूमि ५२/०/२५ रेखयं पार् २४/२३/२५ ७६/२३/२५ जातोयं द्वितीयः कर्णः॥ क्षेत्रदर्शनं स
मानलंबस्य चतुर्भुजस्य मु ... त्स्य भूमिं भुजो भुजोग्यस्त्रवदवसा
ख्येतस्याबाधे लंब मितिस्त त ... १ समानलंबस्य चतुर्भुजस्य मुखोन भूमिं भूमिं पार्श्वस्य ५५

५२

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ उ॰ भुजौ भुजौ प्रकल्प्य त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना आबाधे साध्ये लंबमपि साध्यं। उदाहरणं। भु
र्वा २५ न भूमिं ६० भूमिं २५ भुजौ भुजौ ५२ ३९ प्रकल्प्य लंबाबाधा साध्याः। तथा दर्शनं भुजयोः ३९
५२ योगः ९१ अंतरं १३ गुणः ११८३ भुवा २५ हृतः भागो नास्ति अतः सहरो हरः ११८३/२५ अस्य सममि
रपवर्तितः १६९/५ भूः २५ द्विस्था २५ २५ उनयुतार्थं समच्छेदः अन्योन्यहारा भिहतेति हृत्वा
तथा जाताः समच्छेदाः १६९/५ १२५/५ एकत्रोना ४४/५ परत्रयुता २९४/५ दलिता २२/५ १४७/५ जाता आ
बाधे तयोः कृती ४८४/२५ २१६०९/२५ भुजयोः ३९ ५२ कृती १५२१ २७०४
स्वाबाधाभुजकृत्योः अंतरात् समच्छेदः तत्र प्रथमाबाधाभुजकृत्योः ४८४/२५ १५२१ समच्छेदो
४८४/२५ ३८०२५/२५ अंतरं ३७५४१/२५ जातो लंबः करणी अथ द्वितीयाबाधाभुजकृत्योः २१६०९/२५ २७०४
६७६००/२५ अंतरं ४५९९१/२५ जातो द्वितीयलंबः करणीगतः अस्यासन्नमूलानयनं वर्गे
णमहतेष्टेनेतियथा छेदेन २५ अंशो ३८०१६ हतः ९५०४०० महतेष्टवर्गेण ६२५ हतः ५९४०००००
पदं २४३७ २ गुणा ६२५ पदं २५ क्षुण्णच्छिदा ६२५ न नं ३८/६२५/६२५ जातोयं लंबः अयं चतुर्भुजे सलंबः

समच्छेदो

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५६ आबाधयोनाच्चतुरस्रभूमिस्तल्लंबवर्गेण्यपदंश्रुतिःस्यात् समानलंबेलघुदोःकुयोगान्मुखान्य
दोःसंयुतिरल्पिकास्यात् १ अस्यार्थः चतुरस्रभूमिः ६० आबाधया ७/५ ऊनार्थसमछेदः ३१/५ ७/५
ऊना २९७/५ अस्यवर्गः ८८२०९/२५ लंबः ३८/६२२ अस्यवर्गः ३८०१६/२५ ऐक्यार्थं समछेदस्तिष्ठसेवरैक्यं
१२६२२५/२५ छेदेन २५ भक्ते ५०४९ अस्य ६२५ मूलंनास्ति तस्मात् करणीगतोयंलंबः ५०४९ अस्यास
न्नमूलार्थमुपायः वर्गेणमहतेष्टेनेति महतेष्टस्य २५ वर्गेण ६२५ हतात् ३१५५६२५ अस्यपदं १२७६
गुणः ६२५ पदं गुणछिदाभक्तं ७१/२५ जातोयंकरणी ७१/२५ बृहदाबाधा ७२/५ ऊनार्थसमछेदः १७२/५ ३०/५
ऊनेजाते १२८/५ अस्यवर्गः १६३८४/२५ लंबः ३८/६२५ अस्य वर्गः ३८०१६/६२५ समछेदस्तिष्ठेयेवयुते
जातं ६५५४००/२५ छेदेन भक्ते २७६ ६२५ जातः करणीगतोयंकर्णः मूलाभावात् अस्यास
न्नमूलार्थमुपायः वर्गेणमहतेष्टेनेति छेदो १ राशेः २७६ हतात् २७६ महतेष्टमिदं २५ अस्यवर्गेण
६२५ वधात् १७२५०००० अस्यपदं ११६६ गुणः ६२५ पदं २५ क्षुण्णछिदा २५ भक्तं ४६/१६/२५ जातोयं बृहदा
बाधयोः कर्णः ४६/१६/२५ एवं जातोकर्णो ७१/२५ ४६/१६/२५ क्षेत्रदर्शनं अथ ब्रह्मगुप्तादीनां ४६/१६/२५ मतेकर्णानय ५६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ने कर्णाश्रितेति ॥ भयथाप्रकारद्वयेनापि कर्णाश्रितभुजयोरुभयत्रापिपरस्परं घातः कार्यः। पश्चात्तयोर्भु
जघातयोरैक्यं तदन्योन्यभुजघातैक्येन भाजितं सत् भुजप्रतिभुजवधयोर्योगेन चगुणयेत्। तयोर्यत्पदे
ते विषमे चतुरस्त्र क्षेत्रे कर्णौ भवतः अयमर्थमुदाहरणे स्पष्टीक्रियते ॥ अस्मिन् चतुरस्त्र चतुर्भुजकोष्ठे
भुजौ द्वौ भुजाग्राश्रितौ तयोर्द्वयो हुयोर्घातो यथा एककर्णाश्रितौ भुजौ
२५ ३९ तयोर्घातः ९७५ तत्कर्णा धोभागाश्रितभुजः ६० ॥ ५२ घातः ३१२०
घातयोः ९७५ ॥ ३१२० ऐक्यं ४०९५ अन्यत्र कर्णाश्रितभुजौ २५
५२ घातः १३०० तत्कर्णाधोभा गाश्रितभुजः ३९ ६० घातः २३४०
घातयो १३०० ॥ २३४० ऐक्यं ॥ ३६४० जातउभयघातैक्यं ॥ ४०९५
३६४० स्वस्वाभिमुखौ भुजौ भु जप्रतिभुजौ यथा भुजप्रतिभुजौ ३९
५२ घातः २०२८ अन्यो भुजप्र तिभुजौ २५ ॥ ६० तयोर्घातः १५००

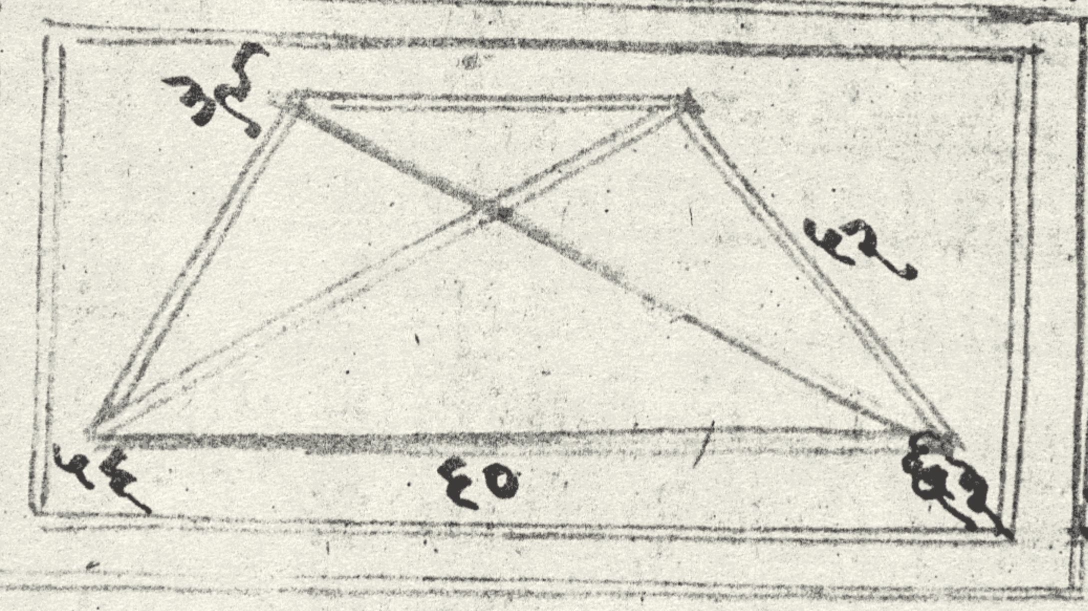

घातयो २०२८ ॥ १५०० योगः ३५२८ अनेन पूर्वानीतघातैक्यं ३६४० गुणितं १२८४१९२० सद्य भुजस्य ।

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५१

दक्षिणभुजमूलगामीकर्णाश्रितभुजघातयोरैक्येन ४०९५ भक्ते ३१३६ अस्य मूलं ५६ कर्णो जातः तथा
प्रथमकर्णाश्रितभुजघातैक्यं ४०९५ भुजप्रतिभुजघातैक्येन ३५२८ गुणितं १४४४७१६० द्वितीयकर्णा
श्रितभुजघातैक्येन ३६४० भक्तं ३९६९ अस्य मूलं द्वितीयः कर्णो जातः ६३॥ ॥ अथ लघुक्रियामा
ह ॥ अभीष्टेति ॥ अभीष्टं यज्जात्यद्वयं जातौ तस्य भुजाः से त्र्यस्रद्वयेन कल्पितं पूर्वोदाहृतक्षेत्रस्य जातिं न जल्प
तीत्यर्थः ॥ अयमर्थः ॥ आद्यविषमजातिद्वयं कल्पितस्य बाहुकोटयः परस्परं कर्णाहताः यद्विषमं चतुर्भु
जं तस्य ते भुजा भवन्ति एवं तेषु त्रिभुजद्वयात्तस्मात्साध्येन तथाहि बाह्वोर्वधः कोटिवधेन युक्त एकः श्रुतिः
स्यात् कोट्योर्भुजयोर्वधयोरैक्यं द्वितीया श्रुतिः स्यात् स्पष्टमन्यत् ॥ अयं भावः तथा त्र्यस्रद्वयं कल्पनीयं
तस्मिन् कल्पिते बाहुकोटिकर्णाः तथा कल्पनीयाः यथा परस्परं कर्णा
भ्यां हताः परस्परं बाहुकोटयः उदाहृताः विषमचतुर्भुजस्य भुजाः स्यु
तथा कर्णावपि त्र्यस्रद्वयादेवं साध्यौ तथाहि परस्परं भुजयोर्वधः
परस्परं कोटिवधेन युत एकः कर्णः स्यात् ॥ एकभुजेनान्यस्य कोटि

५१

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ॰ गुण्या अन्यस्य भुजेनापरस्य कोटिर्गुण्या गुणितयोरैक्यं द्वितीयकर्णः स्यात्॥ अस्मिन्नुक्तं घोसाधने
सति कर्णाश्रिते त्यादिपद्यस्यैवोदाहरणं तत्रत्रिभुजं आत्यक्षेत्रयोन्यासः॥ अत्रत्रयोरनयोः कल्पनप्रकार
स्तु मुखं २५ भूम्यं ६० पंचभिरपवर्तिते ५।१२ द्वितीय त्र्यस्रे भुजकोटी जाते॥ अपवर्तकांकः प्रथम
स्य कर्णः तथा चतुरस्रस्य भुजौ ३९ ५२ त्रयोदशभिरपवर्तितौ ३ ४ प्रथमत्र्यस्रस्य भुजकोटी जाते अ
पवर्तकांको द्वितीयस्य कर्णः १३ अथोदाहरणं॥ प्रथमत्र्यस्रस्य भुज ३ कोटी ४ द्वितीयत्र्यस्रस्य कर्णेन १३
गुणिते ३९ ५२ द्वितीयत्र्यस्रस्य भुजकोटी ५।१२ प्रथमस्य कर्णेन ५ गुणिते २५।६० जाता उदाहृतक्षेत्रभु
जाः ३९ ५२ २५ ६० तेषु भुजेषु मध्ये ऽल्पो भुजो मुखं महांस्तु ६० भूः इतरौ ३९।५२ भुजौ चतुरस्रस्य अ
७१२ न्योन्य भुजयोः ३ ५ घातः १५ कोट्योर्घातः ४८ तयोरैक्यं ६३ एकः कर्णः तथा त्र्यस्रस्य कोटिः ४ अपरस्य
भुजः ५ तयोर्घातः २० तथापरत्र्यस्रस्य कोटिः १२ प्रथमस्य भुजः ३ तयोर्घातः ३६ ऐक्यं ५६ अयं द्वितीयः
कर्णः तथा च क्षेत्रदर्शनं॥ ॥ अथ यदाति अयं भावः॥ त्रिभुपंचाशन्मिते सधुक्तमेव क्षेत्र पार्श्वभुजः अ
थ च मुखमनयोर्व्यस्य यं हत्वा यदि क्षेत्रं न्यस्तं तदा जात्यद्वयं कर्णयोर्वधो द्वितीयकर्णो भवतिय घपिजास

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

५८

×मानमिति चेन्न पूर्वसूत्रे लोपवाक्यं तेनेति ग्रहणान्न तथाहि ×५

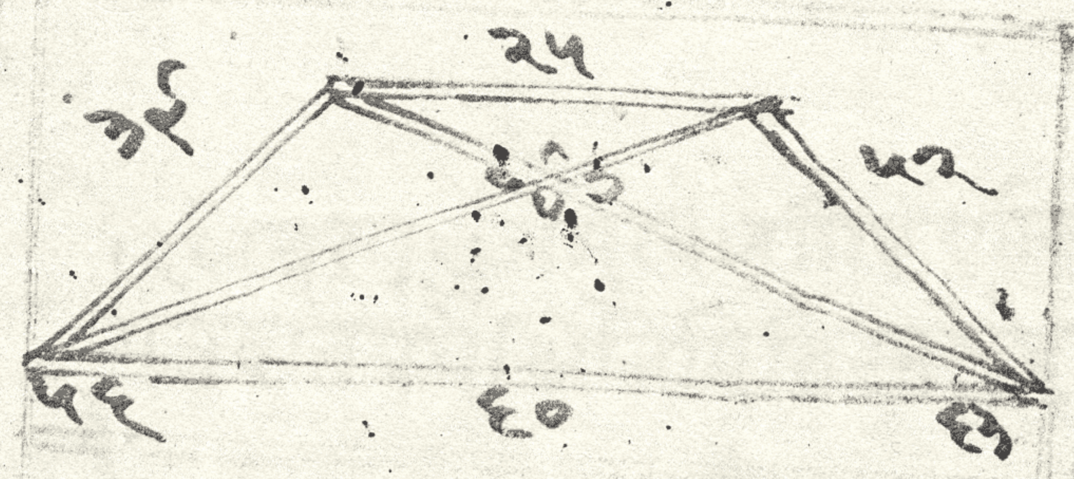

द्वयकोटिभुजघातैक्येन षट्पंचाशन्मितः ५६ कर्णः सिद्धस्तथापि पंचषष्टिमितो द्वितीयः कर्णः कथं स्यादिति शंकां समाधातुं जात्यद्वयस्यतां। ननु द्वितीयः कर्णः पंचषष्टिमित एवेत्यत्र किं कर्णाश्रितभुजौ ३९ २५ घातः ९७५ तथाऽनयोः ५२।६० घातः

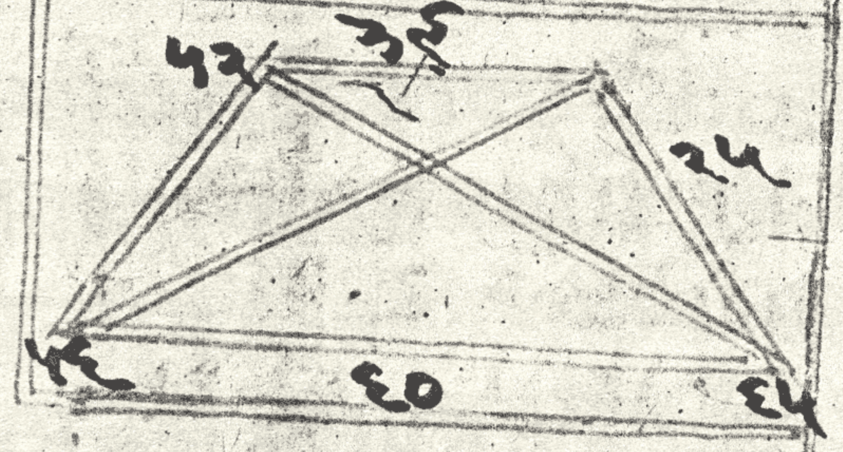

३१२० तयोरैक्यं ४०९५ अंककर्णाश्रितभुजौ ५२।३९ घातः २०२८ तत्कर्णयो भागाश्रितभुजौ ६०।२५ घातः १५०० तयोरैक्यं ३५२८ इमौ विषस्यापवर्तितौ ६५।५६ जातौ गुणकभाजकौ॥ भुजप्रतिभुजौ ३९ ६० घातः २३४० अनयोः ५२।२५ घातः १३०० घातयोरैक्यं ३६४० गुणकेन ५६ गुणितं २०३८४० भाजकेन ६५ भक्तं ३१३६ अस्य मूलं ५६ कर्णः तथा घातैक्यं ३६४० गुणः ६५ गुणं २३६६०० भाजक ५६ हृतं ४२२५ अस्य मूलं ६५ द्वितीयः कर्णः ६५ संपन्नः इममेव साधयितुं जात्यद्वयेस्यतं। अथ द्विपंचाशन्मितेत्या ५८

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीःउ॰

द्विसेयस्य भुजमुखभूमिकर्णान्यचगुणानू रकृत्वा शिष्यबुद्धिवैशद्यायसूचीसंज्ञं क्षेत्रं उदाहरति ॥ क्षेत्रे
यत्र शतत्रयं क्षितिमितिस्तत्रेंदुतुल्यं मुखं बाहू खो ह्लतिमिः त्राराति घ्नतिमितस्तयो च तत्र श्रुतिः एकाख्या

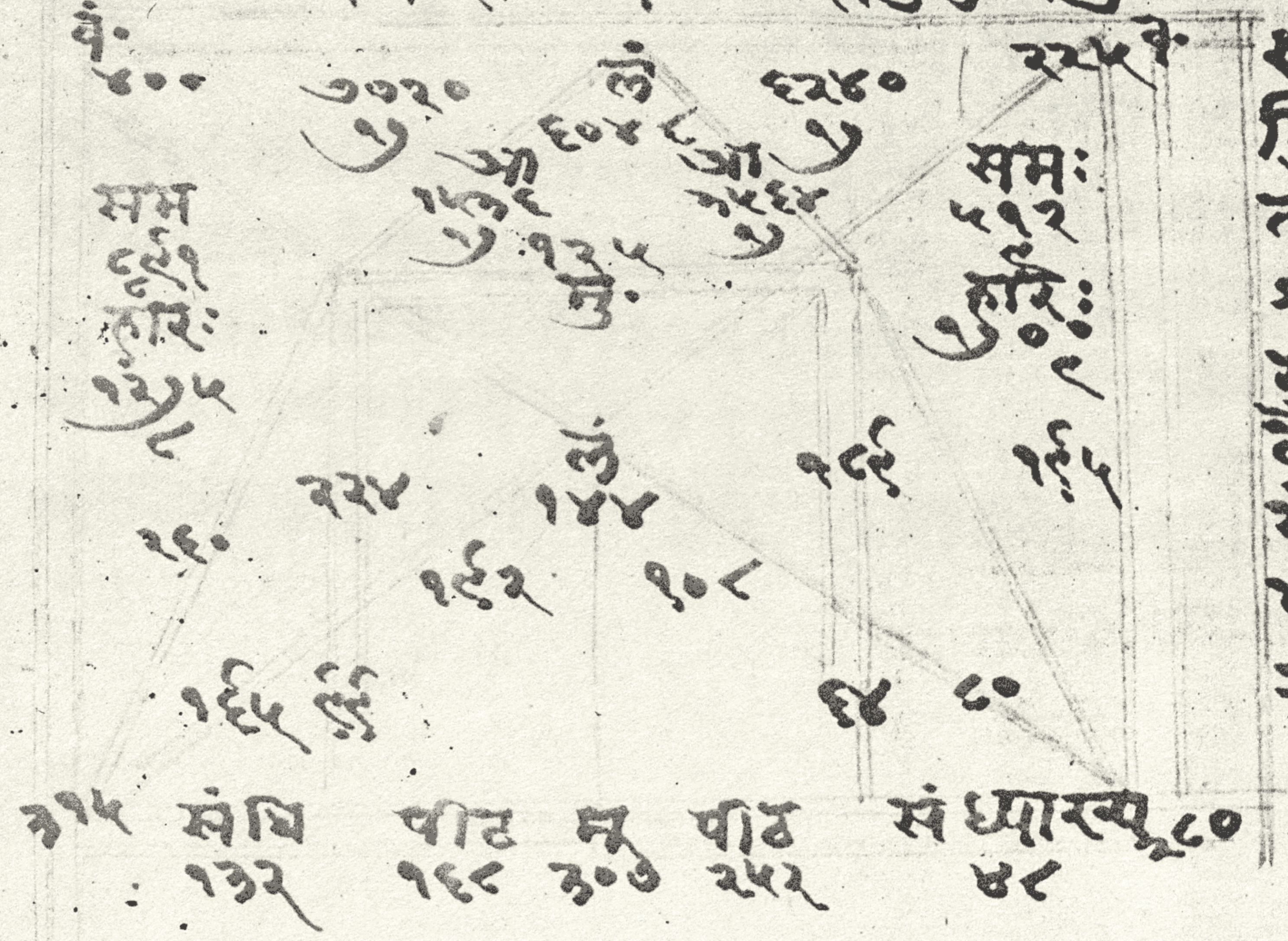

नुयमैः समातिथिगुणैरन्या अथ तल्लंबकौ तुल्यौ गोघ्नतिमितस्तथा
जिनयमैर्योगाघ्रवाल्लंबयोः ॥१॥ यत्र क्षेत्रे शतत्रयं भूमानं ३००
तत्रेंदु १२५ तुल्यं मुखं खोह्लतिमिः २६० त्राराति घ्नतिमि १९५
श्च तुल्यौ बाहू एका श्रुतिः खाष्टयमैः २८० समातिथिगुणैः ३१५
रन्या अथ तल्लंबकौ गोघ्नतिमिः १८९ स्तथा जिनयमैः २२४ स्त
ल्या ॥ हे गणितज्ञ श्रवाल्लंबयोर्योगात् तत्क्षेत्रे यत्र श्रवाल्लंब
योर्योगस्तस्मात् स्थानात् लंबाधः खंडे क्रियत्प्रमाणं तथा क
र्णाधःखंडमाने च तथा कर्णयोगस्थानात् आबाधे लंबे
च ॥ अथ निजमार्गेण वृद्धे ये भुजौ तयोर्योगाद्यात्र क्षेत्रस्य

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

सूच्यास्तस्याबाधा सहिते लंबे च सूच्या भुजयोश्च प्रमाणे कल्प्ये इति संबंधः ॥ यदि अत्र क्षेत्रे क्षेत्रस्य वह
वेऽवयवे तेरक्षः समर्थो सिल हि सर्वं मत्र सन्नेत्रे आलंब वक्ष्ये इति क्षेत्रदर्शनं ॥ आनयनार्थं करणसूत्रमाह लंबत
दाश्रितबाह्वोर्मध्ये संध्यारव्यस्य लंबस्य संध्यूना भूः पीठं सा यस्या धरखंडं १ संधिर्हस्वः परलंबश्रवण
हतोन्यपीठेन भक्तो लंबश्रुत्योर्योगात्स्यातामधः खंडे २ लंबलंबाश्रितबाह्वोर्यन्मध्यं तत्संधिसंज्ञं अस्य
लंबस्य यः संधिः तेनोना भूः पीठसंज्ञा अत्र संधिनाव्दस्य नित्यसापेक्षत्वाद्विवक्षितस्य गुरुकुलमिति वत्स
मास इत्यनुपतो व धार्यं अथ यस्य लंबस्याधरखंडं साध्यं तत्संधिर्हस्वः कार्यः ॥ परलंबेन श्रवणेनच्या
तः परपीठेन भक्तः सन् लंबश्रुत्योर्योगात् लंबश्रवणयोगस्यानादधः खंडे स्यातां ॥ परलंबश्रवणे सत्रप
रत्वाद्दोलंबेनैव संबध्यते न श्रवणेन यन्तु केनचित् परलंबेन परश्रवणेन चाहत इति व्याख्यातं तद्व्याख्ये
ययं थे स्वहस्तोदाहरणेन च आनीतयोश्च लुप्त स्य भीति रूपयोः खंडयोः ६४ ८० विरुद्धत्वादुपेक्ष्यं पर
स्यावित्कदिना समास तदितिवाक्यार्थं विद्धारव्येयं सर्वनाम्नोः वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः ॥ ॥ उदाहरणं
लंबः १८९ तदाश्रितबाहुः १९५ अन्यकोटिः १८९ श्रुतिः १९५ कोटिश्रुत्योरंतरास्यदं बाहुः ॥ कोटिश्रुत्योर्यो ६६

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ

वर्गौतयोर्यदंतरं तस्य यत्पदं स बाहुरिति तस्यार्थः॥ अनयोः १८९। १९५ हती ३५७२१॥ ३८०२५ अंतरं
२३०४ अस्य मूलं ४८ आबाधा संधिसंख्या जाता॥ अनयोः ४८ भूः ३००३ ना २५२ द्वितीयाबाधा पीठसंख्या
२५२ एवं द्वितीयो लंबः २२४ तदाश्रितो बाहुः २६० कोटिश्रुतिसंज्ञौ तयोर्वर्गौ ५०७६। ६७६०० अंतरं॥
७८२४ अस्य पदं १३२ संधिः तदूना भूः ३०० द्वितीयं पीठं १६८ अथ प्रथमलंबस्य संधिः ४८ द्विष्ठः ४८ एक
त्र परलंबेन २२४ गुणितः ७७५२ परश्रवणेन २८० हृतः १३४४० उभयत्र परपीठेन भक्ते लब्धं लंबाधरखं
डं ६४ कर्णाधरखंडं च ८० एवं द्वितीयलंबस्य २२४ संधिः १३२ द्विस्थः १३२ एकत्र परलंबेन १८९ गुणितः
२४९४८ श्रवणेन ३१५ अयं १३२ गुणितः ४१५८० उभयत्र परपीठेन २५२ भक्ते लब्धं लंबाधरखंडं ९९ क
र्णाधरखंडं च १६५ लंबो भूघ्नो इति॥ लंबौ तौ भूघ्नौ स्वस्वपीठेन भक्तौ वंशौ भवतः॥ ताभ्यां प्राग्वत् लाभ्यां
अन्योन्यमूलाग्रगसूत्रयोगात् द्वियेनेन लंबः कुखंडे च साध्यानि॥ यथा लंबौ १८९ २२४ भूमी ३०० गुणे
५६७०० ६७२०० निजनिजपीठाभ्यां २५२ १६८ भक्तौ २२५। ४०० वंशौ जातौ॥ भूमिरुभयपार्श्वगौ सर
लौ वंशौ यौ २२५ ४०० परस्परं वधः ९०००० वंशयोः २२५ ४०० योगेन ६२५ हृतो लब्धे कुखंडे १०८ १९२
अथ सूचीलंबाबाधाभुजज्ञानमाह॥ लंबहतइति॥ लंबहतौ निजसंधिः परलंबगुणः समाह्वयेतियः

148

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६० समपञ्चसे ध्योरेकं तु हारस्तेनोध्नतौ तौ च ॥ १ ॥ समपरसंधौ भूघ्नौ सूच्याबाधे पृथक् स्यातां तु हारहृते परले
बः सूचीलंबो भवेद् घ्नः ॥ १ ॥ सूचीलंबघ्नभुजौ निजनिजलंबोध्नतौ भुजौ सूच्याः ॥ एवं क्षेत्रे क्षोदः प्राज्ञैस्त्रै
राशिको ज्ञेयः ॥ १ ॥ निजसंधिः परलंबेन गुण्यः स्वलंबेन भाज्यः प्राप्तः समसंज्ञः स्यात् ॥ समस्य परसंधेश्च
अंतरः स्यात् समेः परसंधिश्चेत्तौ भूघ्नौ तेन हारेण भाज्यौ लब्धे सूच्याबाधे पृथक् स्यातां तु ॥ ततो भूमिगुणः
परलंबो हारहृतः सूचीलंबः स्यात् तेन सूचीलंबेन भुजौ पृथक् गुणितौ निजनिजलंबभक्तौ लब्धौ मार्गं च
द्वौ सूचीभुजौ स्यातां ॥ उदाहरणं ॥ लंबः २२४ अस्य परसंधिः १३२ परलंबेन १८९ गुणितः २४९४८ स्व
लंबेन २२४ भक्तः लब्धं १११ शेषस्य ८४ भाजकस्य च २२४ अष्टाविंशत्या २८ पवर्तितं जातं ३/८ ततः पूर्वलब्धस्या
स्य च सवर्णनार्थं न्यासः १११ ३/८ छेदघ्नरूपे क्षिप्तिंशते जातः समाख्यः ८९१/८ यद्वा भाज्यभाजकयोरुभयोः
२४९४८ २२४ अष्टाविंशत्या स्यापवर्तिते जातोयं समाख्यः ८९१/८ अस्य परसंधे ४८ श्च योगार्थं सम
छेदः ८९१/८ ३८४/८ अनयो योगः १२७५/८ हारो जातः यद्वा संधिः ४८ परलंबेन २२४ गुणितः १०७५२
स्वलंबेन १८९ भक्तः ५६ शेषं १६८ भाजकौ १८९ एकविंशत्या २१ पवर्तितौ ८/९ ततः पूर्व
लब्धस्यास्य च सवर्णनार्थं न्यासः ५६ ८/९ छेदघ्नरूपे क्षिप्तिंशते जातः समाख्यः ५१२/९ यद्वा भाज्य भाजकयो ६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

स्तेन

ली॰उ॰

१०७५२ १०८९२ वैके विंशत्यापवर्तितौ तदेव जातं अस्य ५१२ परसंधे ७ ३२ श्च योगार्थसम छेदं ५१२ ११९८

अनयोर्योगोहारो जातः ७०० अथ सम: ८९१ परसंधि श्वे ४८ भू ३०० घ्रो २५७२०० १४४०० भा

जिघितु १२७५ हरस्य छेदंलवंप परिवर्त्तितिहृते ८ २६७३०० अंशा हतिः छेदव

घश्च २१३८४०० षट्शतेन ६०० अपवर्तितेः ३५६४ जाता १२७५ हतेऽङ्गे सूचीलंबयोम

घे आवा १०२०० घा तथा भू घ्नेः परसंधिः ॥ १४४०० हरस्य १२७५ छेदं शयो विपर्यये ८

१४४०० अंशाहतिः छेदवधश्च ११५२०० पंचसमत्यापवर्तितो १५३६ जातो हतायामी १२७५

वो १ धा अथ परलंबः १९९ भूमि २०० गुणः ५६७०० हरस्य छेदांशा विपर्यये ८

५६७०० अंशाहति छेदवधः ४५३६०० पंचसमत्यापवर्तितेन ६०४८ जातः सूचीलंबः ७ १२७५

थ तु जः १९५ सूचीलंबः ६०४८ गुणः १७१३६० स्वलंबेन १९२ हृतः छेदंल

वंपरिवर्त्य २९२ ११७१३६० अंशाहतिः छेद वधः १७१३६० एकोननवत्य धिकेशतेन १८९

अपवर्त्तेनेन जातोस्य सूचीमार्ग प्रयच्छोभुजः ६२४० ३२९३ तथा भुजः २६० सूचीलंब ६०४८

गुणः १५७२८० स्वभुजेन २२४ भक्तः छेदंलवं चपरिवर्त्य २२४ १५७२८० अंशाह

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीउ·

मा॰ गुणयगुणको पुत्वाद्दछाफलेकल्पनीये॥ अथवृत्तक्षेत्रेकरणसूत्रं॥ वृत्तंवर्त्तुलाकृति॥ व्यासेति
व्यासे भनंदाग्नि ३९२७ हते विभक्ते खबाणसूर्यैः १२५० परिधिश्च सूक्ष्मः॥ द्वाविंशति २२ घ्ने विहृते च शैलैः
७ स्थूलोथवा स्याद्व्यवहारयोग्यः॥ १॥ व्यासः क्षेत्रमध्ये दैर्घ्यं भनंदाग्निभिः ३९२७ गुणितं खबाणसूर्यैः
१२५० भाज्यं फलं तु सूक्ष्मः परिधिर्भवति॥ अनेन व्यवहा
रः कर्त्तुमशक्य इति॥ ततो कर्यायाकिंचित् स्थूलोपायमा
ह॥ द्वाविंशतीति॥ व्यासे द्वाविंशति २२ गुणिते सप्त ७ भ
क्ते परिधिर्व्यवहारयोग्यः स्यात्॥ परंतु किंचित् स्थूलः वि
ष्कंभेति॥ विष्कंभमानं किल सप्त ७ यत्र तत्र प्रमाणं परिधेः प्र
चक्ष्व॥ द्वाविंशति २२ यत्र परिधिप्रमाणं तद्व्याससंख्या च
सखे विचिंत्य॥ १॥ यत्र छंदोयत्र तत्रार्थौ॥ विष्कंभो व्या
सः ७ भनंदाग्नि ३९२७ गुणः २७४८९ खबाणसूर्यैः
१२५० भक्ते लब्धं २१ शेषः १२३९/१२५० सूक्ष्मं परिधेः प्रमाणं २१ १२३९/१२५० यद्व्यासः ७ द्वाविंशति २२ गुणः १५४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

त्राले ७ भक्तो जातः २२ यद्वा व्यासः ३ अत्र भाज्यभाजकयोरपवर्तितयोः कृते सवर्णवधः स्थूलपरिधिः
२२ अथ यत्र परिधिर्ज्ञातस्तत्र व्यासः ज्ञानाय गुण्यगुणकयोर्वैपरीत्यं कार्यं ॥ यथा परिधिः २२ ६२
२२ अथ यत्र परिधिर्ज्ञातस्तत्र व्यासः ३ । ५०० भनंदाग्नि ३९२७ भक्तो लब्धं व्यासो जातः ॥ ७ यद्वा परिधिः
रवबाणसूर्यैः १२५० गुणितः ३ । ५०० भनंदाग्नि ३९२७ ॥ अथ क्षेत्रफ १२६२ लसाधन
२२ समगुणः १५४ द्वाविंशति २२ भक्तः ७ जातः स्थूलो व्यासः ७ ॥ अथ क्षेत्रफलसाधनं कंदुकस्येव जालं
२२ समगुणः १५४ द्वाविंशति २२ भक्तः ७ जातः स्थूलो व्यासः ७ ॥ अथ क्षेत्रफलं वेदैः ४ रुपरि परितः कंदुकस्येव जालं
माह वृत्तक्षेत्र इति । वृत्तक्षेत्रे परिधिगुणितव्यासपादः फलं तत्क्षुण्णं वेदैः ४ रुपरि परितः कंदुकस्येव जालं पि८
गोलस्यैवं तदपि च फलं पृष्ठजं व्यासनिघ्नं षड्भिः ६ र्भक्तं भवति नियतं गोलगर्भे घनाख्यं ॥ १ परिधिगुणितं
तस्य व्यासस्य चतुर्थांशो क्षेत्रफलं स्यात् ॥ यदि तु तत्क्षेत्रं गोलाकृति तदा तत् क्षेत्रफलं वेदैः ४ क्षुण्णं गुणितं
सत् कंदुकस्य जालमिव परितः पार्श्वेऽधस्ताच्च उपरि पृष्ठफलं स्यात् ॥ यद्वा गोलाकार वृत्तक्षेत्रस्य गर्भे
नो५ घनमिति तद् इति विन्यासात् तत् पृष्ठफलं व्यासगुणितं षड्भिः ६ र्भक्तं घनाख्यं घनफलं स्यात् ॥ यद्व्यास
इति ॥ यद्व्यासस्तुरगै ७ र्मितः किल फलं क्षेत्रे समे तत्र किं व्यासः सप्तमितश्च यस्य सुमते गोलस्य तस्या
पि किं पृष्ठे कंदुकजालसंनिभफलं तस्यैव गोलस्य किं मध्ये ब्रूहि घनं फलं च विमलां चेद्वेत्सि लीलावतीं ६२
॥ १ यस्य व्यासः तुरगै र्मितः ७ तत्र समे क्षेत्रफलं किं तस्यैव गोलस्य मध्ये घनाख्यं फलं किं हे सुमते त्रो
२ × यस्य गोलस्य व्यासः सप्तमितः तस्यैव गोलस्य पृष्ठे कंदुकजालसन्निभं फलं किं × २

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

गो॰पु॰

मनवुद्धेयदिलीलावतीं विमलां त्वं वेत्सि तर्हि ब्रूह्यस्य न्यासः परिधिः ३९२७/१२५० छेदघ्नरूपेष्विति कृते
जाते २७४८९ अनेन व्यासो ७ गुणितः २७४८९/१२५० अंशाहति छेदवधः ॥ १९२४२३/१२५०
अस्य १२५० पादश्चतुर्थांशः ४ अनेन भागाद्यः छेदं लवं च परिवर्त्य १९२४२३/१२५० अं
शाहति छेदवधः १९२४२३/५००० छेदेनानेन ५००० भक्ते लब्धं ३८ शिष्टं २४२३/५००० जातं क्षेत्रफलं १९२४२३/१२५०
३८ २४२३/५००० गोलपृष्ठफलानयनाय वेदक्षुण्णमिति कार्यं तत्र क्रमः छेद ५००० घ्नरू
पे ३८ घ्नरू १९०००० लवा २४२३ योज्याः १९२४२३ तलस्थो हार इति जातं १९२४२३/५००० इदं वे
दैर्गुणितं ७६९६९२ छेदयोः ५०००।१ वधः ५००० अनेन भक्ते लब्धं १५३ शिष्टं [illegible] चतुर्भि
रपवर्तितं १५७३/१२५० जातं १५३ १५७३/१२५० अथवा १९२४२३/५००० स्मिन्नेव चतुर्भिर्गुणिते [illegible] एवं चतुर्भक्तस्तेनो
पवर्तितं १५७३/१२५० क्रमेण भक्ते लब्धं तदेवफलं १५३ १५७३/१२५० एतज्जातं गोलपृष्ठफलं ॥ अथ घन
फलानयने न्यासः १५३ १५७३/१२५० अत्र छेदघ्नरूपेषु लवाधने १५३ १५७३/१२५० इति कृते जाते १९२४२३/१२५० इदं व्यासेन
७ निघ्नं अंशाहति १५७३/१२५० छेदवधः १३४६९६१/१२५० षड्भिः ६ भक्ते छेदं लवं च परिवर्त्य वर्ग ६
अंशाहतिः छेदवधः १३४६९६१/१२५० छेदेन भक्ते लब्धं १७९ शेषः ४४६१/७५०० त्रिभिरपवर्तितो जातः

CC-0. In Public Domain. Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

१४८७/२५०० जातं चेत द्वोलांतरे घनफलं १८८/१४८७/२५०० अथैतदेव प्रकारांतरेणाह ॥ व्यासस्येति स्पष्टार्थः ॥ व्या
सस्य वर्गो भनवाग्निनिघ्नो ३९३ सूक्ष्मं फलं पंचसहस्रभक्ते ५००० रुद्रा ११ हते शाक्र १४ हृ
ते थवा स्यात् स्थूलं फलं सद्भुवनावातसंयोग्यं ॥ १ ॥ व्यासस्य ७ वर्गः ४९ भनवाग्नि ३९३ निघ्नः १९२५७ पं
चसहस्र ५००० भक्तः ३८/२२५७/५००० जातं तत्सूक्ष्मं फलं ॥ ॥ अथ स्थूलफलसाधनं व्यासः ७ अस्य वर्गः
४९ रुद्राहतः ५३९ शक्र १४ भक्ते लब्धं ३८ शेषं २४ भाजकोसमापवर्तितो जातं स्थूलफलं ३८/२ एतच्छे
दघ्नरूपेषु लब्धघनेति हता ११ चतुर्गुणं ३०८/२ छेदेन भक्ते लब्धं स्थूलं गोलपृष्ठफलं १५४ अथ स्थूल
घनफलसाधनमाह ॥ घनीकृतव्यासदलं निजैकविंशांशयुगोलफलं घनं स्यात् ॥ व्यासः घनीकृतः
३४३ अस्य दलं नायातीति हर एव द्विघ्नस्तिष्ठति ३४३/२ निजैकविंशांशयोगाय न्यासः ३४३/२ तलस्थह
रेण २१ हरे २ निहन्यात् ४२ स्वांशाधिकेनेतन २२ भागान ३४३ हन्यात ७५४६ छेदे ४२ न भक्ते लब्धं
१७९ शेषं २८ भाजको ४२ चतुर्दशापवर्तितौ ॥ जातं स्थूलघनफलं १७९/२/३ अथ ज्याव्यासबाण
क्षुद्भुयोरुद्दिष्टयोरितरज्ञानयाह ॥ ज्याव्यासयोगांतरघाते मूलं व्यासस्तद्भूनो दलितः शरः स्यात् ॥
व्यासाच्छरोनाच्छरसंगुणात् स्यात् मूलं द्विनिघ्नं भवतीह जीवा ॥ जीवार्धवर्गे शरभक्ते युक्ते व्यासप्रमाणं प्रवदंति

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰उ

वृत्ते १ ज्याव्यासयोगांतरेति ॥ ज्याव्यासयोर्योगांतरयोः परस्परं घातस्य मूलं तेनोनितो व्यासस्तदर्द्धं चारु
स्यर्धः ॥ अथ शरेणोना च्छर संगुणा व्यासात्तन्मूलं तद्द्विगुणं जीवा भवति ॥ जीवा ज्या जीवार्धस्य वर्गः शरे
ण भक्तो युक्तश्च सत् वृत्तक्षेत्रे व्यासप्रमाणं भवति ॥ दशेति ॥ दशविस्तृति वृत्तांतर्यत्र ज्या षण्मितासखे
तत्र धुंवद वाणं ज्यां ज्याबाणं मे वाच विस्तृतिं ॥ २ ॥ विस्तृति व्यासः अंतर्मध्ये स्पष्ट
मन्यत ॥ न्यासः ॥ ज्या ६ व्यासः १० तयोर्योगं १६ अंतरं ४ च अनेनयोर्घातः ६४
अस्य मूलं ८ अनेन व्यासः १० ऊनः २ दलितः १ शरो जातः ॥ यदि व्यासबाणे
ज्ञातौ तदा व्यासः १० शरः १ नः ९ शर १ गुणः ९ स एव मूलं ३ द्विघ्नं ६ ज्या ६
भवति ॥ अथ ज्याबाणौ ज्ञातौ तदा ज्या ६ ३ वर्गः ९ शरेण १ भक्तः ९ शरेण यु
तः १० जातो व्यासः १० अथ वृत्तक्षेत्रव्यासेन त्र्यस्रादि भुजज्ञानाय आह ॥ त्रिद्व्य
ङ्काग्निनभश्चंद्रैस्त्रिबाणाष्टयुगाष्टभिः वेदाग्निपंचखाश्वैश्च खखाभ्राभ्ररसैः क्रमा
त् ॥ बाणेषुनखबाणैश्च द्विद्विनंदेषुसागरैः ॥ कुरामदशवेदैश्च वृत्तव्यासे समाह
ते ॥ सहस्राहृते व्यासं यद्वृत्तस्य मध्यतः समत्रिरवाद्यस्राणां मे भुजान्वद पृथक्

155

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६४ पृथक् १ खखखाभ्राभ्रार्कसंभक्ते लभ्यंते क्रमतो भुजाः वृत्तांतस्त्र्यस्रपूर्वाणां नवांतानां पृथक् पृथक् ॥ त्रिज्यां
कार्य्यांति। वृत्तांतर्वृत्तमध्ये त्र्यस्रपूर्वाणां त्र्यस्रादीनां नवांतानां नवास्रपर्यंतानां सहस्रद्वितयव्यासमिति
स्पष्टं व्यासः २००० त्रिघ्नं कृशाग्निनभश्चंद्रैः १०३९२३ गुणितं जातं २०७८४६००० खखखखाभ्रार्कैः १२००००
भक्तं फलं १७३२ शेषं ६००० भाजको १२०००० षट्सहस्रैः ६००० अपवर्तितौ १/२० जातं त्र्यस्रभुजमानं १७३२ १/२०
तथा वृत्ते व्यासः २००० विबाणरुद्रयुगाष्टभिः ८४८५३ गुणितः १६९७०६००० भाजकेन १२०००० भक्तं
फलं १४१४ शेषं २६००० भाजको १२०००० द्विसहस्रेणापवर्त्तितौ लब्धं १३/६० जातं वृत्ते चतुरस्रभुजमानं
१४१४ १३/६० व्यासः २००० वेदाग्निपंचखाश्वैः ७०५३४ गुणितः १४१०६८००० भाजकेन १२०००० भक्तं लब्धं
११७५ शेषं ६८००० भाजको १२०००० चतुःसहस्रैः ४००० रपवर्तितौ लब्धं १७/३० जातं पंचास्रभुजमा
नं वृत्ते ११७५ १७/३० व्यासः २००० खखखखाभ्ररसैः ६०००० गुणितः १२००००००० भाजकेन १२०००० भक्तं १०००
जातं षडस्रे भुजमानं १००० व्यासः २००० बाणेषुनखबाणैः ५२०५५ हतः १०४११०००० भाजकः
१२०००० भक्ते लब्धं ८६७ शेषं ७०००० भाजको १२०००० अयुतेन १०००० अपवर्तितौ ७/१२ जातं वृत्ते
तः सप्तास्रभुजमानं ८६७ ७/१२ व्यासः २००० द्विद्विनंदेषुसागरैः ४५९२२ हतः ९१८४४००० भाजकेन १२००००
भक्तं ७६५ शेषं ४४००० भाजको १२०००० चतुःसहस्रेणापवर्तितौ ११/३० जातं वृत्तांतरष्टास्रभुजमा ६४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

लीऽ३

जातं २

नं ७६५ व्यासः २००० कुरामदन्तावेदैः ४२०३१ हतः ८२०६२००० भाजकेन १२०००० भक्ते ६८ शेष
१०२ ८३ नजे शेषहूसह त्रे ६००० रपवर्तितोलब्धं ७ दन्तांतनंबात्र भुजमानं ८८३ चापोनेति चा
पो धनुः यस्यज्याकार्यातेन चापेन ऊनितः परिधिश्चापेन वगुणितः प्रथमसंज्ञः ८१ स्यात् परिधिव
र्गस्य चतुर्थांशः पंचगुणितः प्रथमसंज्ञेन हीनः कार्यः तेन चतुर्गुणव्यासगुणं प्रथमाह्वयं भाज्यं फलं ज्या
ज्या स्यात् अष्टादशांशोनेति एतेनैः परिधेः एकद्वित्र्यादिगुणेन नृपाशेरष्टांशोनतुल्यं यत्र चापं यत्र विंशत्य
१२० धिकमितं शतं व्यासार्द्धं चत्वारिंशदधिकशतद्वयं व्यास इत्यर्थः तत्र पृथक् पृथक् जीवा वद व्यासः २४० श्रीप्रं ७
भनंदाग्नि ३९२७ हतः ९४२४८० खबाणसूर्यैः १२५० भक्ते लब्धं ७५३ शेषं १२३० ७५३ किंचिदंत
रमुपेक्ष्य कृतः परिधिः ७५४ यद्वा व्यासः २४० द्वाविंशति २२ घ्नः ५२८० शैलैर्भक्ते लब्धं
शेषः २ उपेक्ष्यः स्थूलत्वादस्य ७५४ अस्य अष्टादशांशः सूक्ष्मः ४१ शेषं १६ भाजकौ २८ द्वाभ्यामपवर्ति
तौ ८ ९ जातः सूक्ष्मः ४१ ६/९ व्यवहारार्थमयं स्थूलः ४२ असावेकादिनवांतानां गुणः ४२ ८४ १२६
१६८ २१० २५२ २९४ ३३६ ३७८ एते हताव्यासाधनं यथा परिधिः ७५४ चापोनः ७१२ चापेन ४२
निघ्नः २९९०४ जातः प्रथमाह्वयः परिधे ७५४ वर्गः ५६८५१६ तस्य चेतुर्थभागः १४२१२९ पंचगुणः

७५३
१२३०
१२५०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ ६८ ॥

७१०६४५ प्रथमाढ्येन २९९०४ हीनः ६८०७४१ असौ भाजको जातः। व्यासः २४० चतुर्गुणः ९६०
अनेन प्रथमं २९९०४ गुणितं २८७०७८४० चतुर्घ्नमिति पाठे प्रथममेव २९९०४ चतुर्गुणं कृत्वा ११९६१६
व्यासः २४० हतं कार्यं जाते तदेव २८७०७८४० भाजकेन ६८०७४१ भक्ते लब्धं ४२ शेषस्याग्रस्त्यः जाते यं प्रथ
मज्या। अथ परिध्य ७५४ षष्टादन्तांश्शौ ४२ द्विगुणः ८४ चापं तथा परिधिः ७५४ चापोनः ६७०
चाप ८४ गुणः ५६२८० प्रथमं जाते अनेन ५६२८० पूर्वानीतः पंचाहतः॥ ॥परिधिवर्गचतुर्थांशः
७१०६४५ हीनः ६५४३६५ हरो जातः प्रथमं ५६२८० चतुर्घ्नं व्यासः ९६० हतं ५४०२८८०० हरेण ६५४३६५
हृते लब्धं ८२ शेषांकस्य प्रयोजनं नास्ति स्थूलत्वात् जाता द्वितीयज्या ८२ अथ परिध्य षष्टादन्तांशा ४२
त्रिगुण १२६ चापं तदा परिधि ७५४ चापोनः ६२८ चाप १२६ गुणः ७९१२८ प्रथमो जातः अनेन पूर्वा
नीतः पंचाहतः परिधिवर्गचतुर्थांशः ७१०६४५ हीनः ६३१५१७ हरो जातः प्रथमं ७९१२८ चतुर्घ्नं व्यासः ९६०
हतं ७५९६२८८० हरेण ६३१५१७ हृते लब्धं १२० इयं तृतीयज्या परिध्य षष्टादन्तांशा ४२ चतुर्गुणः १६८
चापं तदा परिधिः ७५४ चापोनः ५८६ चापेन १६८ गुणितः ९८४४८ जातः प्रथमः अनेन ९८४४८
पूर्वानीतः पंचाहतः परिधिवर्गचतुर्थांशो ७१०६४५ हीनः ६१२१९७ हारो जातः प्रथमं ९८४४८ च

॥ ६८ ॥

158

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

जातं २

लीउ ने ७६५ व्यासः २००० कुरामदन्तावेदैः ४२०३१ हतः ८२०६२००० भाजकेन १२०००० भक्तः ६८३ शेष
१०२०... ३१ नजकोषट्सहस्त्रे ६००० रपवर्तितो लब्धं ७ यन्नांतर्न वा स्वभुजमानं ६८३ चापोनेति चा
पौ धनुः यस्य ज्याकार्या तेन चापेन ऊनितः परिधिः शेषेण वर्गुणितः प्रथमसंज्ञः २० स्यात् परिधिव
र्गस्य चतुर्थांशः पंचगुणितः प्रथमसंज्ञेन हीनः कार्यः तेन चतुर्गुणव्यासगुणं प्रथमाहृयं भाज्यं लब्धा
ज्या स्यात् अष्टादशांशोनेति रुन्ने परिधेः एकद्व्यादिगुणेन परिधेरष्टांशेन तुल्यं यत्र चापं यत्र विंशत्य
१२० धिकमितं शतं व्यासः चत्वारिंशदधिकशतद्वयं व्यास इत्यर्थः तत्र प्रथमकप्रथकूर्ज्जीवा वद व्यासः २४० शीघ्रं ७
मनंदाग्नि ३९२७ हतः ९४२४८० खबाणसूर्यैः १२५० भक्तः लब्धं ७५३ शेषं १२३० [७५३ / १२३० / १२५०] किंचिदंत
रमुपेक्ष्य स्थूलः परिधिः ७५४ यद्वा व्यासः २४० द्वाविंशति २२ घ्नः ५२८० शैलैर्भक्तः लब्धं ७५४
शेषः २ उपेक्ष्यः स्थूलत्वादस्य ७५४ अस्य अष्टादशांशाः सूक्ष्मः ४१ शेषं १६ भाजकौ १८ द्वाभ्यामपवर्ति
तौ ८ ९ जातः सूक्ष्मः [४१ / ८ / ९] व्यवहारार्थमयं स्थूलः ४२ असौ एकादिनवान्तानां गुणकः ४२ ८४ १२६
१६८ २१० २५२ २९४ ३३६ ३७८ एते हृत्वा ज्यासाधनं यथा परिधिः ७५४ चापोनः ७१२ चापेन ४२
निघ्नः २९९०४ जातः प्रथमाख्यः परिधे ७५४ वर्गः ५६८५१६ तस्य चतुर्थभागः १४२१२९ पंचगुणः

१५९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

८२

ली॰ उ॰

तुर्घ्नव्यासा ९६० ह तं ९४५१०००८० हरेण ६१२१९७ हृते लब्धं १५४ शेषं त्याज्यं चतुर्थज्या १५४ जाता ॥ प
रिध्यष्टादशांशाः ४२ पंचघ्नो २१० यदा चापं तदा परिधिः ७५४ चापोनः ५४४ चापेन २१० निघ्नः
११४२४० जातः प्रथमः अनेन ११४२४० पूर्वानीतः पंचाहतः परिधिवर्गचतुर्थांशो ७१०६४५ हीनः ५९६४०५
जातो हारः प्रथमं ११४२४० चतुर्घ्नव्यासा ९६० हतं १०९६७०४०० हरेण ५९६४०५ हृते लब्धं १८४ स्थू
लं जातेयं पंचमी ज्या ॥ अथ परिध्यष्टादशांशाः ४२ षड्गुणः २५२ चापं तेन परिधि ७५४ ऊन ५०२ चाप
२५२ घ्नः १२६५०४ प्रथमो जातः अनेन १२६५०४ पंचाहतः परिधिवर्गचतुर्थांशः ७१०६४५ हीनः
५८४१४१ हारोयं प्रथमः १२६५०४ चतुर्घ्नव्यासा ९६० हतः १२१४४३८४० हारं ५८४१४१ हृतः लब्धं स्थूलं
२०८ जाता षष्ठी ज्या यदा चापं २९४ तेन परिधिः ७५४ ऊनः ४६० चापो २९४ घ्नः १३५२४० प्रथमोयं अने
न परिधिवर्गचतुर्थांशः ७१०६४५ हीनः ५७५४०५ हारोयं प्रथमः १३५२४० चतुर्घ्नव्यासा ९६० हतः १२९८३०४००
हारः ५७५४०५ हृतः लब्धं स्थूलं २२६ जाता सप्तमज्या ॥ यदा चापं ३३६ तेन परिधि ७५४ ऊनः ४१८ चाप ३३६
घ्नः १४०४४८ प्रथमः अनेन परिधिवर्गचतुर्थांशः ७१०६४५ हीनः ५७०१९७ हारोयं प्रथमः १४०४४८ च
तुर्घ्नव्यासा ९६० हतः १३४८३००८० हारः ५७०१९७ हृतः लब्धं २३६ शेषस्य प्रयोजनं नास्ति जाता अ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

मज्या ॥ यदा परिध्यष्टाश्त्रांशोनो ४२ नवगुणश्च्या ३१८ यंतेन परिधि ७५४ स्नः ३७६ चापेन ३७८ गुणितः
१४२१२९ जातः प्रथमः ॥ अनेन परिधिवर्गचतुर्थांशो ७१०६५५ हीनः ५६८५१६ जातो हारः प्रथमः १४२१२९
चतुर्घ्नव्यासा ९६० हतः १३६४४२८४० अयं हारेण ५६८५१६ हृतः लब्धं २४० जातेयं नवमी ज्या ॥ ॥ अथ
वात्र सुखार्थं परिधेरष्टादशांशेन परिधिं धनूंषि चापवर्त्य ज्याः साध्यंते तथापि ता एव भवंति । न्यासः ॥
परिधि ७५४ दष्टादशांशेन ४२ परिधि ७५४ धनुषी ४२ अपवर्तिते परिधिः १८ स्थूलः धनुः १ परिधिः १८
चापो १ नः १७ चाप १ निघ्नः १७ प्रथमोयं परिधि १८ अस्य वर्गः ३२४ अस्य चतुर्थभागः ८१ पंचाप्तहतः ४०५
प्रथमो ७ नः ३९८ हारोयं चतुर्घ्नव्यासा २४० । ९६० हतं प्रथमं १६३२० हरेण ३९८ हृतं लब्धं ४२ ज्या जाता
अथ परिधिः १८ चापेन द्विगुणेन २ हीनः १६ द्विगुणचाप २ गुणः ३२ प्रथम संज्ञः पंचोहतः परिधिवर्ग चतु
र्थभागः ४०५ प्रथमोन ३२ नः ३७३ हरः व्यासेन २४० चतुर्गुणेन ९६० प्रथम ३२ गुणितं ३०७२० हर ३७३
नक्तं लब्धं ज्या ८२ एवं व्यासगुणानां धनुषां ३।४।५।६।७।८।९ जाता ज्याः १२०।१५४।१८४।२०८
२२६।२३६।२४० अथ ज्यापरिधिभ्यां धनुरानयनमाह ॥ व्यासाब्धिघातेति ॥ व्यासाब्धिघातयुतमौ

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

विक्रयाविभक्तोजीवांघ्रिपंचगुणितः परिधेस्तुवर्गः ॥ लब्धोनितात्परिधिवर्गचतुर्थभागादाप्तेप
देवृतिदलात्पतिते धनुः स्यात् ॥ १ ॥ उदाहरणं ॥ विदिताइह येगुणास्तेनोवदतेषाम् धुनाधनुर्मितिं
१ यद्यस्ति धनुर्गणक्रियागणिते गणितकृतिनैपुणं ॥ व्यासाब्धिघातेति ॥ पारिधिवर्गः जीवांघ्रि
श्चपंचचतेर्गुणितः ततोव्यासस्य अब्धिभिः हतत्वायो घातस्तद्युतयामौर्व्या विभक्तः कार्यः ततोयल्ल
ब्धं तेनोनितात्परिधेर्वर्गस्य चतुर्थभागात् आसंयमदं तस्मिन्परिधेर्दलात्रूनिते सति यच्छिष्टं तद्धनुः
स्यात् ॥ विहिताइतियेगुणज्याश्चापोननिघ्नेतिसूत्रेणविहिताःसाधिताः विहिताइति क्वचित्पाठः
तत्रविदिताः प्रसिद्धाइत्यर्थः तेषांगुणानाम धुनात्वं धनुर्मितिं धनुःप्रमाणं वदाहेगणितिक यद्विते
धनुर्गुणक्रियागणिते नैपुणं अस्ति तर्हि वदेतिसंबंधः ॥ नैपुणं पुवादित्वादण्न्यासः ॥ पूर्वसाधि
तज्याः ४२ ८२ १२० १५४ १८४ १२८ २२४ २३८ २४० परिधिः ७५४ स्वाष्टादशांशेन ४२ अपवर्ति
तः १८ परिधेः १८ वर्गः ३२४ जीवा ४२ घ्रिणा ४२ भागेनगच्छतीतिहरस्तिष्ठति १८ अस्याप्यपवर्ति
तः ३ १ अनेनपरिधेर्वर्गो ३२४ गुणितः अंत्यो ४ ह्रतिः ९६०४ छेदवधेन २ भक्तः ३४० रपंच ५ गुणः
१७०१० असौज्यया ४२ व्यासा २४० ब्धिघात ९६० युतया १००२ भक्तः १७ लब्धं स्थूलं १७ अनेनपरिधिः

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६७

१८ वर्ग ३२४ चतुर्भाग ८१ ऊनितः ६४ अस्य मूलं ८ परिधि १८ दलात् ९ पतितं १ इदं जातं धनुः १ अ
शयदिज्या ८२ परिधिः १८ वर्गः ३२४ ज्याचतुर्थ भागेन ६३ भागोनगच्छतीति हरत्ति षष्टि ह्यामपव
तेः ४१ गुणितैः १३२८४ षद्वधेन २ भक्तः ६६४२ पंचगुणः ३३२१० अंसोज्यया ८२ व्यासा २४० अ
भिघातः ९६० युतया १०४२ भक्तेः ३२ परिधिः १८ वर्गः ३२४ चतुर्थभागः ८१ लब्धेन ३२ ऊनः ४९
अस्य मूलं ७ परिधि १८ दलात् ९ पतितं २ जातं द्वितीय धनुः । एवमितरज्यानामपि धनुंषि कार्याणि
१।२।३।४।५।६।७।८।९ ननु एकादिगुणितेन परिधेरष्टादशांशेन ४७।८४ समानं । चापमितसूक्त्मि
हत्वन्यथेति । पूर्वापरविरोधइतिचेन्न नहि चत्वारिंशतापवर्तितपरिधे ७५४ रष्टादशांशेन यथोक्ते
नैसाम्यानयायात् नहि तत्रानपवर्तितस्यैव परिधेरष्टादशांशेन समान त्वमाग्रहः । तदाग्रेप्याह
एतानीति । एतानि पूर्वोक्तानि धनूंषि १।२।३।४।५।६।७।८।९ परिध्यष्टादशांशेन ४२ गुणितानि
चापानि स्युरित्यर्थः । अपवर्त्तनं विनापि धनुः साधनं यथा परिधिः ७५४ वर्गः ५६८५१६ ज्या ८२
चतुर्थांश २ गुणः ५६६९४१८ ततः पंचगुणः २९८४७०९० व्यासा २४० भिघातः ९६० युतज्य
या १००२ भक्तः २९७८९ अनेन परिधि ७५४ वर्गः ५६८५१६ चतुर्थांशः १४२१२९ ऊनः ११२३४२ ॥६७॥

२ अंशात्तिः

अस्यमूलं ३३५ परिधिः १५८ दलात् ७९ तूपातितं जातं धनुः ८२ धनुराकारं क्षेत्रं सूक्ष्म्या कार्यं तथा हि
व्यासपरिधि स्पोच्चेत्र क्षेत्रफलं प्रसाध्य यदि परिधिमानेनेदं फलं तदा धनुर्मानेन किमिति त्रैराशिकेन
फलं साध्यं ॥ तच्चस्थूलं तलोज्यां भूमिं प्रकल्प्य व्यासदलं भुजौ प्रकल्प्य त्रिभुजे भुजयोर्योग इत्यादिना फ
लमानीयते नपूर्वानीत धनुःफलमूनितं स्पष्टं फलं स्यात् ॥ ६९ ॥ इति लीलावतीव्याख्यानेमनो
रंजने क्षेत्रव्यवहारः समाप्तः ॥ ॥ अथखातगणितमाह ॥ गणयित्वेति ॥ गणयित्वा तु विस्तारं बहुषु
तद्युति भाज्या स्थान कमित्या सममितिरेवं दैर्घ्ये चवे धेच क्षेत्रफलं वेध गुणं खाते घनहस्तसंख्या स्यात्
१ उदाहरणं ॥ भुजवक्रतयोर्दैर्घ्यं दशे १० न्दा ११ र्क १२ करैर्मितं ॥ त्रिषु स्थानेषु षट्पंचसप्तहस्ताश्च विस्तृ
तिः १ यस्य खातस्य वेधोपि द्विचतुस्त्रिमितः सखे ॥ तत्र खातकियंतः स्युर्घनहस्ताः प्रचक्ष्व मे २ ॥ गण
यित्वेति बहुषु स्थानेषु विस्तारं गणयित्वा तेषां युतिः कार्या अयं भावः ॥ यत्र यत्र विस्तारो महान् स्वल्पो
वा स्यात्तत्र तत्र गणयित्वा विस्तारं तद्योगः कार्य इति सा युतिः स्थानकमित्या यावत्स्थानेषु विस्तारोग
णितस्तावत्स्थानप्रमाणेनेत्यर्थः ॥ भाज्यः लब्धं सममितिः संज्ञं स्यात् ॥ एवं दैर्घ्यं चवे धे च वेधः खातगं

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६८

भारता ॥ उक्तक्षेत्रफलसाधनेनानीतं क्षेत्रफलं वेधगुणितं सत्खातस्य घनहस्तसंख्या स्यात् ॥ फलस्य त्रि
घातात्मिकत्वात् घनस्यापि समत्रिघातरूपत्वादुदाहरति ॥ भुजवक्रतयेति ॥ भुजसाम्ये सर्वत्र एकैव मिति
रिति भुजवक्रत्वमुक्तं ॥ यस्य खातस्य दैर्घ्यं क्वचिद्दशहस्तं क्वचिदेकादशहस्तं क्वचिद्द्वादशहस्तं १०।११
१२ एषामैक्यं ३३ स्थानानि ३ त्रिभिर्भक्तं लब्धं दैर्घ्यमितिः ११ तथा यस्य खातस्य विस्तृतिः षट् ६ पंच ५
सं० सप्त ७ हस्ता ऐक्यं १८ स्थानप्रमाणेन ३ भक्तं ६ लब्धा विस्तारसंमितिः ६ तथा वेधो गंभीरतापि द्वि चतुस्त्रि
मितः २।४।३ ऐक्यं ९ स्थानमित्या ३ भक्तं लब्धा वेधसंमितिः ३ एवं जाता स्थानक्रमित्या भक्तायुतयः

११ ६ ३ तथा च क्षेत्रदर्शनं
दैर्घ्ये हस्ताः ११ विस्तृतौ ६ वेधे च ३ अत्र कर
टिघात इति भुजः ११ कोटि
वेधः ३ गुणं घनहस्तसंख्या भव
पादिफलं सूचीखातफलं चाह

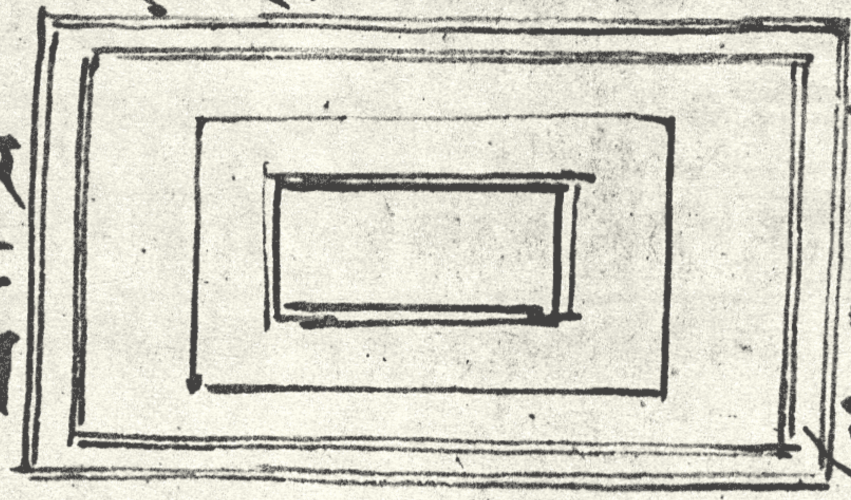

स्थानक्रमित्या भक्तो जाता विस्तारो हस्ताः ११ दे
ण स्त्रे तथा यते तद्भुजको
६ घातः ६६ क्षेत्रफलं ६६ म
ति १९८ दर्शनं ॥ अथ क्र
मुखजतलजेति ॥ मुखज

६८

165

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

नलजनघ्नतिज क्षेत्रफले स्यं हृतं षड्भिः क्षेत्रफलं सममेवं वेधगुणं घनफलं स्पष्टं ॥ समखातफलत्र्यं
शो सूचीखाते फलं भवति ॥ १ ॥ मुखजाज्जातं मुखजं तलाज्जातं तलजं मुखतलयोर्योगाज्जातं तेषां क्षेत्रफ
लानामैक्यं षड्भिर्भक्तं मुखतलयोः समं क्षेत्रफलं स्यात

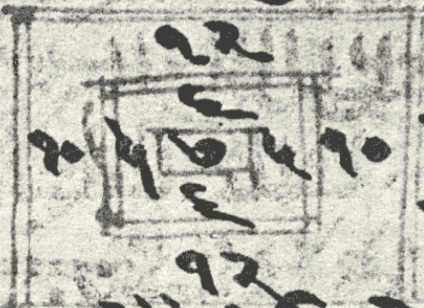

तत्फलं वेधगुणं घनहस्तफले
स्पष्टं भवति समखातफलस्य त्रितीयांशः सूचीखातफले स्यात् मुखे द्वादश हस्ता
तुल्यं विस्तारे दैर्घ्ये तु तले तद्दैर्घ्यं यस्याः खे समस्रे वेधः खात स्य संख्या वद तत्र
वाप्यां ॥ १ ॥ यस्याः वाप्याः मुखे द्वादश हस्ता विस्तारो द्वादश हस्ता दैर्घ्यं तले पंचहस्त विस्तारः षड्हस्तं दै
र्घ्यं सप्त हस्तं गांभीर्यं तत्र वाप्यां खातस्य संख्यां वदेति श्लोकार्थः कर्मन्यासः इदमायततुल्यं करण
क्षेत्रं तत्रायामविस्तारो भुजकोटी १२ । १० घातः १२० मुखजं फलं तलस्थ भुजकोट्योः ५ । ६ घातः
३० तलजं फलं मुखजतलदैर्घ्ययोः १२ । ६ योगः १८ तथा विस्तारयोर्योगः १० । ५ । १५ योगयोः १८ ।
१५ घातः २७० तद्योगज फलानां १२० ॥ ३० ॥ २७० मैक्यं ४२० षड्भिर्भक्तं ७० वेधेन ७ गुणितं
४९० जातं वापीगर्भघनफलं ॥ खाते थ तिग्मेति ॥ खाते थ तिग्म करे तुल्य चतुर्भुजे च किंस्या
त्फलं भवामितः किल यत्र वेधः खनेत थै व दश विस्तृतिः पंचवेध सूचीफले वद त यो थ्य पृथक्

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

६९ प्रथमे १ स्य ६ व्यासः 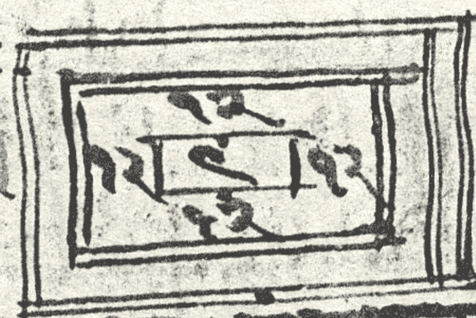 द्वादशद्वादशाकाराश्चतस्रो भुजाः नवकरो वेधः समक
र्णत्वात् भुजकोट्योः १२ १२ घातः १४४ क्षेत्रफलमिदं वेधगुणं १२९६ जातारवा
तेघनहस्ताः खातफलं १२९६ त्रिभिर्भक्तं ४३२ सूच्याकारखातफलं जातं यदि
खातो वर्तुलः दशहस्तव्यासः पंचहस्तवेधः तदा व्यासे भनंदाग्निहते विभक्ते खबाणसूर्यैरि
तिसूत्रेण व्यासे १० भनंदाग्नि ३९२७ हते ३९२७० खबाणसूर्यैः १२५० भक्ते भागो नास्ति निदश्या
पवर्तितै जातः परिधिः अनेन व्यास १० पादे ५ गुणिते १९६३५/२५० पंचापवर्तिते जातं वृत्तक्षेत्र
३९२७/५० फलं ३९२७/५० इदं वेधगुणं १९६३५/५० पंचापवर्तितं ३९२७/१० जातं समखातघनफलं सूक्ष्म
परिधिः साधितखातं त्रिभिर्भक्तं सूची फलं सूक्ष्मं १३०९/१० अथ प्रकारांतरेण
सूक्ष्मफलानयनं व्यासस्य वर्गे भनवाग्निनिघ्ने इति सूत्रेण व्यासः १० । वर्गः १०० भनवाग्नि
३९२७ निघ्नः ३९२७०० पंचसहस्र ५००० भक्तः भागो नास्तीति भ्यां अपवर्ते जातं वृत्तक्षेत्र
फलं ३९२७/५० इदं वेधगुणमित्यादि पूर्ववत् एवं घनं जातं तदेव ३९२७/१० १३०९/१० अथ स्थूलफला
नयनं व्यासः १० द्वाविंशति २२ घ्नः २२० सप्तभक्तः भागो न निः बोधः इति हरणं वा धः ६९

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ ७०

स्याप्य: २२० जात: परिधि: ॥ अनेन व्यास: १० पाद: ५/२ गुणित: ११०० वृत्तक्षेत्रफलं वेध ५
स्याप्य: २२०/७ जात: परिधि: ॥ अनेन व्यास: १० पाद: ५/२ गुणित: ११००/१४ वृत्तक्षेत्रफलं वेध ५ भिरंशैर्लब्धे भागोनास्ती
गुणं ५५००/७ द्वाभ्यामपवर्तित २७५०/७ जातं समखात घनफलं त्रिभिरंशैर्लब्धे भागोनास्ती
तिह २१ रघातोहर: २७५० ॥ जा ते सूचीफलं ॥ अथ प्रकारांतरेणैतत् ॥ व्यास: १० वर्ग: १००
रुद्राहत: ११०० शक्रहृत: २१ नि:शेष भागोनास्तीति लब्धाद्वाभ्यामपवर्तित: ५५० वेधेन ५ गुणि
त: अंत्ययोराहति: २७५० छेदयो ७ । १ वेध: ७ भागोनास्ती सपवर्तनमपि ना स्तीति जातं
५५॰ ५ २७५०/७ समखातफलं अस्य त्रिभिर्भागोनास्तीति हरघातोहर: २१ जातसूचीफलं २७५०/२१ ॥ इ
ति लीलावतिव्याख्याने मनोरंजने खातव्यवहार: ॥ ॥ अथ चितिव्यवहार: ॥ उच्छ्रयेणगु णित
मिति उच्छ्रयेणगुणितं चितेरपि क्षेत्रसंभवफलं घनं भवेत् इष्टकाघन ह्रते घने चिते रिष्टकापरि
मितिश्चलभ्यते ॥ १ इष्टकादीनां चयनं चिति: ॥ चितेर्यच्चतुरस्रादिक्षेत्रं तस्यपूर्वोक्तक्षेत्रफलसाध
नेनानीतं फलं चितेरुच्छ्रयेणगुणितं घनफलं स्यात् ॥ एवमिष्टकाघनफलं साध्यं तेन इष्टकाघने
न भक्ते चिति घनं इष्टकासंख्या भवति ॥ इष्टकोच्छ्रयेण । चितेरुच्छ्रये भक्ते स्तरसंख्यास्यात् ॥ एवं दृष
दामपि ॥ घनदृषत्संख्यास्तरा: साध्या: इष्टकाघनफलमुदाहरति ॥ अष्टादशांगुलमिति: ॥ अत्र भु

168

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

भक्ता २५९६० इष्टकानां संख्या जाता २५९६० चितेरुच्छ्रायस्त्रिहस्ता स च हस्तस्यांगुलानि ७२ त्र्यंगुलेनेष्टकोच्छ्रायेण ३ भक्ता निजातास्तरसंख्या २४ पाषाणचयेप्येवं विधिः ॥ इति चितिव्यवहारः ॥ अथ क्रकचव्यवहारमाह ॥ पिंडयोगदलमिति ॥ पिंडयोगदलमूलमग्रयोर्दैर्घ्यसंगुणितमंगुलात्मकं दारुदारुणपथैः समाहतं षट्स्वरेषुविहृतं करात्मकं १ अथ मूलाग्रयोर्यौ पिंडौ स्थौल्ये तयोरैक्यं स्योगुलात्मकं दलं काष्टदैर्घ्यमानेन गुणितं छिद्यादिकाष्टदारणमार्गसंख्यया च गुणितं षट्स्वरेषुभिः ५७६ भक्तं करात्मकं क्रकचगणितं स्यात् ॥ मूलेनखांगुलेति ॥ मूले नखांगुलमितोऽथ नृपांगुलोग्रे पिंडः शतांगुलमितं किल यस्य दैर्घ्यं तद्दारुदारणपथेषु चतुर्षु किं स्याद्धस्तात्मकं वद सखे गणितं द्रुतं मे १ न्यासः मूलाग्रयोः पिंडांगुलानि २० १६ तद्योगस्य ३६ अर्धं १८ दैर्घ्य १०० गुणितं १८०० एतद्दारुदारणमार्गैश्चतुर्भिः ४ गुणितं ७२०० षट्स्वरेषुभिः भक्तं ७२०० / ५७६ अष्टाशीत्याधिकशतद्वयेन २८८ पवर्तितं २५ छेद २ भक्तं १२ १/२ जातं क्रकचास्फाटनेहस्तसंख्या यादर्घ्यं विषमं तदा तद्गुणयित्वाविस्तारमिति ॥ १२ १/२ तद्व्यवहारोक्तसूत्रेण समीकृत्य क्रकचगणितं साध्यं तथा पिंडवैषम्यापि तिर्यक्स्फाटनेगणितमाह ॥ छिद्यते तु यदि तिर्यगुक्तवत् पिंडविस्तृतिहतेः फलं तदा

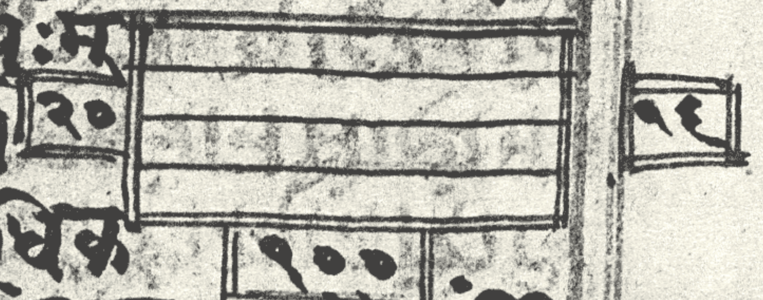

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७१ इष्टिकाचितिदृषच्छितिखातक्रकचव्यवहारो खलु मूल्यं कर्मकारजनसंप्रतिपत्त्यात मृदुत्वकठिन
त्ववशेन यदि काष्ठं तिर्यक् छिद्यते तदा पिंडविस्तृतिवधस्य फलतुल्यसंख्यं पूर्वसूत्रेरीत्येति भावः
नन्विष्टकाचित्यादौ किं मौल्यं स्यादित्यत आह इष्टकाचितीति इष्टकाचित्यादेः कर्मकारजनसंप्रति
पत्त्या संमत्या इष्टकाचितिदृषच्छितिखातक्रकचकर्मणां मौल्यं खलु निश्चयेन भवतीति खातादेर्वि
शेषमाह तेन्मृदुत्वेति तस्याः खातभूमेश्छिद्यमानकाष्ठस्य वा मृदुत्वकठिनत्ववशेन मौल्यं भव
ति मृदुत्वेल्पं काठिने त्वधिकं मौल्यमित्यर्थः अत्र पुनर्न्यतरं नास्तीति भावः उदाहरति यद्दस्तेति
रिति न्यासः 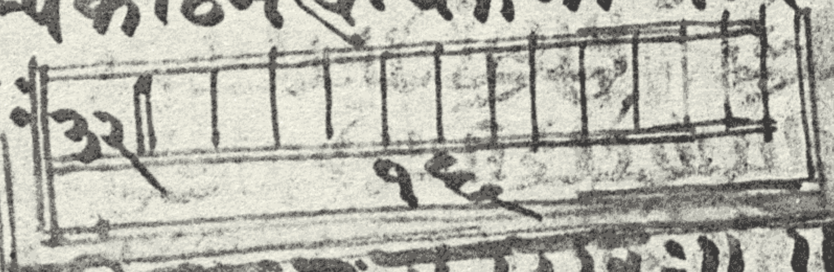

विस्तारः ३२ पिंडः १६ तयोर्वधः ५१२ क्षेत्रफलमंगुलात्मकं क्षे
त्रफलं ५१२ तालहस्तरूपये: ९ गुणितं ४६०८ षट्सवैंषु भि: ५७६ भक्ते लब्धं
करात्मकं ८ इति क्रकचव्यवहारः ॥ अथ धान्यराशिगणितमाह अनुष्णुब्बिति अनणुषु दशांशं
त्रोणुषु थे क्रादशांगान्: परिधिनवमभागः शूकधान्येषु वेधः भवति परिधिषष्ठे वर्गितवेधानि घ्ने घनग
णितकरास्तु: मागधास्ता खारवार्यः ॥१ अनणुषु स्थूलेषु गोधूमादिधान्येषु परिधेर्दशांशो वेधः अ
णुषु कोद्रवादिषु परिधेरेकादशांशो वेधः शूकधान्येषु शाल्यादिषु परिधिनवमांशो वेधः परिधेः षष्ठ ७१

हि४

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

शो वर्गितं वेधेन निघ्नं घनगणितं करास्युः घनहस्ता जाता इत्यर्थः ॥ ता एव मागधपारखार्यो भवंति ॥ मगधे
षु भवा मागध्यस्ता एवं मागधाः श्रेषिकर्णांतःस्थशोधण मगधदेशप्रसिद्धाः खार्य इत्यर्थः ॥ एताव
त्खारी परिमितो धान्यराशिरित्यर्थः ॥ अन्यदेशे यावता धान्येन घनहस्तपात्रं पूर्णं स्यात्तावद्धान्यं घ
नहस्तेनोच्यते ॥ उदाहरति ॥ समभुवीति ॥ समभुवि किल राशिर्यः स्थितः स्थूलधान्यः परिधिपरिमिति
र्हस्तषष्टिर्यदीया प्रवद गणक खार्यः किंमिताः संति तस्मिन् ॥ अथ पृथगणुधान्ये शूकधान्ये च राशौ
॥ १ ॥ विषमभुवि शयानानां संभवात्स्थूलानि धान्यानि यस्मिन् राशौ परिधिमानं हस्तषष्टिः ६० तत्र तत्र धा
न्यानां कति खार्यस्तावन्न्यास ६० यदि स्थूलधान्यराशेः परिधिः ६० तदा दशमांशो वेधः ६ परिधिः ६०
षष्ठांशोऽस्य १० वर्गः १०० वेधेन गुणितः ६०० जाता मागधखार्यः ॥ यद्यणुधान्यराशिपरिधिः ६० तदा
स्यैकादशांशो ।६०। वेधः परिधिः ६० षष्ठांशः १० वर्गः १०० वेधगुणः ६०० जातः खार्यः ॥ अथ शूक
धान्यराशिपरिधेः अस्य नवमभागो ६० वेधः त्रिभिरेव अपवर्तितः २० परिधिः ६० षष्ठांशः १० व
र्गः १०० वेधगुणः २०००/३ जातः शूकधान्यखार्यः ॥ अथ राशिविशेषेण गणितमाह ॥ द्विवेदेति
६०

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

७२ द्विवेदसत्रिभागैकनिघ्नात्तु परिधेः फलं भित्त्यंतर्बाह्यकोणस्थराशेः स्वगुणभाजितं १ भित्तिश्चेयं
तर्बाह्यकोणे च तल्लग्नराशेर्यः परिधिस्तस्य द्विवेदसत्रिभागेकनिघ्नः कार्यः अयमर्थः भित्तिलग्नरा
शेः परिधिर्द्विगुणः कार्यः अंतःकोणस्थस्य चतुर्गुणः बाह्यकोणलग्नस्य त्रिभागेन गुणः तथा गुण
ने कृते जाते परिधिभिः पूर्ववत् घनहस्ता स्तकं फलं साध्यं स्वस्वगुणकैर्द्विवेदसत्रिभागैकैर्भक्तं तत्र ज्ञाप्ति
फलं स्यात् परिधेरिति परिधिर्भित्तिलग्नस्य राशेः स्त्रिरात्करोः सर्वे अंतःकोण स्थितः स्यापि
ति थितुल्यकराः किल १ वह्निकोणस्थितस्यापि पंचघ्ननवसंमिताः तेषां भाच स्वमे क्षिप्ते घनहस्ता
न् पृथक् पृथक् २ पंचघ्ना नव पंच चत्वारिंशत् न्यासः ३० १५ ४५ भित्तिलग्नराशेः परिधिः ३०
द्विगुणः ६० असौ परिधिर्जातः स्थूलधान्यराशिश्चेत् तदा परिधिः ६० तस्यांशः ६ वेधः तेन परिधि ६० प
ष्ठांशस्य १० वर्गः १०० गुणितः ६०० स्वभाजकेन २ भक्तो ३०० जाता घनहस्ताः एवं सूक्ष्मधान्यराशेर्वि
धेः ६० परिधिः षष्ठांशः १० वर्ग १०० वेधगुणः ६०० ९२२ भक्तः ३०० जाता घनहस्ताः एवं भूक धान्य
राशौ परिधिः ६० षष्ठांशः १० वर्गः १०० वेधगु णः ६०० २ भित्तिरूपवर्जितः २०० ३ भाजकेन २ ७२

१ × वेधः ६ परिधिः ६० ×

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

ली॰ गु
९०

पतिदेवात्मजश्रीमत्सदाशिवदेवापराभिधानश्रीमद्दापदेवसुतभवानीगंगारामलछदेवनिर्मि
ते लीलावतीविवरणे मनोरंजनाभिधे अंकपाशाध्यायः समाप्तः ॥ ॥ समाप्तश्चायंग्रंथः ॥ छ ॥
संवत् १८६३ शाके १७२८ वर्षे क्षयनाम संवत्सरे उदगयने शिशिरऋतौ माघमासे शुक्लपक्षे दशम्यां
१० भौमवासरे अवधाख्यवार्द्धक्यपनामकश्रीमद्दुर्गादेवात्मजश्रीनृसिंहदेवस्य सूनुना शि
वभट्टेन लिखितमिदं पुस्तकं समाप्तमगमत् ॥ ॥ स्वपठनार्थं परोपकारार्थं च ॥ छ ॥ छ ॥ ॥

राम
९०

174

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

॥ श्री ॥ लीलावती सोदाहरणस्येदं पुस्तकं पत्रसंख्या नवति ९० ॥ श्री ॥

K K S U LIBRARY
RAMTEK
441 106
M-1674
Dist. Nagpur

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

[OrderDescription]
,CREATED=25.09.20 10:00
,TRANSFERRED=2020/09/25 at 10:26:47
,PAGES=174
,TYPE=STD
,NAME=S0003718
,Book Name=M-1674-LILAWATI (UDAHARAN)
,ORDER_TEXT=
,[PAGELIST]
,FILE1=00000001.TIF
,FILE2=00000002.TIF
,FILE3=00000003.TIF
,FILE4=00000004.TIF
,FILE5=00000005.TIF
,FILE6=00000006.TIF
,FILE7=00000007.TIF
,FILE8=00000008.TIF
,FILE9=00000009.TIF
,FILE10=00000010.TIF
,FILE11=00000011.TIF
,FILE12=00000012.TIF
,FILE13=00000013.TIF
,FILE14=00000014.TIF
,FILE15=00000015.TIF
,FILE16=00000016.TIF
,FILE17=00000017.TIF
,FILE18=00000018.TIF
,FILE19=00000019.TIF
,FILE20=00000020.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE21=00000021.TIF
,FILE22=00000022.TIF
,FILE23=00000023.TIF
,FILE24=00000024.TIF
,FILE25=00000025.TIF
,FILE26=00000026.TIF
,FILE27=00000027.TIF
,FILE28=00000028.TIF
,FILE29=00000029.TIF
,FILE30=00000030.TIF
,FILE31=00000031.TIF
,FILE32=00000032.TIF
,FILE33=00000033.TIF
,FILE34=00000034.TIF
,FILE35=00000035.TIF
,FILE36=00000036.TIF
,FILE37=00000037.TIF
,FILE38=00000038.TIF
,FILE39=00000039.TIF
,FILE40=00000040.TIF
,FILE41=00000041.TIF
,FILE42=00000042.TIF
,FILE43=00000043.TIF
,FILE44=00000044.TIF
,FILE45=00000045.TIF
,FILE46=00000046.TIF
,FILE47=00000047.TIF
,FILE48=00000048.TIF
,FILE49=00000049.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE50=00000050.TIF
,FILE51=00000051.TIF
,FILE52=00000052.TIF
,FILE53=00000053.TIF
,FILE54=00000054.TIF
,FILE55=00000055.TIF
,FILE56=00000056.TIF
,FILE57=00000057.TIF
,FILE58=00000058.TIF
,FILE59=00000059.TIF
,FILE60=00000060.TIF
,FILE61=00000061.TIF
,FILE62=00000062.TIF
,FILE63=00000063.TIF
,FILE64=00000064.TIF
,FILE65=00000065.TIF
,FILE66=00000066.TIF
,FILE67=00000067.TIF
,FILE68=00000068.TIF
,FILE69=00000069.TIF
,FILE70=00000070.TIF
,FILE71=00000071.TIF
,FILE72=00000072.TIF
,FILE73=00000073.TIF
,FILE74=00000074.TIF
,FILE75=00000075.TIF
,FILE76=00000076.TIF
,FILE77=00000077.TIF
,FILE78=00000078.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE79=00000079.TIF
,FILE80=00000080.TIF
,FILE81=00000081.TIF
,FILE82=00000082.TIF
,FILE83=00000083.TIF
,FILE84=00000084.TIF
,FILE85=00000085.TIF
,FILE86=00000086.TIF
,FILE87=00000087.TIF
,FILE88=00000088.TIF
,FILE89=00000089.TIF
,FILE90=00000090.TIF
,FILE91=00000091.TIF
,FILE92=00000092.TIF
,FILE93=00000093.TIF
,FILE94=00000094.TIF
,FILE95=00000095.TIF
,FILE96=00000096.TIF
,FILE97=00000097.TIF
,FILE98=00000098.TIF
,FILE99=00000099.TIF
,FILE100=00000100.TIF
,FILE101=00000101.TIF
,FILE102=00000102.TIF
,FILE103=00000103.TIF
,FILE104=00000104.TIF
,FILE105=00000105.TIF
,FILE106=00000106.TIF
,FILE107=00000107.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE108=00000108.TIF
,FILE109=00000109.TIF
,FILE110=00000110.TIF
,FILE111=00000111.TIF
,FILE112=00000112.TIF
,FILE113=00000113.TIF
,FILE114=00000114.TIF
,FILE115=00000115.TIF
,FILE116=00000116.TIF
,FILE117=00000117.TIF
,FILE118=00000118.TIF
,FILE119=00000119.TIF
,FILE120=00000120.TIF
,FILE121=00000121.TIF
,FILE122=00000122.TIF
,FILE123=00000123.TIF
,FILE124=00000124.TIF
,FILE125=00000125.TIF
,FILE126=00000126.TIF
,FILE127=00000127.TIF
,FILE128=00000128.TIF
,FILE129=00000129.TIF
,FILE130=00000130.TIF
,FILE131=00000131.TIF
,FILE132=00000132.TIF
,FILE133=00000133.TIF
,FILE134=00000134.TIF
,FILE135=00000135.TIF
,FILE136=00000136.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE137=00000137.TIF
,FILE138=00000138.TIF
,FILE139=00000139.TIF
,FILE140=00000140.TIF
,FILE141=00000141.TIF
,FILE142=00000142.TIF
,FILE143=00000143.TIF
,FILE144=00000144.TIF
,FILE145=00000145.TIF
,FILE146=00000146.TIF
,FILE147=00000147.TIF
,FILE148=00000148.TIF
,FILE149=00000149.TIF
,FILE150=00000150.TIF
,FILE151=00000151.TIF
,FILE152=00000152.TIF
,FILE153=00000153.TIF
,FILE154=00000154.TIF
,FILE155=00000155.TIF
,FILE156=00000156.TIF
,FILE157=00000157.TIF
,FILE158=00000158.TIF
,FILE159=00000159.TIF
,FILE160=00000160.TIF
,FILE161=00000161.TIF
,FILE162=00000162.TIF
,FILE163=00000163.TIF
,FILE164=00000164.TIF
,FILE165=00000165.TIF

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection

FILE166=00000166.TIF
,FILE167=00000167.TIF
,FILE168=00000168.TIF
,FILE169=00000169.TIF
,FILE170=00000170.TIF
,FILE171=00000171.TIF
,FILE172=00000172.TIF
,FILE173=00000173.TIF
,FILE174=00000174.TIF
,

CC-0. In Public Domain.Kavikulguru Kalidas Sanskrit University Ramtek Collection